

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТО'RAYEV A.I., AHMADOV A.A.

**O'rta Osiyo va O'zbekistonning
davlat muassasalari tarixi**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKSI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TALIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

TARIX KAFEDRASI

**O'RTA OSIYO VA O'ZBEKISTONDA DAVLAT MUASSASALARI
VA BOSHQARUV TIZIMLARI**

Buxoro – 2018

Kirish

So‘nggi yillarda jahon hamjamiyatining ajralmas qismi bo‘lgan O‘zbekistonda ham jamiyat hayotidagi tub burilishlar va milliy tafakkuridagi o‘zgarishlar tufayli O‘zbekiston tarixiga qiziqish yanada kuchaydi. Ayniqsa, bu borada milliy davlatchilikning mahalliy boshqaruv usullari, o‘zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi kabi muhim muammolar bilan birga mahalliy boshqaruv organlarining tuzilishi, uning vazifa va vakolatlari o‘rganish, tahlil qilish dolzarb masala bo‘lib kelmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I. A. Karimov qayd etganlaridek: “Tarixiy xotira, xalqning jonajon o‘lkaning davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini bayon etish, milliy o‘zlikni anglash, tabir joiz bo‘lsa milliy iftixorni tiklash va o‘stirish jarayonida nihoyat muhim o‘rin tutadi”¹.

Yuqorida bayon etgan fikr, mulohazalarimizdan kelib chiqan holda “Orta Osiyo va O‘zbekiston davlat muassasalari tarixi” nomli o‘quv qo‘llanmada ajdodlarimiz o‘z boshqaruv tizimiga qaysi davrdan boshlab ega bo‘lganligi, eng qadimgi boshqaruv an‘analari, hozirgi kundagi millatimiz, davlatimiz hamda jamiyatimiz rivojlanishida davlatchilik tarixini, davlat muassasalari boshqaruvini chuqur tushunish, tahlil va tadqiq etish dolzarbligini bilan ahamiyatlidir. Chunki jamiyatimizning ilk davlatchilik tarixini, davlat muassasalari boshqaruvini o‘rganmasdan turib bugungi va ertangi davlatimiz boshqaruvini tasavur qila olmaymiz.

Shu nuqtai nazardan ham mazkur o‘quv qo‘llanmada o‘zbek xalqi davlatchiligining asoslari, bu jarayonga ta’sir etgan hamda tezlashtirgan omillar, turli davrlarda davlatchilik rivojining yuqori nuqtasi yoki inqirozi va ularning sabablari, davlatchilik turlari va shakllari, turli davrdagi mansablar va unvonlar, ma’lum sulolalar va tarixiy shaxslarning davlatchilikdagi o‘rni va ahamiyati, harbiy qo‘shin, er egaligi va soliq tizimi masalariga asosiy e’tibor qaratildi.

Shunindek, hukumdorlarning davlatning ichki va davlatlararo tashqi aloqalari, davlatni boshqarish borasida olib borgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sohalardagi yangiliklarga ham urg‘u berilib o‘tiladi.

¹ Karimov I.A O‘zbekiston XXI asr bosag‘asida: xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.- T., “O‘zbekiston”, 1997-yil, 140-bet.

Mavzu: O'rta Osiyo va O'zbekistonda davlat muassasalari tarixi fanining predmeti, obe'kti, maqsadi va vazifalari

Reja:

- 1. Davlat muassasalari fanining predmeti, obe'kti, maqsadi va vazifalari.**
- 2. Davlat va davlat muassasalari tushunchasi.**
- 3. Davlat muassasalarining shakllanishidagi shart-sharoitlar.**
- 4. Davlat muassasalari tarix fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi.**

Yurtimiz tarixini o'rganishda, uning olis tarix qarida qanchalik darajada o'rin egallaganligi va buning isboti o'laroq u qoldirgan tarixiy muassasalarga tayangan holda fikr yuritish kerakligini his qilgan holda biz albatta davlat muassasalari fanining borgan sari dolzarb fanlar safiga kirib borayotganligiga guvoh bo'lamiz. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng ijtimoiy fanlarni rivojlantirish yo'lida ta'lim sohasida ham ko'pgina islohotlar amalga oshirildi.

Dastavval davlat ishlarini tartibga solish ichki va tashqi aloqalari boshqarib turish zaruriyati maxsus davlat muassasalarini tuzilishiga olib keldi. Ular turli tarixiy davrlarda, turli siyosiy vaziyat va qonuniyatlar ta'sirida o'zgarib, rivojlanib bordi. O'z xususiyatlariga ko'ra davlat muassasalari mamlakatni boshqaruvchi, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlari vazifasini bajarib kelganligi bilan belgilansa². Aynan bugunga kelib muassasalar tizimi fan sifatida ko'tarilib o'zining dolzarbligini yana bir karra isbotladi.

Davlat muassasalari fanining asosiy maqsadi: davlatni boshqarish sohasidagi tarixiy tajribani o'rganish orqali malakali ish yurituvchi, hujjatshunos, arxivshunos kadrlarni tayyorlashdagi o'z ifodasini topadi. Ushbu maqsadni amalga oshirishda quyidagi vazifalarni yechish talab qilinadi.

- ✓ davlat muassasalarining paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlarini tadbiq etish;
- ✓ davlat muassasalarini tuzilishi va faoliyatini o'rganish;
- ✓ davlat muassasalarini huquq va majburiyatlari, vazifalarini yoritish;

O'rta Osiyoda va O'zbekistonda davlat muassasalari tarixi bilan tanishtirish orqali yurtimizning davlatchilik an'analari va uning boshqaruvi undagi tarixiy muassasalarning roli va o'rni qanday va qaysi yo'sinda olib borilganligining yana bir isbotini ko'rishimiz mumkin.

Davlat muassasalari fanini o'qitishning vazifalari:

- Davlat va davlat muassasalari tarixini chuqur tahlil qilish;
- Davlat muassasalari haqida tushuncha;
- O'rta Osiyoda va O'zbekistonda davlat muassasalari tarixi predmeti;
- Kursning tarixshunosligi va manbashunosligini o'rganishdan iborat;
- Mustaqillik yillarida davlatimiz muassasalari boshqaruvini o'rganish;

² Abdurahimova N.A, Isakova M.S, Suleymanova Z.M Davlat muassasalari tarixi.- T., "Sharq", 2007-yil, 6-bet.

- Bugungi davr jamiyat taraqqiyotida davlat va davlat muassasalari boshqaruvini tadqiq etish;
- Davlat va davlat muassasalari tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlarni xalqimiz tomonidan qanday qabul qilinayotganligini tahlil etish;

Davlat muassasalari fanning ahamiyati: “O’rta Osiyo va O’zbekistonda davlat muassasalari tarixi” fani eng qadimgi, o’rta asrlar va hozirgi kundagi millatimiz, davlatimiz hamda jamiyatimiz rivojlanishida davlatchilik tarixini, davlat muassasalari boshqaruvini chuqur tushunish, tahlil va tadqiq etishni o’z oldiga vazifa qilib olgan. Chunki jamiyatimizning ilk davlatchilik tarixini, davlat muassasalari boshqaruvini o’rganmasdan turib bugungi va ertangi davlatimiz boshqaruvini tasavvur qila olmaymiz. Fanning ahamiyati ham davlat muassasalari tarixini O’rta Osiyo va O’zbekiston miqyosida yoritishdan iborat bo’lib hisoblanadi.

O’zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov qayd etganlaridek: “Tarixiy xotira, xalqning, jonajon o’lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini bayon etish, milliy o’zlikni anglash, ta’bir joiz bo’lsa milliy iftixorni tiklash va o’stirish jarayonida nihoyat muhim o’rin tutadi”³.

Har bir shaxs fuqaro o’zi tug’ilib o’sgan vatanini tarixini ajdodlar merosini, turli tarixiy davrlarda sodir bo’lgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy hodisalardan voqif bo’lishi zarur. Jahon tarixida ilk davlatlar dehqonchilik bilan shug’ullanuvchi yerlar va sug’orish kanallari bilan chegaralangan hududlarda paydo bo’lgan. Dastlabki davlatlar mil. avv IV mingyilliklarda tashkil topgan bo’lib, ularda o’ziga xos davlat muassasalari tizimi ham shakllangan. Davlatning vujudga kelishi turli jamiyatlarda turlicha kechgan. Masalan Qadimgi Afinada urug’doshlik jamiyati ichida avj olgan sinfiy ziddiyatlar oqibatida shakllanib borgan. Germanlarda esa davlat boshqa xalqlar yerlarini bosib olish oqibatida vujudga kelgan. O’rta Osiyoda davlatning vujudga kelish jarayoni tashqi bosqinchilik, davlatlarning istelosi oqibatida vujudga kelgan. Insoniyat tarixida davlat paydo bo’lgach, odamlarning hayotida katta o’zgarish sodir bo’ldi. Endi aholi urug’-urug’, qabila-qabila bo’lib emas, balki muayyan bir davlatning chegarasida yashay boshlaganlar.

Davlat tuzulishi ilgari ma’lum bir hukmron sinf manfaatlarini himoya qiluvchi tashkilot sifatida talqin etilgan. Bugungi kunda esa davlat tushunchasi mohiyati tubdan o’zgarib, u quyidagicha ta’riflanadi.

Davlat-suverenitetiga, boshqaruvning hamda fuqarolar va ularning erkinliklarini himoya qilinishining maxsus aparatiga ega bo’lgan, shuningdek, huquqiy normalarini yaratishga qodir bo’lgan ommaviy hokimiyatning siyosiy,

³ Karimov I. A O’zbekiston XXI asr bo’sag’asida: xafsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent.: O’zbekiston, 1997-yil, 140-bet.

hududiy tashkiloti. Davlat-butun mamlakat miqyosidagi hokimiyatning maxsus boshqaruv va majburlov apparatiga ega bo'lgan, barcha uchun majburiy qonun chiqaradigan va suverenitetiga ega bo'lgan yagona siyosiy tashkilot. U hokimiyatning bosh institute bo'lib, jamiyat siyosiy tuzulishining odamlar, gurux, sinf va tashkilotlarning hamkorlikdagi faoliyatini va o'zaro munosabatini tashkil etadi, yo'naltiradi va nazorat qiladi⁴.

Boshqaruv jihatdan davlat monarxiya va respublika, tuzilishiga ko'ra unitar (oddiy), fedirativ, konfederativ shakllariga bo'linadi.

Aynan davlatning bunday bo'linishini bundan bir necha asr oldin yashab o'tgan buyuk qomusiy allomamiz Farobiyda ham ko'rishimiz mumkin. Farobiy o'zining "Shahar siyosati to'g'risida" asarida davlatni boshqarishning monarxiya, aristokratiya va demokratiya kabi shakllarini asoslab bergan. Farobiyning fikricha, xalq o'z orasidan o'zi ishongan, boshqalarga namuna bo'la oladigan xalq va davlat manfaatlarini shaxsiy manfaatlaridan ustun qo'yadigan odamni saylaydi. Bu boshliq davlatni xalq nomidan boshqaradi va u adolatli siyosat olib boradi. Mana shunday boshqaruvni Farobiy demokratiya shaklidagi davlat boshqaruvi deb tushungan⁵.

Birinchi bo'lib demokratiya siyosiy tartibi Qadimgi Yunonistonda mil. avv. 594-yilda o'rnatilgan bo'lsa, respublika boshqaruv shakli Qadimgi Rimda mil. avv. 509-yilda joriy etilgan. Davlat ishlarini tartibga solish, ichki va tashqi aloqalarni boshqarib turish zarurati maxsus davlat muassasalarini tuzilishiga olib keldi.

Davlat muassasasi-davlat mexanizmining qonunga muvofiq ravishda o'z tuzulishini, ijtimoiy hayotning muayyan sohasini boshqarish bo'yicha aniq belgilangan kafolatiga ega bo'lgan va yaxlit birlik hosil qiladigan tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi⁶.

Birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov 1998-yil iyul oyida tarixchi olimlar va ommaviy axborot vositalari vakillari bilan uchrashuvda O'zbekiston xalq tarixini davlatchilik tarixining turli davrlarda sodir bo'lgan iqtisodiy, siyosiy, manaviy hayot masalasini aytib o'tgan edilar. Davlatchilikning paydo bo'lishi nazaryasi uchun arxeologiya fanining eng yangi ma'lumotlariga asoslanuvchi va ibtidoiy jamiyatning "neolit" inqilobiga to'g'ri keladi. Bunday yondashuv ingliz olimi Chayld tomonidan XX asrda tarix faniga kiritilgan. Chayld neolit davrida o'zlashtiruvchi xo'jalikda, ishlab chiqaruvchi xo'jalikka ya'ni ovchilik, baliqchik va meva terishdan dehqonchilik, chorvachilikka, metalga ishlov berish buni yangi davrning paydo bo'lganligi bilan izohlaydi. Barcha jamiyatlar

⁴ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 3-tom. T., 2002-yil.

⁵ Tojiboeva X.M Farobiy buyuk jamiyatshunos olim.- T., "Turon Zamin Ziyo", 2016-yil, 11-bet.

⁶ Abdurahimova N.A, Isakova M.S, Suleymanova Z.M Davlat muassasalari tarixi.- T., "Sharq", 2007-yil, 6-bet.

ibtidoiy jamiyat davrini o'z boshlaridan kechirgan. Qaysilari oldinroq qaysilari keyinroq. Muassasalarning ilk elementlari qadimgi davrga borib taqaladi. Urug' jamoalarda ayol yoki erkakning nufuzining ortib borishi, ular tomonidan ichki muammolarni hal qilishi, ustida bosh qotirishlari, o'z urug'ini himoya qilishi, davlat apparatini oddiy ko'rinishidir.

O'zbek davlatchiligi qachon paydo bo'lgan? "Nima emish, O'zbekiston XX asrning 20-yillarida, aniqrog'i, 1924-yili davlat maqomini olgan emish. Biz shu gapga ishonishimiz kerakmi?"⁷. O'zbek xalqining etnogenizi etnik tarixi borasida ham bahs munozaralar bo'lgan. Birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov 1998-yil iyul oyida tarixchi va ommaviy axborot vositalari vakillari bilan uchrashuv bo'lib yuqoridagi masalalar dolzarb masala sifatida ko'rilgan.

O'lkamiz hududlarida qadimgi shaharsozlik madaniyatining asoslari quyidagilardan iborat:

- Aholining o'troq dehqonchilikka o'tishi va keng vohalar bo'ylab yoyilishi;
- Xunarmandchilik ishlab chiqarishining rivojlanishi natijasida iqtisodiy hamda madaniy aloqalar va savdo-sotiqning taraqqiy etishi;
- Tabiiy- geografik hamda harbiy-strategik shart-sharoitlar⁸.

Nafaqat O'zbekiston, balki dunyo tarixida ilk davlatchilikning paydo bo'lishi masalalari hozirgi kunda tadqiqotchilar orasida eng dolzarb bo'lib turgan muammolardan biri hisoblanadi. Masalani o'rganib, unga aniqlik kiritishdan oldin davlatchilikning ildizlari va paydo bo'lish shart-sharoitlariga diqqat-e'tiborni qaratmog'imiz lozim. Neolit va bronza davrlariga kelib aholining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Xususan, qadimgi aholi ishlab chiqarishning ma'lum bir sohalariga dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka ixtisoslashib bordi. Bu jarayon ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi va ularning bir yerda to'planishi uchun zamin yaratdi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi o'z navbatida mahsulot hajmining o'sib qo'shimcha mahsulot paydo bo'lishi bilan esa, ijtimoiy va mulkiy tengsizlik paydo bo'ladi. Demak, qadimgi xo'jaliklarning ixtisoslashuvi, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi, metalning hayotda jadallik bilan kirib kelishi va yoyilishi, hunarmandchilikda turli tarmoqlarning rivojlanishi, o'zaro ayirboshlash va savdo-sotiq taraqqiy etishi natijasida jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish kuzatiladi. Bu yuksalish ilk davlatchilikning asosi poydevori bo'lib hisoblanadi. Dastlabki davlatlar mil. avv. IV mingyilliklarda tashkil topgan bo'lib, ularda o'ziga xos davlat muassasalari tizimi ham shakllangan. Davlat tushunchasi ilgari ma'lum hukmron sinf vakillari manfaatlarini himoya qiluvchi tashkilot

⁷ Karimov I. A. Asarlar, 7-tom, T., "O'zbekiston", 1999-yil, 139-bet.

⁸ O'zbekiston tarixi. Murtazaeva R.H. tahriri ostida T., "Yangi asr avlodi". 2003-yil, -bet.

sifatida talqin etilgan. Bugungi kunda esa davlat tushunchasi mohiyati tubdan o'zgarib ketganligini yuqorida ko'rib o'tdik.

Davlatning asosiy belgilari: sifatida fuqarolarning ma'lum bir hududda birlashishining, boshqaruv apparatini mavjudligi, barcha uchun majburiy bo'lgan asosiy qonun osti huquqiy-meyoriy hujjatlarga egaligi, ichki va tashqi siyosati hamda soliq tizimi shakllanganligini qayd etish joiz. Davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar rivojlanib borishi bilan davlat shakllari ham o'zgarib brogan.

Ibtidoiy jamoa tuzimining yemirilishi va ilk davlatlarning vujudga kelishi jarayoni turli xalqlarda ular hayotining muayyan sharoitlari va xususiyatlariga qarab turlicha sodir bo'lgan. Masalan Qadimgi Afinada urug'doshlik jamiyati ichida avj olgan sinfiy jiddiyatlar oqibatida bevosita davlatning eng sof, klassik shakli paydo bo'lgan. Qadimgi Rimda esa uning hududidan tashqarida qolgan huquqsiz plebeylar g'alabasi tufayli urug'doshlik tuzimi yemirilgan va uning xarobalari o'rnida davlat paydo bo'lgan. O'rta Osiyoda quldorlik tuzumidagi ajnaviy davlatlarning uzluksiz bostirib kirishlari bu yerda urug'doshlik jamiyatining yemirilishi va davlatning paydo bo'lish jarayonini tezlashtirgan. Demak, O'zbekiston hududida davlat Afinadagidek sof holda ichki va tashqi ta'sirlarsiz vujudga kelmagan.

Qadimgi davr mobaynida O'rta Osiyoda ikki daryo oralig'idagi davlat birlashmalarining har xil tiplari mavjud bo'lgan.

1. Mahalliy boshqaruv asosida paydo bo'lgan va izchil rivojlangan davlat birlashmalari (Qang', Xorazm)
2. O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'ida to'g'ridan-to'g'ri harbiy bosqin natijasida tarkibiga kiritilgan va keyinchalik bo'ysuntirilgan davlatlar bilan birga paydo bo'lgan boshqaruv: (Ahamoniylar imperiyasi, Baqtriyaning Yunon davlati) ajralib turadi.
3. Aralash tipdagi davlatlarga O'rta Osiyodan chiqqan yuejilar tomonidan mil. avv II asr oxirlarida milodiy I asr boshida So'g'd va Shimoliy Baqtriya da barpo etilgan davlat birlashmalari tegishlidir.

- Ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishda ijtimoiy normalar alohida o'rin egallagan. Ijtimoiy normalar insonlarning ongli, irodaviy faoliyati natijasida vujudga kelgan, bu jarayon turlicha kechishi mumkin, xususan bir xil ijtimoiy normalar odamlarning maqsadli faoliyati natijasida vujudga kelsa, ikkinchilari esa insonlarning qayta-qayta amalga oshirgan faoliyatlari natijasida vujudga kelib, shu hatti-harakatlarning o'zidan ajralmagan holda va bu hatti-harakatlarning namunasi va nusxasi sifatida amal qilishimiz mumkin.

- Urug' jamoasi a'zolari tomonidan ijtimoiy meyorlarni buzgan odamni qoralash, uyaltirish, ostraxizm, ya'ni urug' jamoasidan haydab yuborish, buning natijasida urug'siz, qabilasiz qolib, sarsonu-sargardon bo'lgan, ko'pincha bunday sanksiya

qo'llanishi oqibatida, og'ir sharoitda odam o'lib ketgan. Sanksiyalar sifatida tan jazolari va o'lim jazosi ham qo'llanilgan.

- Jamiyatda turli tabaqalarning vujudga kelishi jamiyatni boshqarish va umumiy tartibotni ta'minlash uchun yozma qoidalar huquqini joriy etgan. Huquq urf-odatlar, axloq va din qoidalaridan farq qilib, aniq yozma shaklga ega bo'lgan.

- Qadimgi O'zbekiston davlati huquqi tarixiga oid muammolarni o'rganishda yozma manba "Avesto" ga murojoat etamiz.

Davlat muassasalari tarixi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi: Ushbu fan falsafa, iqtisodiyot, diplomatika, milliy istiqlol g'oyasi, ma'naviyat asoslari informatika, hujjatshunoslik, tarix, arxiv ishi nazariyasi va amaliyoti kabi fanlarda o'rganiladigan muammolarning umumiyligi bilan bir-biriga bog'langan. Davlat muassasalari tarixi fani bir qator ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan bog'liq ravishda o'z masalalarini yoritadi.

- Umumiy tarix fani yordamida jahon davlatlar tarixi, davlat muassasalar tizimi, ularni vazifalari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lamiz.

- Vatan tarixi fanini o'rganilayotgan davrlar tarixini, muassasalarning shakllanishi, mansabdor shaxslar vazifalarini talqin etishda ko'mak beradi.

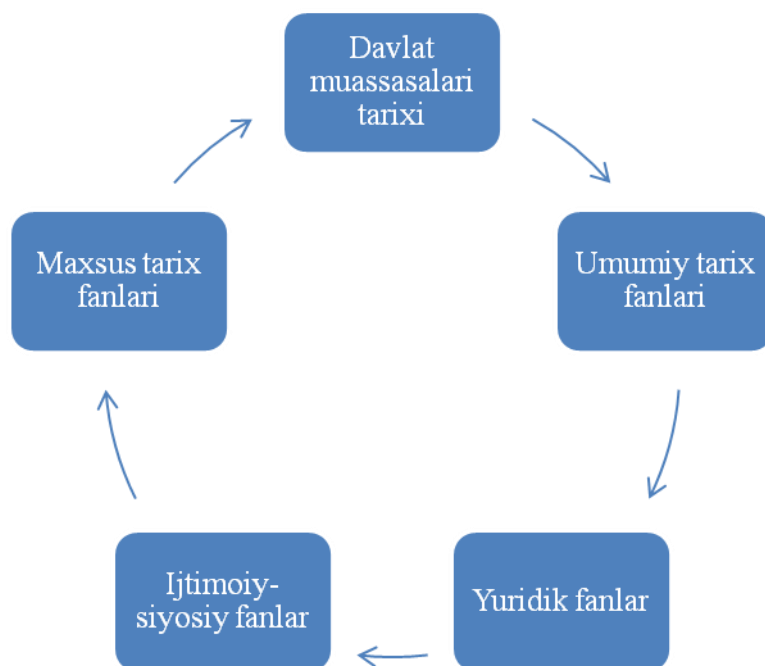
- Yuridik fanlar davlat va huquq asoslari tushunchasi, davlat shaklini o'rganishda yordam bersa, ijtimoiy-siyosiy fanlar davlat va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni tushunish va taqqoslash orqali ilmiy-nazariy xulosalar chiqarishga asos bo'ladi.

- Ijtimoiy-siyosiy fanlar-falsafa, siyosatshunoslik, psixologiya;

- Maxsus tarix fanlari-Arxivshunoslik, tarixiy xronologiya, sfragistika;

- Umumiy tarix fanlari yordamida jahon davlatchiligi evolutsiyasi, davlat muassasalari tizimi ularni vazifalari to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Maxsus tarix fanlar tizimining alohida sohasi sifatida ushbu fan davlatning vazifalarini bajarish uchun tashkil etilgan muassasalari tarixi faoliyati va ijtimoiy munosabatlarini o'rgatishni qamrab oluvchi o'z predmetiga ega. Umuman olganda davlat muassasalari tarixi boshqa fanlar bilan bog'liqligi xususan, tarix fanlari bilan ko'proq aloqada bo'lishi bu fanning o'z o'zicha fikr xulosa chiqarishiga yo'l qo'ymay tarixiy dalillar asosida va qadimgi hujjatlar va manbaalarga suyangan holda, ilmiy xulosalarga kelishi va tarixiy boshqaruv jarayonlariga xolisona yondashgan holda aniq fikrga kelishi bilan bu fan fanlar orasida salmoqli o'rin tutib kelmoqda. Va bu fanlar aro bo'g'liqlikni quyidagi chizma asosida namoyon bo'lganligini ko'rishimiz mumkin:

Tayanch tushunchalar

Davlat, davlatchilik, davlat muassasalari, respublika, monarxiya, demokratiya, yuridik fanlar, ijtimoiy-siyosiy fanlar, maxsus tarix fanlari, boshqaruv apparati, ibtidoiy jamoa tuzumi, ibtidoiy to'da, urug' jamoasi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Davlat va davlat muassasasi tushunchalari haqida gapirib berining?
2. Davlat muassasalari fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. O'zbekiston davlat muassasalari tarixi fanini o'rganishning ahamiyati haqida nimalarni bilasiz?
4. Davlat boshqaruv shakllari haqida fikr bildiring?
5. O'zbekiston davlat muassasalari tarixi fani qaysi fanlar bilan o'zaro aloqada?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xafsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.- T., "O'zbekiston", 1997-yil.
2. Karimov I. A Asarlar, 7-tom, T., "O'zbekiston" 1999-yil.
3. Abdirahimova N.A Isakova.M.S, Sulaymonova.Z.M Davlat muassasalari tarixi.T., "Sharq", 2007-yil.
4. Usmonov.Q, Sodiqov.M, Burxonov.S O'zbekiston tarixi. T., "Iqtisod-Moliya", 2006-yil.
5. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchlik tarixi. T., "Sharq", 2000-yil.

6. Xamidova.M O'zbekiston davlati va huquqi tarixi (o'quv qo'llanma), T., "Sharq", 2005-yil.
7. O'zbekiston tarixi. Murtazayeva R.H. tahriri ostida T., "Yangi asr avlodi". 2003-yil.
8. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 3-tom. Toshkent., 2002-yil.
9. Tojiboyeva X Farobiy buyuk jamiyatshunos olim. T., "Turon Zamin Ziyos", 2016-yil.
10. Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi. T., "Sharq", 2012-yil.

Mavzu: O'zbekiston hududida qadimgi davlatlar va muassasalarining vujudga kelishi

Reja:

- 1. Qadimgi davlat uyushmalarining vujudga kelishi.**
- 2. "Avesto"ning yaratilish tarixi va unda ilk davlat birlashmalari.**
- 3. "Avesto"da huquqshunoslikka doir masalalarining yoritilishi.**
- 4. O'zbekiston hududidagi qadimgi davlatlar va ularda boshqaruv masalalari.**

O'zbekiston hududida ilk davlatlarning va davlat uyushmalarining vujudga kelishi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga bog'liq holda bo'lgan. Davlatlarning vujudga kelishi O'rta Osiyoda turli xalqlarni yurishlaridan himoyalash maqsadida o'zaro birlashib keyin davlatlar vujudga kelgan. O'zbekiston hududida ilk davlat uyushmalari mil. avv. VII-VI asrlarda tashkil topgan. Davlatga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish uchun davlat muassasalari tashkil topgan. Davlat muassasalari vazifasini maxsus tayinlangan shaxslar amalga oshirgan. Yil sayin ko'payib borayotgan jamoa xo'jaliklariga yer va suvni taqsimlash, qurish, irrigatsiya (sug'orish), jamoaning ichki va tashqi ishlarini boshqarish zarurati "qishloq hokimlari" deb nomlanuvchi oqsoqollar sinfini shakllanishiga olib keldi. Ularning mol-mulkini himoya qiluvchi dushmandlarga qarshi kurashishni va tinch paytda aholi ustidan nazorat, hukmronlik qilish uchun 50-100 dan ortiq o'z askarlari bo'lgan. Ma'lum hududlar bir necha qishloqlar birlashib tumanni hosil qilgan. Tumanni "oqsoqollar kengashi" boshqargan. Oqsoqollar kengashi esa viloyat yoki shahar hokimiga bo'ysungan⁹.

Umuman olganda so'ngi paleolit davriga kelib odamlarning hayoti va turmush tarzida ham turli o'zgarishlar bo'lib o'tadi. Xususan, odamlar g'orlarlardan chiqib yengil turar-joylar: chayla va yarim yer to'ralarda yashay boshladilar. Ular endi

⁹ Abdurahimova N.A, Isakova M S, Suleymanova Z.M Davlat muassasalari tarixi. T., "Sharq", 2007-yil, 9-bet.

faqat tog'li hududlarda yashab qolmay vohalar bo'ylab tarqalib, tekisliklarda, daryo va ko'llar bo'ylarida joylashadilar hamda qarindosh-urug'chilik jamoalariga bo'linadilar. Natijada jamiyatda juft oilalar paydo bo'ladi hamda ular birlashtirib urug' jamoasini tashkil etadilar¹⁰.

Fikrimizni yana davlatchilik shakllanishi bilan yo'g'diradigan bo'lsak ilk davlatlarning paydo bo'lishida o'zaro ayirboshlash, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning ham ahamiyati nihoyatda katta bo'lgan. Dastavval shuni aytish joizki, O'rta Osiyo hududlarida yashagan aholi qadimgi davrlardan boshlab o'zaro munosabatlarni rivojlantirib kelganlar. Bronza davriga kelib shimoldagi ko'chmanchi chorvador qabilalar va janubdagi o'troq dehqonchilik aholisi o'rtasida o'zaro mol ayirboshlash va madaniy aloqalar yanada jadallashdi. Bu o'rinda o'sha davrda shakllanib, keyinchalik ancha rivojlangan qadimgi yo'llarning ahamiyati beqiyos bo'ldi. O'rta Osiyo qadimgi aholisi mintaqadan tashqari qo'shni davlatlar bilan ham o'zaro aloqalarni rivojlantirganlar. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, qimmatbaho Badaxshon(Tojikiston) lojuvard toshlari mil. avv 3 mingyillikdayoq Mesopotamiya va Misr shaharlarida nihoyatda qadrlangan va bu hududlar bilan o'zaro mol ayirboshlash munosabatlari o'rnatilgan.

Ma'lumki, mil. avv. 2-mingyillikka kelib qadimgi O'zbekistonning dehqonchilik vohalarida o'troq aholining alohida joylashuv manzilgohlaridagi ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar o'troq dehqonchilikning rivojlanishi, aholi zichligining yuqori darajasi, hunarmandchilikning taraqqiy etishi, ijtimoiy tabaqalanish va boshqaruv tizimning murakkablashib borishi o'zaro almashinuv, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning kuchayishi hamda harbiy siyosiy vaziyat O'zbekiston hududlarida dastlabki shaharsozlikning paydo bo'lishida asosiy omillardan biri hisoblanadi. O'lkamiz hududidagi ilk shaharlar qishloqlardan, iqtisodiy, siyosiy va madaniy mavqeyi bilan ajralib turgan. Bu shaharlar asosan aholisi sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullangan vohalarda qadimgi savdo yo'llari bo'ylarida hukmdorlar qarorgohlari atrofida paydo bo'lgan. Bunday shaharlar o'zlari joylashgan vohalarning siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diniy va harbiy markazlari vazifasini bajargan bo'lishi shubhasizdir.

Mehnat qurollarining takomillashishi natijasida yerga ishlov berish yaxshilanib, ekin maydonlari kengayib, odamlarning mehnati unumliroq bo'lib bordi. Temirning kashf etilishi, undan yasalgan menat qurollari qishloq xo'jaligi va hunarmandchilikning tez o'sishiga olib keldi. Odamlarning daryolarni bo'g'ib, to'g'onlar qurib, kanallar qazib yerlarga suv chiqarish imkoniyati kengaydi. Bu odamlar turmushini ancha yaxshiladi, umrini uzaytirdi, aholi son jihatdan ko'payib bordi.

¹⁰ Murtazayeva R.H umumiy tahriri ostida O'zbekiston tarixi. T., "Yangi asr avlodi", 2003-yil, 28-29-betlar.

Urug'chilik munosabatlari ham o'zgarib bordi. Ikki urug' a'zolaridan tashkil topgan er-xotin juft oilalar vujudga keldi. Katta patriarxal oilalar urug' jamoalaridan ajralib chiqadi, ularga urug' jamoalariga qarashli yerlardan chek yerlari ajratib beriladi. Shu tariqa urug' jamoasining umumiy xo'jaligi oilalar jamoasiga bo'linadi. Bunday oilalar jamoasi ishlab chiqarish jamoalari deb ham ataladi¹¹.

Katta oila jamoasining oqsoqoli bir vaqtning o'zida oila jamoasi uchun diniy va dunyoviy boshliq, piru ustod va murabbiy bo'lgan. Urug'-qishloq oqsoqoli esa butun qishloq ahlining boshlig'i hisoblangan. Oqsoqqollar kengashi qo'lida diniy va dunyoviy hokimiyat jamlangan bo'lib, u jamoa faoliyatiga oid barcha masalalarni hal qilgan. Mo'tabar shaxslarning topshiriq va buyruqlari jamoa azolari uchun majburiy hisoblangan.

Ishlab chiqarish jamoalari tarkibini tashkil etgan har bir oila o'z xususiy mulkiga ega bo'lgan. Xususiy mulkning kelib chiqishi, jamoalarning ishlab chiqarish qonun-qoidalari asosida tashkil topishi o'z navbatida mulkiy tabaqalanishni keltirib chiqardi. Boylik, avvalo, jamoa oqsoqollari, harbiy boshliqlar, mo'tabar shaxslar qo'lida to'plana boshladi. Ular yerlarning hosildor qismini egalladilar, ko'plab chorva mollariga ega bo'ldilar. Oqsoqqollar oila jamoalari, urug' va qabila ishlarini boshqargani uchun jamoachilar ularga yetishtirgan hosillarining, chorva mollarining bir qismini berishga majbur bo'lgan. Oqsoqqollar o'z iste'molidan ortib qolgan bunday mahsulotlarni mis, oltin, kumush buyumlariga ayirbosh qilganlar.

“Avesto” Ovasto (parfiyoncha: apastak-matn; ko'pincha “Zend-Avesto”, ya'ni “tafsir qilingan matn” deb ataladi) zardushtiylikning muqaddas kitoblari to'plami. Ko'pchilik tadqiqotchilar 86 fikriga ko'ra, “Avesto” O'rta Osiyoda, xususan Xorazmda mil. avv. 1-ming yillikning 1-yarmida vujudga kelgan deya hisoblaydilar. “Avesto”da keltirilgan geografik ma'lumotlar ham buni tasdiqlaydi. “Avesto” uzoq vaqt mobaynida shakllangan. Unda keltirilgan ma'lumotlarning eng qadimgi qismlari mil. avv. 2-ming yillik oxiri 1-ming yillik boshiga oid bo'lib, og'zaki tarzda avloddan-avlodga o'tib kelgan. Keyingi asrlarda “Avesto” tarkibiga turli diniy urf-odatlar bayoni, axloqiy, huquqiy qonun-qoidalar ham qo'shib borgan. “Avesto”ni Zardusht diniy asar sifatida bir tizimga solgan. Dastlabki yozma nusxasi esa 12 ming mol terisiga bitilgan deb rivoyat qilinadi. U Persepolda saqlangan. Aleksandr (Makedoniyalik Iskandar) Eronni zabt etganda, bu nusxa kuydirib yuborilgan. Arshakiylardan Vologes I davri (51-78)da qayta kitob qilingan, lekin u saqlanmagan. Sosoniylar davri (III-VII)asrda yaxlit kitob holiga keltirilgan. “Avesto” 21 nask (qism)dan iborat bo'lgan. Uning hajmi katta kitob bo'lganligi sababli dindorlar kundalik faoliyatida foydalanish uchun uning

¹¹ Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S O'zbekiston tarixi.- T., “Iqtisod-Moliya”, 2006-yil, 46-bet.

ixchamlashtirilgan shakli “Kichik Avesto” yaratilgan. Arablar Eronni fath etgach zardushtiy ruhoniylarining bir qismi Hindistonga ko‘chib o‘tgan. Ularning avlodlari (parslar) Bombay shahrida o‘z jamoalarida hozirgacha “Avesto”ning asl nusxasini saqlab keladi. Fransuz tadqiqotchisi Anketil Dyuperron zardushtiy jamoasida yashab, “Avesto” tilini va yozuvini o‘rganib, uni tarjima qilib nashr etgan (1771). “Avesto”ning bu nusxasi 27 jilddan iborat bo‘lib, asarning yettidan bir qismidir. U Yasna, Vispered, Vendidad, Gotlar va Yashtlar nomi bilan yuritiladigan kitoblarni o‘z ichiga oladi. Kitobda bayon etilgan g‘oyalarga ko‘ra, olam ikki asosning, ikki ibtidoning, ya‘ni yorug‘lik bilan zulmatning, yaxshilik bilan yomonlikning to‘xtovsiz kurashidan iborat. Yaxshilik va ezgulik xudosi Ahuramazda yer, o‘simlik va boshqa hamma tabiiy boyliklarni yaratgan. Yomonlik va yovuzlik timsoli Anxramaynu Ahuramazdaga qarshi to‘xtovsiz kurashadi, ammo uni yengishga ojizlik qiladi. Bu kurash abadiy davom etadi. Yaxshilikni ifodalovchi kuchlar osmonda, yomonlikni ifodalovchi kuchlar yer ostida joylashgan, yer sathi esa kurash maydonidir. Hayotdagi turfa o‘zgarishlar qaysi kuchning g‘alaba qilishiga bog‘liq. Inson ham tana va ruhning, ahloq esa yaxshi va yomon xulqning o‘zaro kurashidan iborat. Cheksiz, abadiy fazo va vaqt ham ikki qarama-qarshi qismdan: yaxshilik va Ahuramazda hukmron bo‘lgan abadiy yorug‘lik bilan yomonlik va Anxramaynu hukmron bo‘lgan abadiy zulmatdan tashkil topadi. “Avesto” ta‘limotiga ko‘ra, birinchi inson Govamard (ho‘kiz-odam; forscha Kayumars) bo‘lib, undan barcha kishilar tarqalgan. Birinchi shoh Yima davri oltin davr hisoblangan, chunki unda o‘lim bo‘lmagan, Ahuramazda doimiy bahor yaratgan. Kishilar bekamu ko‘st, baxtiyor yashagan. 900 yil o‘tgach shoh Yima g‘ururga berilib, man etilgan sigir go‘shini yeydi va yovuzlik ramzi Anxramaynu hukmidagi kuchlar bosh ko‘taradi. Olamni muzlik qoplaydi. Yima Ahuramazda amri bilan odamlar va hayvonlarni sovuqdan saqlab qolish uchun qo‘rg‘on (var) qurib, unga har bir jonzotdan bir juftini joylashtirgan. Insoniyat tarixining ilk oltin davri tugagach, yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi kurash davri bo‘lgan ikkinchi davr boshlangan. Uchinchi davrda Ahuramazda g‘alaba qilib, ezgulik saltanati barqaror bo‘ladi, o‘lganlar tiriladi. “Avesto”ning axloqiy-falsafiy mohiyati “ezgu fikr”, “ezgu so‘z” va “ezgu amal” hisoblangan. Zardushtiyning ibodat oldidan aytiladigan niyati, so‘zlari shu 3 ibora bilan boshlanadi. “Avesto” o‘zbek, umuman O‘rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon xalqlarining qadim davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam to‘g‘risidagi tasavvurlari, urf-odatlarini, ma‘naviy madaniyatlarini o‘rganishda muhim va yagona manba. “Bu nodir kitob bundan 30 asr muqaddam ikki daryo oralig‘ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlariga qoldirgan ma‘naviy, tarixiy merosidir”¹².

¹² Karimov.I.A “Adolatli jamiyat sari”.- T., 1998-yil, 39-40-betlar.

O'zbekiston hukumatining tashabbusi bilan YUNESKO Bosh konferensiyasi 30-sessiyasi "Avesto" yaratilganining 2700 yilligini dunyo miqyosida nishonlash haqida qaror qabul qildi (1999-yil. noyabr). "Avesto" ning jahon madaniyati va dinlar tarixida tutgan o'rnini hisobga olgan holda hamda yuqoridagi qarordan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi maxsus qaror e'lon qilib (2000-yil 29-mart), "Avesto"ning 2700 yilligini nishonlash tadbirlarini belgiladi. Unga ko'ra 2001-yilning oktabr oyida O'zbekistonda xalqaro ilmiy konferensiya va tantanali bayram tadbirlari o'tkazildi.

"Avesto" jahon madaniyatining, jumladan, Markaziy Osiyo va Eron xalqlari tarixining qadimgi noyob yodgorligidir. Zardushtiylik e'tiqodiga amal qiluvchilarning muqaddas kitobi sifatida Yagona Tangriga topinish shu ta'limotdan boshlangan. Bu kitob tarkibi, ifoda uslubi va timsollar tizimi bilan adabiy manbalarga yaqin turadi.

"Avesto" oromiy va pahlaviy yozuvlari asosida yaratilgan maxsus alifboda dastlab to'qqiz ho'kiz terisiga yozilgan. Ilk nusxalari asosida sosoniylar (mil. avv. VII-III asr) davrida 21 kitob holida yig'ilgan, bizgacha ularning chorak qismi yetib kelgan. Tiklangan matnga "Zand" nomi bilan sharhlar bitilgan.

"Avesto" to'rt qismdan iborat:

- 1- Yasna ("Diniy marosimlar")
- 2- Yasht (ma'no jihatdan Yasnaga yaqin),
- 3- Visparad ("Barcha ilohlar haqidagi kitob")
- 4- Vendidad ("Yovuz ruhlarga qarshi qonunlar majmuasi").

"Avesto" insoniyat sivilizatsiya tarixining ilk sahifalarini tashkil etgani uchun jahon olimlarining e'tiborini tortgan. U haqda F.Nitsche, F. Shpigel, A. Mayllet, V. Bartold, E. Bertels, Yan Ripka, O. Makovelskiy, I. Braginskiy kabi xorijiy olimlarning tadqiqotlari mavjud. O'zbekistonda "Avesto" ni o'rganish qadimdan boshlangan. Abu Rayhon Beruniy, Abu Jafar Tabariy, Abu Baxr Narshaxiy asarlarida "Avesto" ta'limotiga va unda tilga olingan timsollarga murojaat mavjud. Hozirgi o'zbek olimlari A.Qayumov, H. Homidov, M. Is'hoqov, N. Rahmonovlarning ilmiy tadqiqot va maqolalari e'tiborli. Hukumatimiz qarori bilan 2001-yilda "Avesto"ning 2700 yilligi nishonlandi. Bundan tashqari "Avesto"da zardushtiylikning umumbashariy ahamiyati va mohiyatidan tashqari unda o'lkamizda ilk boshqaruv tizimining amal qilinganligi to'g'risida ham qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Mamlakatni idora qilgan shaxs "Kavi" deb yuritilgan.

Oqsoqollar kengashi – "varzanapoti", "Xanjamana", xalq yig'ilishi-v'yaxa deyilgan¹³.

Tarixchilarning ma'lumotlariga qaraganda, eramizning birinchi asrida ashkoniylar podshosi Valages Ariakid, III-asrga kelib Xusrav Parviz, Shopuri

¹³ Usmonov.Q, Sodiqov.M, Burxonova. S O'zbekiston tarixi.- T., "Iqtisod-Moliya", 2006-yil, 55-bet.

Xurmuzd davrida bu mukaddas kitob bir necha bor ko'chirilgan. Shu sabablarga ko'ra, keyingi vaqtlarga qadar "Avesto"ning vatani, ya'ni qaysi davlatga, xalqqa mansubligi haqida biror to'la ma'lumotlar berilmagan edi. Keyingi vaqtlarda chop etilgan ilmiy-tarixiy maqolalarda Avestoning vatani Xorazmdir. Xorazm "Avesto"ning ilk markazi kabi ma'lumotlarni uchratamiz¹⁴.

"Muqaddas Avesto"ning 2700 yillik yubileyi shodiyonalari 3-noyabr 2001-yili ko'hna Urganch shaxrida "Avesto"ning vatanida bo'lib o'tdi. Bu tantanalarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov qatnashib o'zining sermazmun nutqida: "Avesto" birgina o'zbek xalqining tarixiy ilmiy-madaniy yodgorligigina emas, balki u butun umumbashariyatning bebaxo durdonasidir - deb ta'kidladilar. "Avesto"ning qancha qismdan iboratligi, umumiy mundariyasi haqida zardushtiylik diniy-falsafiy tizim to'g'risidagi asar ekanligi "Denart"da (IX asrga mansub) keltirilgan ma'lumotlargina mavjud. Bu asarda "Avesto"ning 21 nask qismdan iboratligini qayd qilib, ularning mazmunini qisqacha bayon etiladi. "Avesto" sostoniylar davrida muqaddas hisoblangan va xalq orasida ishlatilmaydigan tilda yozib olingan. Bu tilni hatto ruhoniylar ham tushunaolmaganliklari sababli o'sha davrning adabiy tili hisoblangan paxlaviy tiliga tarjima qilingan va uning asosiy mazmuniga keng sharhlar berilgan. Bu tarjima va sharhlar "Zend" nomi bilan ma'lum. Shu tufayli o'tgan asrda Yevropada "Avesto" kitobi "Zend Avesto" deb noto'g'ri nomlangan. "Avesto"ning katta xajmda bo'lganligi sababli dindorlarning kundalik faoliyatida foydalanish uchun "Kichik Avesto" yaratilgan. "Kichik Avesto", "Katta Avesto" dan tanlab olingan duolar to'plamidan iborat bo'lgan va bizgacha Avestoning juda oz qismi yetib kelgan.

Vandidodda jinoyatlar tasnifi: Bizning kunlarimizgacha ulardan faqat oxirgi kitob Vandidod (forscha Vendidat – "Devlarga qarshi qonun") yetib kelgan. Zardushtiylik huquqining ushbu yodgorligi zardushtiylik dini davlat maqomini, zardushtiylar esa davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni yo'qotgan davrda jamoa turmushi qattiq tartibga solinganligadan dalolat beradi. Shu sababli Vandidodning ko'plab huquqiy qoidalari Yaxve dini jamoasi alohida bo'la boshlagan davrda tuzilgan.

Shu bilan birga Vandidodning huquqiy qoidalari ancha dunyoviy zaminga xos xususiyatlarga egadir. Garchi besh kitobda va Vandidodda qonunlar Xudoning kashfiyoti sifatida taqdim etilgan bo'lsa ham, tadqiqotchilar ushbu kashfiyotning xususiyatidagi tafovutini qayd etadilar. Masalan, S.Ganbarov tomonidan yozilgan "Avesto"da siyosiy va huquqiy g'oyalar tadqiqotida Vandidodda jinoyatlar tasnifi misolida yaxshi ko'rish mumkin:

¹⁴ Ziyokor gazetasining 2000-yil mart, aprel, may sonlaridagi maqolalarga qarang: Tilab Maxmudov. Avesto haqida.-Toshkent ., 2000-yil.

- Birinchidan, dinga qarshi jinoyatlar: bid'at, boshqa din vakili bilan nikohga kirish, ruhoniylar vazifasini qonunsiz bajarish,
- Ikkinchidan, shaxsga qarshi jinoyatlar: qasddan hujum qilish yoki jazava holatida hujum qilish, tahdid qilish shifokorning zararli xatti-harakati, homiladorlik paytida ayolning sog'lig'iga qarshi jinoyatlar.
- Uchinchidan, hayvonlarga ayniqsa kuchuklarga qarshi jinoyatlar.
- To'rtinchidan, mulkiy jinoyatlar: o'g'irlik, talon-toroj, bosqinchilik, firibgarlik. Xasislik mulkiy jinoyatlarning alohida turi hisoblangan. Chunki "kimki adolatli iltimosni rad etsa ... aslida ashyo so'rayottan o'g'ri hisoblanadi".
- Beshinchidan, axloqqa qarshi jinoyatlar: fohishabozlik, er-xotin xiyonati. Bundan tashqari ko'rsatilmagan yordam ham qattiq jazolanadigan axloqiy jinoyat hisoblangan.
- Oltinchidan, tabiat kuchlariga qarshi jinoyatlar: erga, suvga, olovga va o'simlik dunyosiga qarshi jinoyatlar, ayniqsa erning isloflanishi bilan bog'lik jinoyatlar. Tabiat kuchlarining o'zi va hayvonlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlar to'g'risida maxsus to'xtab o'tilgan. Tabiat kuchlari va hayvonlar o'sha paytdagi zardushtiylik huquqida jinoyat ob'ektlarigina bo'lib qolmasdan, balki sub'ektlari ham hisoblangan¹⁵.

Denkart asarida Ahura Mazdaning kashfiyoti uch turga bo'linishi haqida so'z yuritiladi: - gaganig - oliy ma'naviy bilim va burch; darig (qonuniy) - dunyoviy bilim va dunyoviy burch; hada mapsrig - ushbu ikki soha (ya'ni sharhlar o'rtasida joylashgan barcha narsa)

Xisrav I (531-579 yy.) hukmronligi yillarida tuzilgan Sosoniylar qonunlari majmui –"Bir ming sud qarorlari kitobi"da huquqshunoslik kasbining katta diniy ahamiyati to'g'risida so'z yuritiladi.

Din va huquqning aloqasiga, jumladan sud ishlariga bunday qarash tasodifiy emas edi. Eronda kodekslashtirilgan huquq mavjud emas edi. "Denkart"ga muvofiq sudyalari (ular koinlar tabaqasiga kirar edi) "Avesto" va Zandda ("Avesto"-ga forscha sharhlar) asosida qaror chiqarishlari kerak bo'lgan; oliy koin (magupat) sudyalari va amaldorlarning har qanday qarorlarni bekor qilishi mumkin edi¹⁶.

Zardushtiylik huquqining yirik tadqiqotchisi A.Perixanyan "Avesto"da "ayollar huquqi" haqida qayd etadi.

Bugungi kunda huquqshunoslarimiz tomonidan tadqiq etilayotgan ilmiy tadqiqotlar inson huquqi muammolariga bag'ishlanayotgan bo'lsa, ushbu masalaning ilk yechimi sifatida yana "Avesto"ga murojaat etish mumkin. Jumladan, bolalarning huquqi to'g'risida "Avesto", - deb qayd etadi S.Ganbarov, -

¹⁵ Xamidova.M O'zbekiston davlati va huquqi tarixi.- T. : 2005-yil, 10-bet.

¹⁶ O'sha asrda 12-bet.

tugʻilgan va hali tugʻilmagan bolalar huquqlarini qatʻiy muhofaza qiladi (“Vandidod”, XV, 36-39)”, Voyaga etmagan bolalarni ota-onalaridan olib ketish, vasiysiz qoldirish ogʻir jinoyat sifatida qaralgan. Bolalarni juda yoshligidan fanlarga oʻqitish tavsiya etilgan. “Agar sening oʻgʻling boʻlsa, deyiladi: “Adurbada maslahatlari”da, - uni bolaligidan maktabga ber, chunki oʻqish - koʻzning nuri”. deb qayd etgan. Ijtimoiy munosabatlarda oʻsha davrlardagi boshqa dinlarda boʻlgani singari zardushtiylikda qulchilik qoralangan, biroq qul zardushtiylikda muayyan huquqlarga ega boʻlgan. Bir qator hollarda u oʻz hukmdoriga qarshi daʼvo qoʻzgʻashi ham mumkin boʻlgan¹⁷.

“Vandidod”ning IV fargard, 4-12-bandlar tahlili asosida shartnomaviy munosabatlarning xususiyatini taʼkidlash mumkin, zero har bir keyingi bitimda avvalgi bitimdagiga qaraganda, qimmatliroq boʻlgan obʼekt qoʻyilgan va u avvalgisining kafolati sifatida chiqqan. “Vandidod”ga muvofiq, har bir buzilgan yoki bajarilmagan shartnoma katta qiymatdagi yangi shartnomani tuzish bilan almashtirilishi zarur. “Vandidod” jazolash tizimi bilan shartnomaning bajarilishini kafolatlaydi. “Vandidod” mutlaqo aniq qatʻiy buyruq shaklida tuzilgan, agar bir tomon “bitimda aldagan boʻlsa” jismoniy jazolashni qoʻllashni koʻrsatadi, IV fargardning 36-53-bandlari ogʻzaki bitimdaga aldaganlik uchun 300 marta tikanak bilan jazolashni va 300 ta kaltaklashni, qoʻl berishib tuzilgan bitim buzilgani uchun 600 marta tikanak bilan jazolashni, 600 marta kaltaklashni belgilagan. Shuningdek, ahdni buzgan kishining yaqin qarindoshlarining gunohni yuvuvchi tavba-tazarru yaqinlariga masuliyatni ham belgilaydi. Yaqin qarindoshlarga nisbatan belgilangan jazo choralari ahdni buzgan kishini jazolashning asosiy choralariga jumladan, jismoniy jazolashga qoʻshimcha hisoblanadi¹⁸.

“Avesto” boʻyicha qarindoshlar guruhlari tilga olinadi. “Vandidod” qarindoshlikning toʻqqiz bosqichini qayd etadi:

1) ota-onalar; 2) farzandlar; 3) aka-uka va opa-singillar; 4) bobo va buvi; 5) nevaralar; 6) togʻalar va xolalar; 7) amakivachchalar va ammavachchalar; 8) jiyanlar; 9) aka-uka va oga-singal nevaralari. Zardusht taʼlimotida qarindoshlik munosabatlari otaliq merosxoʻrlik oʻzaro huquq va majburiyatlar, qonunlarni buzganlikdagi javobgarliklarni tartibga solishda katta ahamiyatga ega boʻlgan. “Avesto”ni oʻrganish natijasida quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- Jazo maʼlum uchlikni buzganlik sharoitlarida belgilanadi.
- Oʻzga fikrlovchilar uchun qattiq jazo belgilanadi..
- Qattiq jazo qasddan qilingan jinoyatlar, dinga qarshi jinoyatlar, takroriy jinoyatlar uchun belgilanadi. Bunda jazo takroran qilingan jinoyatlar soniga qarab oshadi.

¹⁷ Xamidova.M Oʻzbekiston davlati va huquqi tarixi. - T.: 2005-yil, 12-bet.

¹⁸ Oʻsha asrda 13-bet.

- Jazoning bir turini boshqasi bilan birga qushish xarakterli hisoblanadi.
- Ba'zi jinoyatlar "Avesto" bo'yicha kechirilmas hisoblanadi.
- Jinoyatlarning ma'lum turi uchun jamoa javobgarligi belgilangan, bunda oila a'zolaridan birining gunohi qarindoshlarga yoyiladi.

"Avesto"ni o'rganish jinoyatlarni quyidagicha klassifikatsiyalashni taklif etishga imkon beradi;

- dinga qarshi jinoyat;
- shaxsga qarshi jinoyat;
- hayvonlarga qarshi jinoyat;
- mulkiy jinoyat;
- axloqqa qarshi jinoyat;
- tabiat kuchlariga qarshi jinoyat

"Avesto"da sud va sudda ishlarni ko'rish masalalariga ham katta e'tibor berilgan. Sud vazifalarini bajarish jamoa imtiyozi bo'lgan, deb o'ylash mumkin. Shu bilan birga "Avesto" odil sudlov uchun maxsus mo'ljallangan shaxslar haqida shohidlik beradi.

Sud jarayoni, "Avesto"dan ko'rinishicha, ma'lum marosimda, asosan duolar o'qish tegishli shaklda aytilishi bilan o'tkazilishi lozim. Sudda ishni ko'rish, chamasi, muhobalashuv, ya'ni munozaralashuv tusida bo'lgan, Ishni hal etishdan oldin qoida buzuvchining aybi qator masalalarni, aybdorlik shaklini - qasddan yoki ehtiyotsizlik tufaylimi, qattiq hayajon holatida, birinchi marta yoki takroran qoidani buzganlik, aybdor o'z aybini tan oladimi, aybdorning diniy mansubligi va boshqalar aniqlangan. Demak, "Avesto"da jamiyat hayoti, aholi va inson manfaatlari daxlsizligi masalasi ham alohida o'rin egallaganligini ko'rishimiz mumkin.

Bugungi kunda jahon hamjamiyatida o'z o'rnini topgan va rivojlanib borayotgan vatanimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak u bosib o'tgan yo'l uzoq davrni tashkil etadi. Biz fikrimizni O'rta Osiyo hududida shakllangan qadimgi davlatlar va ularning boshqaruviga doir fikr va xulosalarimizni aytib o'tib o'sha davrdagi boshqaruvning qanday yo'sinda bo'lganligini yana bir bor oydinlashtirishni o'zimizga joiz deb bildik. Boshqaruv shakli – mutlaq monarxiya. O'zbekistonning qadimgi tarixida u bunday tipdagi va boshqaruv shaklidagi davlat tarkibiga kirgan bir necha davrlar bo'lgan.

Miloddan avvalgi 539-yildan boshlab miloddan avvalgi 330-yilgacha Ikki daryo oraligidagi deyarli butun hudud, Fargona va Chochdan tashkari, Axamoniylar sulolasidan bo'lgan Eron shohlari xukmronligiga buysungan. Xorazm, Sug'd, Baktriya, shuningdek saklar muayyan ma'muriy birliklar-satrapliklarni tashkil etgan. Ularga Ahamoniylar podsholari tomonidan

tayinlanadigan satraplar boshchilik qilgan va ular davlat g'aznasiga ma'lum miqdorda o'lpon to'lagan.

Shimoliy Baqtriya milodiy III asr o'rtasidan boshlab milodiy IV asr oxirigacha Sosoniylar podsholigi drisdiksiyasi ostida bo'lgan. Ularning tarkibiga kirgan Baqtriya maxsus huquqlardan foydalangan. Uning tepasida kelib chiqishi Sosoniylar sulolasining har xil shohobchalariga tegishli bo'lgan, kushonlar unvoniga hamda oltin, kumush va mis tangalar zarb qilish huquqiga ega bo'lgan sosoniy shaxzodalar turgan. Ularning ayrimlari keyinchalik butun davlatning podshosi bo'lganlar.

Davlat tipi-konfederativ podsholik. Boshkaruv shakli – cheklangan monarxiya. Davlatlarning ushbu tipiga Qang va Yuechji davlatlarini yoki Katta Yuechji davlatining kushonlargacha mavjud bo'lgan birinchi davrini kiritish mumkin. Ular odatda qabila boshliqlari yoki o'z tangasini zarb qiluvchi urug boshliqlari tomonidan boshqariladigan bir nechta mustaqil o'lkalardan iborat bo'lgan¹⁹.

Misol uchun Qang' davlati xududida kamida beshta mana shunday o'lka mavjud bo'lgan. Bular: Buxoro va uning atrofi. Uning hukmdorlari Yevtidem tangalariga taqlid qilib o'z nomlar va unvonlari bitilgan tangalar chiqargan, Buxoroning janubi – sharqi va Samarkand Sug'dining shimoli-g'arbi. Bu yerda Girkod sulolasidan chiqqan doxiylar xukmdorlik qilgan, har xil shohlarning nomlari bitilgan o'z tangalarini chiqargan Samarkand So'g'di hamda o'zi mustaqil tanga zarb etgan Janubiy So'g'd o'lkalaridir. Ayni vaqtda ushbu o'lkalar uchun umumiy bo'lgan Qang'ning zarb qilingan tangasi mavjud bo'lmagan.

Davlat tipi-egalik qilish. Boshqaruv shakli qabila doxiylari yoki urug' boshliqlarining meros qilib qoldiriladigan hokimiyati.

Davlat birlashmasining ushbu tipi kichikroq o'lka bo'lgan. Yunon-Baqtriya podsholigi qulagach Baqtriyaga kelgan Chjan-Szyan tomonidan miloddan avvalgi 128-yilda yoki miloddan avvalgi 126-yilda qayd etilgan. Unga muvofiq Baqtriya ko'plab mayda mustaqil o'lkalardan iborat bo'lgan. "Bu erda deyarli har bir shahar o'z hukmdorini yetishtirgan". Xitoy manbalarida O'rta Osiyo ikki daryo oraligi hududida 55 ta o'lka mavjudligi ko'rsatiladi. Ular muayyan mustakillikdan foydalangan va o'z tashqi siyosatini yuritishgan, jumladan Xitoy bilan diplomatik munosabatlar o'rnatgan.

Soliq masalalari: Davlatning davlat sifatida mavjud bo'lishi har xil muassasalarning, shu jumladan soliqlar yig'ish bilan shug'ullanadigan muassasalarning mavjud bo'lishi bilan belgilanadi. Bu haqda yu.f.d.prof. A.X.Saidov, E.Rtveladze, E. Abdullaevlar hammualifligida yozilgan "Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar" asarida

¹⁹ Xamidova.M O'zbekiston davlati va huquqi tarixi.- T., 2005-yil, 14-bet.

Oʻrta Osiyo, shu jumladan qadimgi Oʻzbekiston hududida soliqlar mavjud boʻlganligi va u Ahamoniylar davridan amal qilgani qayd etiladi.

Maʼlumki, Ahamoniylar podsholigining butun hududi 20 satraplikka boʻlinadi. Ulardan Baqtriya, Sak, Xorazm, Parfiya, Soʻgʻd va Xarayva Oʻrta Osiyo hududida joylashgan boʻlib, ularning har qaysisi Ahamoniylar podshosining xazinasiga muayyan miqdorda soliq toʻlashi shart boʻlgan. Soliq ogʻirlik oʻlchovi –talantda ifodalangan va u 25,92 kg teng boʻlgan.

Ahamoniylar podsholigi satraplari, shu jumladan Oʻrta Osiyo satraplari pul soliqlaridan tashqari natura shaklida ham oʻlpon toʻlashlari shart boʻlgan. Bu haqda, Doro I ning Suzdagi saroy qurilishi uchun Baqtriyadan oltin, Sugʻdiyondan lojuvard kumush titrat, Xorazmdan yarqirama rangdor toshlar keltirilgani tarixdan maʼlum.

Oʻrta Osiyoning janubiy viloyatlari Iskandar Zulqaynar tomonidan bosib olingach, hamda Salavkiylar va Yunon-Baqtriya podsholigi tarkibiga kirgach, bu hududda ellinistik dunyoga xos xususiyatlar tashkil topgan. Bu davlatlar boshqaruvi va davlat idoralari haqidagi maʼlumotlarni keyingi mavzularimizda bayon qilamiz.

Asosiy mezonlar: qonun, shartnoma: Safa-Isfaxoniy qayd etganidek, “qonun tushunchasi zardushtiylikning eng ilk bosqichlarida uning muhim qismi boʻlgan...Zardushtiylik muqaddas adabiyotining uchdan bir qismi qonunning turli bosqichlari va sohalarida unga tegishli boʻlgan”, “Avesto” “amaliy qonunlari”ning maqsadi esa, “barcha jihatlaridan uygʻun boʻlgan uyushgan, gullab – yashnagan jamiyatni yaratish” boʻlgan.

Tayanch tushunchalar

Davlat uyushmasi, avesto, vendidod, monarxiya, demokratiya, yasna, boshqaruv shakli, davlat tipi, konfederativ boshqaruv, fedirativ boshqaruv, unitar boshqaruv, talent, fargard, Denkard, Kavi, oqsoqollar kengashi, varzanapoti, xanjamana, vʼyaxa.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qadimgi davlat uyushmalarining vujudga kelishidagi shart-sharoit nimalardan iborat edi?
2. Avestoning yaratilish tarixi haqidagi fikrlar nimalardan iboratligini ayting?
3. Avestoda qanday huquqiy munosabatlar haqida bildirilgan fikrlarni aytib bering?

4. Vandidodda jinoyatlar tasnifi va ular qanday qo'llanilganligini bilasizmi?
5. "Avesto"da va undagi davlat boshqaruvi hamda soliq masalalari haqida nimalarni bilasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A "Adolatli jamiyat sari".- T., 1998-yil.
2. Abdirahimova N.A, Isakova M.S, Suleymonova Z.M Davlat muassasalari tarixi.- T., "Sharq", 2007-yil.
3. Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.- T., "Sharq", 2012-yil.
4. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S O'zbekiston tarixi.-T., "Iqtisod-Moliya" , 2006-yil.
5. Xamidova M O'zbekiston davlati va huquqi tarixi.- T., "Sharq", 2005-yil.
6. Murtazayeva R.H umumiy tahriri ostida O'zbekiston tarixi.- T., "Yangi asr avlodi", 2003-yil.
7. Ziyokor gazetasining 2000-yil mart, aprel, may sonlaridagi maqolalarga qarang: Tilab Mahmudov. Avesto haqida.-Toshkent ., 2000- yil.

Mavzu: O'rta Osiyoda Ahamoniylar davri davlat boshqaruvi.

Reja:

- 1. Ahamoniylar davlatining vujudga kelishi, bosqinchilik yurishlari.**
- 2. Ahamoniylar hukmronligi davrida davlat boshqaruv aparati.**
- 3. Ahamoniylar davlatining qo'shin turlari va O'rta Osiyoni satrapliklarga bo'linishi.**
- 4. Ahamoniylar davrida qo'shin turlari , madaniyat va din.**

O'tmishga qadimgi dunyo tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, qadimgi sharq imperiya va boshqa podsholik-u saltanatlari o'zining katta masofalarga cho'zilganligi va ko'p sonli aholiga ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga ular tabiiy geografik sharoiti, til tarkibi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va madaniyati jihatdan bir xil bo'lmagan xalqlarni o'z qo'l ostida birlashtirib, ular ustidan hukmronlik qilishgan. Yuqorida aytib o'tilgan davlatlarning tayanchi biror ma'lum bir vaqt barqaror boshqaruvining sababi sifatida ba'zilar qudratli qo'shinni ko'rsatsa, boshqalar bu davlat tarkibidagi xalqlar bir-biriga yaqin va doimiy aloqada ekanligi hamda ular rivojlanish darajasi deyarli bir xil ekanligini ta'kidlashadi. Sharqda qadimgi davlatlar chegaralari atrofida yashovchi aholining kamchiligi bir tilda gaplashgan. Qadimda faqatgina

bir nechta davlatlarda butun aholi bir tilda so'zlashgan. Yoki teskarisi, masalan Ahamoniylar imperiyasi juda ulkan hududni egallagan bo'lib, undagi xalq, elat, qabila-yu, qavmlar ko'p sonli va turli tilda so'zlashar edilar.

Qadim zamonlardan boshlab Urmiya ko'lining janubiy tomonlarida parsua qabilalari yashar edilar mil.avv. VIII-VII asrlarda ular Elamga ko'chib ahamun urug'idan chiqqan sardor atrofida birlashganlar, ular dastlab podsholari Kayxusraf I (Kir I) davrida osuriyaga, Kambiz I davrida (mil. avv. 600-559) Middiyaga itoat etganlar. Kambiz I bilan Midiya shohi Asteagning qizi o'rtasidagi nigohdan Kir II (Kayxusraf II) dunyoga keladi. Kambiz II vafot etgach Parsua taxtiga Kir II o'tirib, mil.avv. 559-yilda Pasargada shahrini qurdirib, uni davlat poytaxtiga aylantiradi. Mil. avv. 553-549-yillar mobaynida olib borilgan urushlarda Kir II bobosi Asteag qo'shinlarini yengib, Midiya va Elamni parsuaga qo'shib oladi. Shu tariqa Ahamoniylar sulolasi asos solgan Ahamoniylar ya'ni Eron davlati tashkil topadi. Bu davlat qariyb ikki yuz yil mobaynida yashagan. Uning hududlari Misrdan to shimoli-g'arbiy Hindistonga qadar cho'zilgan edi. Ahamoniylar davlati poytaxti Pasargad, Persopol, Suza shaharlari bo'lgan. Forslarga qadar Suzada elamitlar yashaganlar. Forslar dastlab faqat Janubiy Eron hududlarida yashaganlar. So'ngra ular butun Eron hududini egallaganlar. Ariylar qabilalari joylashgan yurt keyinchalik Eron deb atalgan²⁰.

Kir II g'arbda Lidiya shohi Krass qo'shinlarini, shimolda armanlarni yengib, butun kichik Osiyoni bosib oladi. Lidiya poytaxti Sard talanib, shoh Krass asir olinadi va o'ldiriladi, shundan so'ng Geradodning xabar berishicha "... Kir II yo'lida Bobil, Baqtriya xalqi, sak va misrliklar turar edi". Mil. avv. 545-530-yillar oralig'ida Eron shohi Bobilni ham bosib olib Hind daryosigacha bo'lgan yerlarni istelo qiladi. Mil. avv. 530-yilda Kir II O'rta Osiyo ko'chmanchilari massagetlar bilan bo'lgan jangda o'ldiriladi. Kir II o'ldirilgach, Eron taxtiga uning o'g'li Kambiz II o'tiradi. "... shundan so'ng Kambiz II bor e'tiborini g'arbgacha tomon qaratadi va natijada milloddan avvalgi 525-yilda Misr bosib olinadi". Uning Efiopiyaga uyushtirgan harbiy urushi muvafaqiyatsiz tugaydi. U Misrda ekanida Gaumatta boshliq eroniylar isyon ko'taradi. Isyonni bostirish uchun Erondan qaytayotganda Kambiz II o'ldiriladi (522-yil) shundan so'ng Eron taxtiga Gaumatta o'tirib, 7 oy podsholik qiladi. Behistun yozuvlarida (1, 50 51) "Xalq qo'rqardi" Gaumatadan. Hattoki, ko'pchilik Fors xalqi birlashib Doru huzuriga kelishadi va uni taxtga o'tkazish kerakligini aytishadi. Shunday qilib Middiyada o'ldirilgani qayt etilgan bu voqealardan ko'p o'tmay mil. avv. 522-yil 29-sentabrda fitnachilar tomonidan o'ldiriladi, undan so'ng Eron taxtiga Ahamoniylar urug'idan bo'lgan Doru I o'tiradi. (Mil. avv. 522-486-yillar) Doru I podsholigini dastlabki yillarida Bobil, Misr, Elam, O'rta Osiya va boshqa hududlarda

²⁰ Asqarov A.A O'zbekiston tarixi.T., "O'qituvchi", 1994-yil, 130-bet.

boshlangan qo'zg'alonlarni shavqatsizlik bilan bostiradi. Manbalarda, Doro I hukmronligining dastlabki yillarida bu haqda Doro shunday deydi. "... Qachonki men buyuk shahanshoh Gaumatani o'ldirganimda, faqat bitta Asina ismli kishi Upadarmining o'g'li menga qarshi chiqib Elamda o'z hukumdorligini boshladi. U xalqqa shunday dedi ...men elam hukmdoriman. Shundan so'ng isyonchi elamlklar Asinani hukmdor deb tan olishdi. ...men u yerga "gonsa"²¹ yubordim. Asina tutub keltirildi va men uning boshini oldim. Ahamoniylar davri aynan Doro I davrida o'z qudratining cho'qqisiga erishdi desak xato bo'lmas. U mamlakatda osoyishtalik o'rnatgandan so'ng qator sohalarda islohotlar o'tkazdi. Biz hozir Doro I umuman Ahamoniy hukmdorlar boshqaruvi davrida O'rta Osiyo va O'rta Osiyodagi ijtimoiy-iqtisodiy, diniy, harbiy va ma'muriy masalalarga to'xtalib o'tamiz, bularning barchasi Eron shohlarining ayniqsa Doro I ning islohotlariga bog'liqdir.

Eron shahanshohlari ulkan hududlarga cho'zilgan mamlakatni boshqarishda etnik va geografik xilma-xilligini hisobga olib, ularni o'zaro aloqalarini yuqori darajadagi ma'muriy tuzulishni ishlab chiqishgan. Bu ma'muriy birliklarda byurokratik tamoyillarga asoslangan apparat ildiz ottirildi, sababi hayotning har tomonlarini qamrab olgan bu tizim orqali ma'muriy birliklarni so'zsiz itoatda tutib turish imkonini berar edi. Bularning barchasi uchun asosiy narsa poytaxt hisoblanar edi. Poytaxt har qanday buyuk imperiyalarda ham ma'muriy, ma'daniy va tranzit aloqalar markazi hisoblanadi. Poytaxt mamlakatning barcha shahar-u qishloqlarini o'ziga birlashtirgan bo'lsada, unda o'ziga xos boshqa joylarga o'xshamagan madaniy yo'nalish me'moriy uslubi bo'ladi. Eronliklar shunday moliya va ma'muriy aparat yaratgan edilarki bu orqali imperiyaning barcha hududlariga bir xil boshqaruv tizimi oqali boshqarishar edi.

Shoh Doro I mamlakatni satrapliklarga o'lpon to'lovchi okruglarga bo'ladi. Satrapliklar hozigi viloyatlarga o'xshaydi. Ahamoniylar davlatida ular bosib olingan davlat hududiga to'g'ri keladi. Masalan Misr bunga misol bo'la oladi.

O'rta Osiyo hududi ahamoniylar tomonidan 3 ta satraplikka bo'linib idora etilgan. Baqtriya Marg'iyona bilan birgalikda 12-satraplikni tashkil etgan. U podsho xazinasiga yiliga 360 talan jarima to'lagan. Parfiya, Xorazm, So'g'd va Areya birgalikda 16-satraplikni tashkil etgan va yiliga 300 talan jarima to'lagan. Saklar va kaspiylar esa 15-satraplik bo'lib, ular Doro I xazinasiga yiliga 250 talan jarima to'lagan²².

O'rta Osiyodagi umumiy barcha satraplar o'z hududlaridagi eng qiyin va qattiq hujjat va sud ishlarini ham olib borishgan. Satrap (O'rta Osiyodagi)

²¹ Elam va Midiya tillarida mavjud. Lekin Fors tilida tarjimasi yo'q. Taxminiy fikrlarga ko'ra "qo'shin" bo'lishi kerak degan fikrlar mavjud.

²² Asqarov A.A O'zbekiston tarixi. T.: "O'qituvchi". 1994-yil.133-bet.

mahalliy zodagon rasmiylarga soliqlar yig'ilishini, xazina hisob kitobini ishongan. Bundan tashqari ular jarchilik, tergovchilik va kotiblik ishlarini ham yuritganlar.

O'sha paytda ish yuritishda Bobil usuli tanlangan edi hujjatlarda esa oromiy yozuvida Ahamoniylar davrida oromiy yozuvi qadimiy Akkadning mixxat yozuvi siqib chiqardi. Va natijada oromiy yozuvi Osiyoda xalqaro savdo va diplomatik tilga aylandi. Ko'p sonli aholi ahvoli va byurokratiyani (qonuniylikni) nazorat qilish maqsadida saroyda maxsus tekshiruv guruhi "shohning ko'zi va qulog'i" bir vaqtning o'zida qadimiy va yashirin politsiya tuzildi. Bu maxsus gurux mamlakatning barcha mamlakatlarida faoliyat olib borgan. Ular hatto satrap va harbiy qo'mondonlarni ham nazorat qilib turishgan. O'rta Osiyadagi satrapliklar aniqrog'i XVI satraplik tarkibiga kiruvchi Parfiya janubiy Turkmaniston va shimoliy-sharqiy Eronning ma'lum hududlarida joylashgan edi. Miloddan avvalgi VI-IV asrlarda Parfiya yirik shaharlarni o'zida birlashtirgan harbiy-ma'muriy markaz sifatida muhim rol o'ynagan. Midiya manbalarida Parfiya o'ziga qo'shni bo'lgan ko'chmanchi oaziv qabilalari bilan yaxshi aloqada bo'lganligi va ular bilan to'g'ridan to'g'ri savdo ayirboshlash ishlarini olib borganligi qayt etilgan. Milloddan avvalgi 549-yil Elam bosib olingandan keyin ikki yil mobaynida Ahamoniylar qo'shini oldingi Midiya davlati tarkibiga kiruvchi Parfiya, Girkaniya, Arman xududlarini bo'ysuntirishga kirishganligi manbalarda ham qayd etilgan.

Miloddan avvalgi VII asrning 40-30-yillarida Ossuriya podshosi Ashshurbanipal Elam davlatini tor-mor qilgach, forslar Elam hukmronligidan ozod bo'lib Midiyaga qaram bo'ladilar. Mil. avv. VI asrda forslar Midiya Hukmronligini ag'darib tashladilar va uni davlatlari tarkibiga qo'shib oldilar. Mil. avv. 599-yilda Fors podshosi bo'lgan Kayxusrav I keyingi ikki yil davomida Parfiya va Girkaniyani bosib oladi. Mil. avv. 545-539-yillarda Kayvusrav hozirgi Afg'oniston, O'rta Osiyo yerlarini bosib oladi. Fors davlati hududi Hindistonning shimoliy-g'arbiy chegaralarigacha, Hindikushning janubiy yon bag'irlari va Sirdaryo havzalarigacha yetdi. Kayxusrav shimoliy-sharqiy yo'nalishlarda o'z ta'sirini mustahkamlagach, Bobilga yurish qiladi. 539-yilda 2 oy davomida avgust-sentabr oylari Bobil yerlari bosib olinadi. Bobil podsholigi rasman saqlab qolinadi, uning ijtimoiy tuzilmasi o'zgartirilmaydi. Bobil shahri Fors podsholari turadigan qarorgohlardan biriga aylanadi. Bobil davlat apparatida bobilliklar yetakchi o'rinda qolaveradi, bobilliklarning qadimgi diniy e'tiqodlariga fors podsholari homiylik qiladilar.

Parfiya deyarli barcha satrapliklarda "shohning qulog'i va ko'zi" (militsiya)ning ishi yaxshi va samarali bo'lishi uchun "shoh yo'li"ni tamirlash ishlari olib borilgan. Ularga qum sepilib, ustidan tosh yotqizilgan. Savdo yo'li bo'lmish, "shoh yo'li"ning bir qismi aslida asosiy qismi O'rta yer dengizidan Eron

poytaxtigacha, “miloddan avvalgi VI-IV asrlarda sharqning buyuk davlati Eron Ahomoniylar davlati hududida savdo yo’li “shox yo’li” nazarda tutilmoqda. O’rta yer dengizi bo’ylaridagi Efes, Sard shaharlarini Eron poytaxti Suza oldinroq Persopol tutashtirgan” Parfiya orqali ham o’tardi. Shu savdo yo’lida Parfiya yo’lida ko’plab karvon saroy ko’prik va hammasidan ham qizig’i qurilgan inshootlarni doimo habiylar qo’riqlab turganlar bular asosan tovarlar saqlanadigan omborlar bo’lgan.

Asli Parfiya qay tarzda ahamoniylar davlati tarkibiga kirganligi haqida gapiradigan bo’lsak, Midiya hukmdori Astiag (miloddan avvagi 625-584) davrida mustaqillikka erishadi va yunon tarixchisi tili bilan aytganda “o’z yurtlarini saklarga topshiradi”²³ Xorazm bilan ittifoq tuzib Midiyaga qarshi kurashga shaylanayotganda Midiya davlati qulaydi. (Miloddan avvalgi 550-yil) Miloddan avvalgi VI asrning ikkinchi yarmida Parfiya ahamoniylar qo’l ostiga tushadi va saltanatning XVI okrugi tarkibiga kiradi²⁴.

Ahamoniylar davlati tarkibidagi deyarli bir xil boshqaruv tizimi joriy etilgan edi. Parfiyadan shimolroqda Murg’ob vohasida Marg’iyona joylashgan edi. Marg’iyona suvga boy hudud hisoblanadi. O’sha davrlarda miloddan avvalgi VI-IV asrlar Marg’iyonada juda mukammal rejalashtirilgan irrigatsion sistema asosida sug’orish inshootlari qurilgan bo’lgan. Marg’iyonada tokzorlar juda ko’p bo’lganligi hamda bog’dorchilikdan tashqari dehqonchilining taraqqiy etishiga ham manashu sug’orish tizimi asos vazifasini bajargan.

O’rta Osiyodagi muhim viloyatlardan biri shubhasiz, Baqtriya bo’lib, uning muhimigini shunda ko’rish mumkun-ki, uni yo taxt vorisi yo shoh qarindoshi boshqargan. Ahamoniylarning Baqtriya bilan ilk munosabatlari to’g’risida ma’lumotlar yetarli deb bo’lmaydi. Doro davriga kelib esa Baqtriya qat’iy ravishda Ahamoniylar qo’l ostidagi mulklar qatoriga sanab o’tiladi²⁵.

Doro Baqtriyaga o’z noibi qilib fors Dodarshishni tayinlagan. Geradod qiziq bir ma’lumot qoldirgan. Kir va uning o’g’li Kambiz hukmdorligi davrida qaram mamlakatlardan muayyam bir soliq olinmagan. Biroq bir tobe mulklardan ularga sovg’a-salomlar yuborib turilgan. “Doroni forslar savdogar deyishlariga sabab, deb yozadi Geradod: - u birinchi bo’lib soliq tizimini joriy etganligidir”²⁶. Baqtriya mustahkam qo’rg’oni eslatgan. Ahamoniylar undan shimoli-sharqiy hududlarni boshqarishda tayanch sifatida foydalanishgan. Doro I soliq siyosatini o’zgartiradi. Yangi umumdavlat soliq tizimi shakllantiradi. Har bir viloyat yer hajmi va hosildorlik darajasiga ko’ra qat’iy belgilangan soliq to’lovini amalga

²³ Azamat Ziyo O’zbek davlatchilik tarixi. T., “Sharq” 2000-yil, 43-bet.

²⁴ O’sha asrda 43-bet.

²⁵ Bu yerda e’tibor Behistun yozuvlariga qaratilgan. Geradodning “Tarix” asarida satrapliklar soni va hududi haqida boshqacha ma’lumotlar keltirilgan.

²⁶ O’sha asarda 35-bet.

oshirishi shart bo'lgan. Ilk bor ayrim ibodatxonalar o'zlariga qarashli yerlardan soliq to'lashga majbur qilindi. Soliq to'lovi sifatida yig'ilgan pullar bir necha o'n yillar podsho xazinasida saqlangan. Faqat ularning bir qismi xarajatlar uchun ishlatilgan. Shu boisdan savdo uchun tanga pul doimo taqchil bo'lgan. Bu hol tovar-pul munosabatlarining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi va natural xo'jalikni saqlanishiga olib keladi.

Forslarning o'zlari pul to'lovidan ozod bo'lib, natural to'lovga tortilganlar. Qolgan qaram xalqlar har yili 7740 Bobil kumush talanti (232200 kg) miqdorda soliq to'laganlar. Pul-tovar munosabatlarini rivojlanishi pul islohotiga sabab bo'lgan. Miloddan avvalgi 517-yildan so'ng Doro I butun mamlakat miqyosida yagona pul birligi fors pul tizimining asosi 8,4 gr og'irlikdagi tilla tanga "darik" ni joriy qiladi²⁷.

Bizga ma'lumki Doro I islohotlaridan so'ng mamlakat satrapliklarga bo'lindi. Va shu Satrapliklarni ma'muriy va harbiy vakolatga ega bo'lgan satrap boshqarardi. Lekin keyinchalik harbiy vakolat undan olib tashlandi (o'zi boshidan deyarli bunday vakolat kam berilgan). Harbiy boshliq lavozimi joriy qilinadi. Bu ikki mansab ustida maxfiy politsiya nazorat olib borgan. Ahamoniylar davlatida eng yuqori darajadagi ishlar bilan xususan barcha davlatlardagi shohning yaqinlari hamda davlat lavozimida ishlaydigan shaxslarning (xatto forslarning) ustidan ishonchli bo'lgan Hazarapatu (ming boshi), bir paytning o'zida shohning shaxsiy gvardiyasining bosh qomondoni bo'lgan lavozim nazorat olib borgan. Shunday bo'lsada, aynan Baqtriyaga kelganda, bu masalaga shubha qilish mumkin. Manbalarda keltirilishigicha, Baqtriyaliklar boshqa xalq vakillari bilan tezda til topishib, ittifoq tuzishga usta bo'lgan ekanlar shuning uchun ham bu yerda boshqaruvchi sifatida faqat forslar (asosan taxt vorisi yoki shaxzodalar) tayinlangan. Baqtriya haqida gap ketar ekan shuni ta'kidlab o'tish lozimki miloddan avvali V asrda Baqtriyada tanga, pullar chiqarila boshlangan. Bu esa asta-sekin shimoliy hududlarda hukmron tabaqa mavqei tushib borganini ko'satadi. Baqtriyadan shimolda So'g'diyona joylashgan edi. So'g'diyona Zarafshon va Qashqadaryo vohalarini o'z ichiga olib poytaxti Maroqanda²⁸ bo'lgan.

Ahamoniylarga tobe bo'lgan yana bir hudud Xorazm hisoblanadi. Ahamoniylar tobeligiga tushib qolganligi to'g'risida aniq bir ma'lumot berilmaydi ammo Doroning buyrig'i bilan zagros qoyasiga (Erondagi Kirmonshoh shahridan 30 km masofada joylashgan) o'yib bitilgan yozuvga ko'ra Xorazm, So'g'diyona, Ariya, Parfiya Ahamoniylarga qaram 23 viloyat (Satrapiya) qatorida sanab o'tiladi ayni

²⁷ Karimov Sh, Shamsiddinov R Vatan tarixi. Toshkent.: 1997-yil

²⁸ Maroqanda. Arian va K.K.Rufning xabar berishicha Maroqantda mustahkam qal'a edi. Harbiy qurollar orqali qal'a himoya qilinar edi, qal'a 13 km devor bilan o'rab olingan. Uning maydoni 50-70 ga bunday ulkan shahar aniq Ahamoniyar davrida bunyod etilgan.

guvohliklarni Pernopoldagi (Erondagi Sheroz shahridan shimolda taxminan 50 km masofada joylashgan, 520-450-yillar orasida qurilgan) yozuvlardan ham topish mumkin²⁹. Lekin Doro I ning qabir toshi bitiklarida Ahamoniylar saltanatida tobe mamlakatlar ro'yxatida So'g'diyona, Ariya va Parfiya kiritilgan xolos. Xorazm esa bu qatorida yo'q. Geradod qoldirgan ma'lumotlarda aytilishicha Parfiya, Xorazm, So'g'diyona, Ariya ahamoniylarga qaram XVI okrugni tashkil etib, yiliga 300 talant soliq to'lab turganlar³⁰.

Miloddan avvalgi 520-yil Elamliklar 3 marta Forslarga qarshi chiqdilar va bu haqda Behistun yozuvlarida shunday xabar qilinadi. Elam deb nomlanmish davlatda isyon bo'ldi Elamliklar Atamanta ismli shaxsni o'zlarining hukmdori deb elon qilishibdi shundan so'ng men qo'shin yubordim. Meni xizmatimdagi Gaubaruva ismli forsni ularga boshliq qildim. U Elamliklar bilan uzoq urushdi. Keyin Gaubaruva Elamliklarni tor-mor qildi va yanchib tashladi, ularni boshlig'ini ushlab meni oldimga olib keldi va men uni "o'ldirtirdim shundan so'ng mamlakat meniki bo'ldi". Shu tariqa butun O'rta Osiyo ahamoniylar qo'l ostida o'tdi ajdodlarimiz o'z erki uchun doimo kurashib kelgan. Shu misolda Fradani olishimiz mumkin. Tarixchilarning xabar berishicha eng ko'p odam o'ldirilgan joy Marg'iyona bo'lgan ekan (qo'zg'olonni bostirish paytida 55 ming kishi o'ldirilgan 6972 asir qilingan).

Ahamoniylar davlat boshqaruvi shakliga ko'ra zo'rlikka asoslangan, tuzilishi markazlashgan initar (oddiy) shaklda edi. Butun hokimiyat podshoh qo'lida edi u davlatni kuchli markaziy davlat apparatiga tayangan holda boshqargan. Davlat apparatida podshohdan keyin ikkinchi o'rinda hazorapat (ming boshliq) turgan. U barcha davlat organlariga va mansabdor shaxslar faoliyatining nazorati hamda markaziy devon boshqaruvini yuritgan. Podshohning shaxsiy qo'riqchilariga boshliq bo'lgan hamda podshohga kelgan shikoyat va arizalar haqida ma'lumot berib borgan. Markaziy devonga kotiblar taftishchilar podshohga ma'lumot yig'ib keluvchilar apoqa xizmati xodimlari va boshqalar bo'ysungan.

Ahamoniylardan Doro I mamlakatni mustahkamlash uchun qator islohotlar o'tkazadi. U bosib olingan hudud ustidan nazorat o'rnatadi, soliqlar yig'imini tartibga soladi. U davlat hududini satrapiya deb atalgan ma'muriy soliq okruglariga bo'ladi. Bunda asosan miqdori talan³¹ bilan belgilanganligini ko'rishimiz mumkin. Satrapliklar o'z hajmi jihatdan ilgarigi katta davlatlar, provinsiyalardan ham katta bo'lgan. Satrapliklar ichida avtonom o'z-o'zini boshqaradigan qabila va shaharlar Finikiya, Kichik Osiyodagi yunon shaharlari

²⁹ Azamat Ziyov O'zbek davlatchilik tarixi. T., "Sharq" 2000-yil, 30-bet.

³⁰ O'sha joyda 30-bet; 1 talant 30,3 kg kumushga teng.

³¹ Talan soliq miqdori- 1 talan 34 kg gat eng bo'lgan. Ammo bu pul birligi B. Eshovning asarida 1 talan 30 kg kumushga teng bo'lganligi ko'rsatilgan. Sagdullayev A, Aminov B, Mavlonov O', Norqulov N larning O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti kitobida 1 talan 25.92 kg kumushga tengligi ko'rsatilgan.

ham mavjud bo'lgan. Forslar Finikiya shaharlarining ichki ishlariga aralashmaganlar va buning evaziga ular ahamoniylarni oxirigacha qo'llab-quvvatlaganlar. Satraplik lavozimiga forslar tayinlanadigan bo'ladi. Kayxusrav va Kambiz davrida satrap qo'l ostida fuqarolik va harbiy hokimiyat to'plangan edi. Bu haqida satrap Gobriyning Bobil, Suriya va yuqori Mesopotamiyadagi bir vaqtning o'zida fuqarolik va harbiy noib vazifasini bajargani to'g'risida aniq ma'lumotlar bor. Satrap va harbiy boshliqlar markaziy hokimiyatni podshoning va ayniqsa uning maxfiy xizmatining doimiy nazorati ostida bo'lganlar. Chunki viloyat satraplari doimo mustaqillikga erishishga harakat qilib, ajralib chiqish xavfini tug'dirganlar. Davlat boshqaruvi va barcha amaldorlar ustida oliy nazorat "xazorapat" deb atalgan mansabdor qo'lida bo'lgan. U bir vaqtning o'zida "o'n ming o'lmas" podsho shaxsiy gvardiyasining boshlig'i bo'lgan. Islohotlar natijasida markaziy podsho konselariyasi bilan katta byukrokratik apparat vujudga kelgan. Davlat boshqaruvi poytaxt Suzada bo'lib, podshoning bosh qarorgohi Persopol bo'lgan.

Miloddan avvalgi 522-521-yillarda anchagina hududlarni bosib olib yoki ko'tarilgan qo'zg'alonlarni bostirib bo'lgan Doro I islohotlar qila boshlaydi. Yuqorida ma'muriy jihatdan satrapiyalarga bo'linganligini gapirib bo'lgan edik. Endi uni barcha sohalaridagi islohotlarni gapirib o'tsak. Boshqaruv tizimida qonunlarni joriy etish maqsadida bir guruh qonunshunoslarni yig'ib qadim Misr hududidagi qonunlarni barchasini yetarlicha yaxshi o'rganib hamda o'zining yangi qonunlari uchun asos bo'lgan Hamurapi qonunlari bilan birga butun imperiya hududida bo'ysunishi shart bo'lgan barcha qonunlarni ishlab chiqdi. Doro I soliq tizimini joriy etib, o'z boyligini ko'paytiradi. Satrapliklardan qancha miqdorda soliq olishini Doro I o'zi belgilagan edi. Bu belgilagan miqdor to ahamoniylar davlati qulaguncha qadar o'zgarmadi. Soliq yig'ib olish anchagina shavqatsiz kechgan.

Forslarning qudratini dunyoga ularning armiyasi orqali bilishadi. Ahamoniylar armiyasi asosini forslar va middiyaliklar tashkil etgan, ular armiya safida 20 yil mobaynida xizmat ilganlar. Forslarning harbiy qudratini sharqiy eronliklar va shimoli-sharqiy hududdagi jangchilar saqlab turishgan. Forslarning otliq qo'shini asosini O'rta Osiyolik saklar tashkil etgan. Harbiy hayotda saklar butun Ahamoniylar davlati faoliyati davomida otliq qo'shindagi ustunlikni hechkimga bermaganlar. Forslar armiyasida 10 ming kishidan tashkil topgan "Bessmertnix" o'lmaidiganlar guruhi bo'lgan. Jangladagi forslarning g'alabasini aynan ular taminlashgan. Hokimiyatdagi boshqaruv haqida gapiradigan bo'lsak barcha sud ishlarini satraplar nazorat qilgan, tergov va tekshiruv ishlari esa ishonchli mahalliy zodagonga yuklangan. Yo'llarning tamirlanganligi karvon saroylarning qurganligi aloqa tizimini yaxshi ishlashiga zamin yaratgan.

Qo'shin otliq va piyoda harbiy qismlardan tashkil topgan. Otliq qismlar-zodagonlardan; piyodalar-dehqonlardan olingan. Bu ikkala qismlarning uyg'un harakati urushlarda g'alabani qo'lga kiritishga sabab bo'lar edi. Piyoda qo'shinning asosiy quroli kamon, suvoriyning qurol-aslahasi temir sovut, jez qalqon va ikki temir nayza ham bo'lgan.

Qo'shinning eng ilg'or qismi o'n ming "o'lmas" askarlarining birinchi mingtasi faqat fors aslzodalari vakillaridan iborat bo'lib, podshohning shaxsiy qo'riqchilari hisoblanganlar. Qolgan qismlari turli fors, elam qabilalaridan to'ldirilgan.

Bosib olingan mamlakatlarda qaram aholining qo'zg'olonlarini bostirish maqsadida qo'shinlar joylashtirilgan. Misr va Bobilda 10-12 ming kishilik qo'shin turgan. Davlat chegaralarida harbiylarga yer berilib harbiy gornizonlar joylashtirilgan. Bevosita xizmatda bo'lgan harbiylar har oyda mahsulot bilan ish haqi olganlar. Iste'foga chiqqan askar oilasi bilan asosan kichik yer ulushidan kun ko'rgan, savdo va turli hunarlar bilan shug'ullangan.

Eng muhim urush harakatlari davrida har bir qaram xalq ma'lum miqdorda askar yetkazib berish majburiyatini olgan. Doro I davrida forslar dengizda ham yetakchi rol o'ynay boshlaydilar. Dengiz janjlari Finikiya, Kipr, Egey orollari va Misr floti yordamida olib borilgan. Matros sifatida saklar, forslar xizmat qilganlar. Ko'pincha flotda rahbarlik vazifalarida misrliklar bo'lgan. Miloddan avvalgi V asrdan boshlab Fors o'lkasida dehqonlarning iqtisodiy ahvoli yomonlashadi. Dehqonlar harbiy xizmatdan bosh torta boshlaydilar. Bu o'z navbatda fors piyoda qo'shinlarini jangovar qobilyatini yo'qotishga olib keladi. Endilikda ular yaxshi qurollangan yunon yollanma askarlari bilan almashtira boshlanadi.

Qadimgi Eron dini va madaniyati. Qadimgi Eron mafkurasida miloddan avvalgi I mingyillikda shakllangan diniy ta'limot zardushtiylik muhim o'rin egalladi. Zardushtiylik Midiya podshosi Astiag davridayoq rasmiy dinga aylangan edi. Zardushtiylik dinining kohinlari diniy an'ana, urf-odat va rasm-rusumlarni saqlovchi maglar bo'lgan. Zardushtiylik odamlarni qurbonlik qilishni ta'qiqadi, odamlarni bir-biriga mehribon bo'lishini targ'ib qildi. Doro I mil.avv. 520-yil atroflarida zardushtiylikni rasmiy davlat dini deb e'lon qildi.

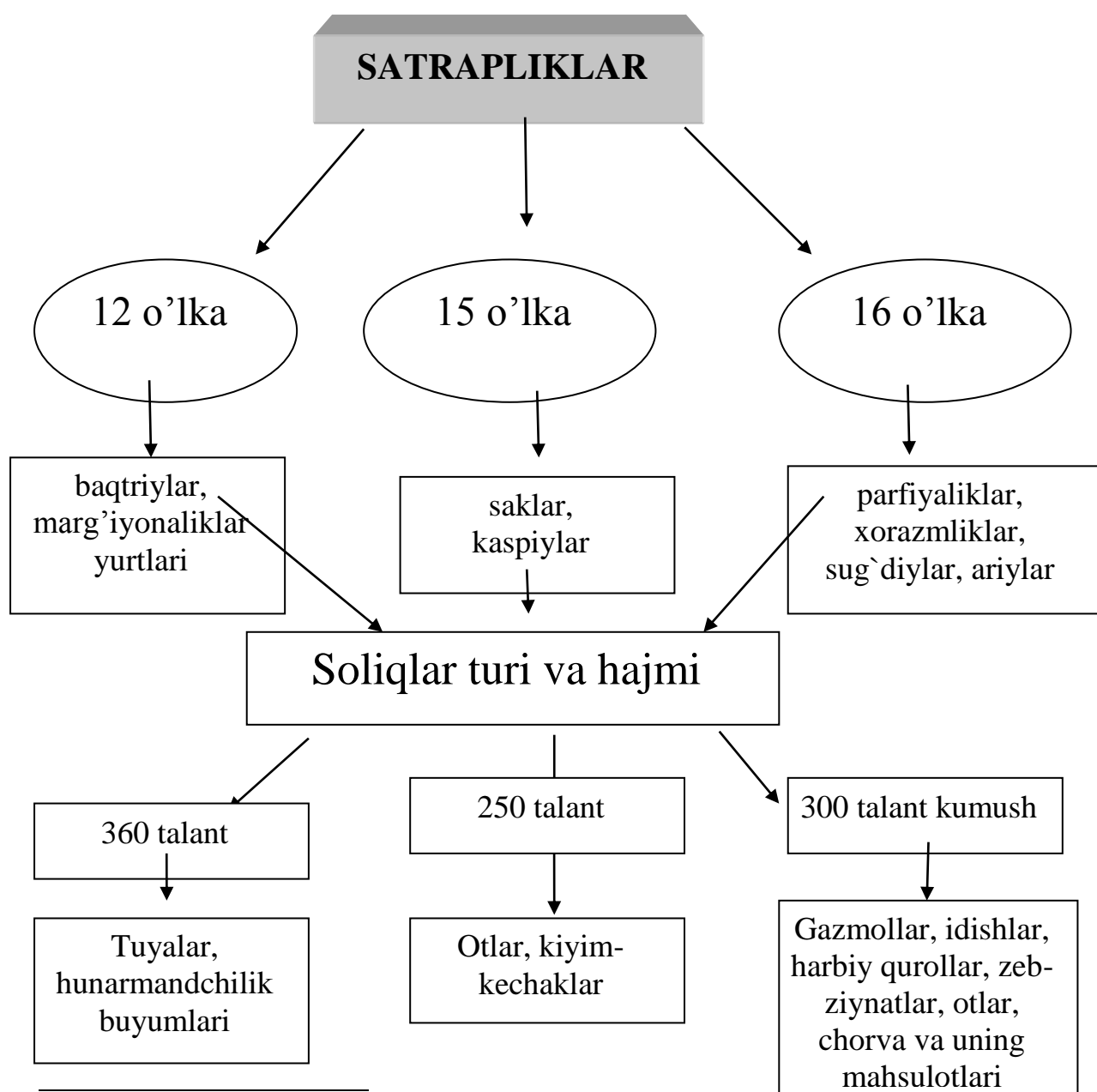
Forsda qadimgi zardushtiylik tabiat xudolari Mitra (quyosh xudosi), Anaxita (suv va hosildorlik xudosi) va yorug'lik, oy, shamol kabilarni o'zida ifodalagan xudolarga sig'inilgan. Fors podsholari zardushtiylikning afzalligini tan olib, rasmiy din sifatida qabul qilgan bo'lsalarda, eng qadimgi xudolardan voz kechmaganlar.

Diniy e'tiqodni mazkazlashtirish maqsadida Kserks (mil.avv. IV asrda) Eronda diniy islohot o'tkazadi. U Mitra, Anaxita, Zardusht inkor qilgan boshqa qadimgi ibodatxonalarni yo'q qilmoqchi bo'ladi. Bu islohot o'z maqsadiga erishmaydi, yarim asrdan so'ng, qadimgi xudolarga sig'inish yanada keng avj oladi.

Ahamoniylar ibodatxonalarni iqtisodiy qudrati haddan tashqari kuchayib ketmasligiga yo'l qo'ymaslik uchun Misr, Bobil va Kichik Osiyodagi ibodatxonalarni davlat soliq majburiyatlarini o'tashga majbur qiladilar³².

Ahamoniylar boshqa dinlarga ham homiylik qilganlar. Doro I Bobil, Elam va Yaxudiyadagi buzib tashlangan ibodatxonalarni qayta tiklashga buyruq beradi. Misr ishg'ol qilingach, Kambiz Misr urf-odatlarini bo'yicha toj kiydi. U Sais shahridagi ma'buda Neyt ibodatxonasida diniy marosimlarga qatnashadi. Doro I o'zini ma'buda Neytning o'g'li deb e'lon qiladi, xudo Amon va boshqa Misr xudolariga bag'ishlab ibodatxonalar quradi.

O'rta Osiyo viloyatlari ahamoniylar davlati tarkibida.

³² Sagdullayev A, Aminov B, Mavlonov O', Norqulov N O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti kitobi. T., 2004-yil, 51-bet.

Tayanch tushunchalar

Ahamon, parsumi, talant, Bessmertnix, Elamtu, Kir, Kambiz, Doro, Frada, sak, massaget, satrap, satraplik, dinastiya, gonsa, talan, hazorapatu, irrigatsion sistema, “shoh yo’li”.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Ahamoniylar davlatining tashkil topishidagi shart sharoitlar nimalardan iborat bo’lgan?
2. Ahamoniylar davlat boshqaruvi qanday shaklda ekanligini tasvirlab bering?
3. Doro I mamlakatda o’tkazgan islohotlar va satrapliklarda yuritgan siyosati haqida nimalarni bilasiz?
4. Ahamoniylar davrida soliq, qo’shin siyosati qanday tashkil etilganligini bilasizmi?
5. Qadimgi Eron madaniyati va dini haqida gapirib bering?

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Azamat Ziyo O’zbek davlatchilik tarixi.- T., “Sharq” 2000-yil.
2. Eshov B O’zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.- T., “Sharq”, 2012-yil.
3. Sagdullayev A, Aminov B, Mavlonov O’, Norqulov N O’zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti.- T., 2004-yil.
4. Karimov Sh, Shamsiddinov R Vatan tarixi.- T., 1997-yil.
5. Asqarov A.A O’zbekiston tarixi.- T., ”O’qituvchi”, 1994-yil.
6. Murtazayeva R.H umumiy tahriri ostida O’zbekiston tarixi. T., “Yangi asr avlodi”, 2003-yil.
7. Usmonov Q, Sodiqov M, Burxonova S O’zbekiston tarixi.- T., “Iqtisod-Moliya”, 2006-yil.

Mavzu: Qadimgi Qang’ va Davon davlatlarida davlat muassasalari tizimi.

Reja:

1. **Qang’ va Davon davlatlarining tashkil topishi tarixi.**
2. **Ushbu davlatlarda davlat boshqaruv tizimi.**
3. **Qang’ va Davon davlatlarida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayot.**
4. **Qang’ va Davon davlatlarining tanazulga yuz tutishi.**

Markaziy Osiyo xalqlari tarixida ma’lum bir iz qoldirgan davlatlardan biri Qang’ davlatidir (miloddan avvalgi III asrdan-milodiy III asrgacha). So‘nggi ma’lumotlarning guvohlik berishicha, ushbu davlat miloddan avvalgi III asrning boshlarida paydo bo‘lgan. Bu jarayonda yunon-makedoniyaliklar hukmronligiga qarshi olib borilgan kurashlar va ichki nizolar alohida rol o‘ynagan. Bu davlatning etnik tarkibini turli qabila, elatlar tashkil etgan. Unda yetakchi qang’arlardan

tashqari katarlar, kamarlar, toharlar, apasshaklar, asiylar va boshqa qabila, urug'lar ham yonma-yon istiqomat qilganlar.

Kanguy (xitoycha Kanzyu) davlati haqidagi ilk malumotlar mil. avv. II asrga mansub Xitoy solnomalari, jumladan, Chjan Szyanning Katta Yuechjiga qilgan sayohati tavsilotlari asosiga qurilgan Sin Syanning "Shi szi" solnomasida uchraydi³⁴.

Qang' so'zining kelib chiqishi haqida tadqiqotchi olimlar aniq bir fikrga kelmaganlar. Sirdaryoning o'rta oqimida mil. avv. III mil. V asrlarda yashagan xalqlar xitoy solnomalarida qang'yuy deb atalgan³⁵.

Qang`arlar va Qang` davlati tarixi ustida olimlardan Ya. F.G`ulomov, S. G. Klyashtorniy, B. A. Litvinskiy, Yu. F. Buryakov, Q. Sh. Shoniyozov va boshqalar katta ilmiy-tadqiqot ishlari olib bordilar va Qang` davlati, to'g'risida qimmatli asarlar yaratdilar. Xitoy manbalarida qang`arlarda davlat bo'lganligi to'g'risidagi ma'lumotlar miloddan avvalgi III asr oxiri va II asr boshlariga to'g'ri keladi. Tarixchi olim Karim Shoniyozovning fikricha: "Qang' davlati solnomalarda aytilgan davrdan ancha oldinroq mavjud bo'lgan... So'z-siz Qang` davlati O`rta Osiyoga bostirib kelgan Makedoniyalik Iskandar qo`shinlari bilan yunon-makedoniyaliklardan tashkil topgan Salavkiylar sulolasi (miloddan avvalgi 312-250 yillar) bilan uzluksiz ravishda olib borilgan kurashlar natijasida taxminan miloddan avvalgi III asr boshida vujudga kelgan"³⁶.

Qang` davlatining hududi dastlab Sirdaryoning o'rta oqimidagi yerlar (Toshkent vohasi hamda unga tutash tog' va cho'l hududlari)dan iborat edi. Miloddan avvalgi II asrning boshlariga kelib, Qang` davlatining yerlari birmuncha kengayib, sharqda Farg'ona vodiysi (Dovon), shimoli-sharqda Usun daryosi, g'arbda Sirdaryoning quyi oqimigacha borgan. Bu katta hudud Toshkent vohasini, Talas vodiysini va qisman Chu daryosining quyi oqimidagi yerlarni o'z ichiga olgan. Aholisi o'troq hayot kechirgan, dehqonchilik bilan shug'ullangan va o'z shahriga ega bo'lgan Dovondan farqli ravishda Kanguy manbalarda ko'chmanchi davlat sifatida tasvirlanadi. Qang'li aholisining turmush tarzi shimoli-g'arb tomondan unga qo'shni bo'lgan yuechjilar va Yansay xalqlari bilan bir xilda edi³⁷.

Qang`arlar xukmron bo'lgan hududda mil. avv. I va milodiy I-II asrlarda 120000 oila 600000 kishi yashagan.

Mil. avv. II asr oxiri - I asr boshlarida Qang` davlatining eng rivojlangan davridir. Shu davrlarda Qang' bir qator viloyatlarni o'z tobeligiga bo'ysundirgan edi. Xitoy solnomalarida bu viloyatlarning 5 ta nomi tilga olinadi. Bular – Susye

³⁴ Alimova D.A, Rtveladze E.V O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari.- T.: "Sharq", 2001-yil,15-bet.

³⁵ Бичурин. Н. Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии и древние времена. Т. II. М-Л, 1950, С. 150, 184-188.

³⁶ Shoniyozov K. Qang' davlati va qang'lilar.- T., "Fan", 1990-yil, 27-bet.

³⁷ Shoniyozov K. Qang' davlati va qang'lilar.- T., "Fan", 1990-yil, 15-bet.

(Kesh-Shahrisabz), Fumu (Zarafshon vodiysi), Yuni (Toshkent viloyati), Gi (Buxoro vohasi), Yuegyan (Urganch shahri va viloyati). Mil. avv. II-I asrlarda Orol dengizining shimoliy sharqidagi Yantsay (Hozirgi Qizil O'rda) va Yan yerlari ham qang'arlar tobeligida bo'lgan. Shunday qilib, o'z davrida Qang' davlati O'rta Osiyoda yirik davlatga aylangan edi. Qang' davlati, shuningdek, bu davrda Xorazm, Sug'd va Ural tog' oldi yerlarini o'ziga bo'ysundirib, bu davlatlarning ichki boshqaruviga aralashmagan, faqat yillik o'lpon olib turgan. Qang' davlatining ikki poytaxti bo'lib, uning hukmdorlari yozni Aris daryosi sohilidagi O'trorda, qishlovni esa Qanqada o'tkazar edilar. Qanqa (Qang'iz) Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumanidagi Qang'xa shahar xarobasi o'rnida joylashgan bo'lib, unga mil. avv. III asrda asos solingan. Qang' davlatining asosiy shaharlari Sirdaryo sohillari bo'ylab joylashgan. III asr o'rtalarida Qang' davlati zaiflasha boshladi. Qang' davlatidan birinchi bo'lib Xorazm ajralib chiqdi. Qang' davlatining asosiy aholisi o'troq va yarim o'troq bo'lib uning hududida ko'chmanchi chorvadorlar ham yashar edi. O'troq aholi asosan vodiya yashab, dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmondchilik bilan shug'ullanib kelgan.

Qadimgi manbalarda Qang' davlat hokimiyati qay tarzda idora qilinganligi haqida aniq ma'lumotlar berilmagan. Katta Xan sulolasi tarixida (mil. avv. 202-mil. 205 yy.) faqat bir marta Qang'uy (Qang') podshosi o'z oqsoqqollari bilan maslahatlashib ish tutganligi eslatib o'tiladi. Tadqiqotlar natijalarida xulosa chiqaradigan bo'lsak, Qang' davlati kengashida qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol ishtirok etganlar. Podshoh saroyi qoshidagi kengashda qavlatning ichki hamda tashqi siyosati va boshqa barcha muhim masalalar maslahat bilan hal qilingan³⁸.

Qang' davlatining etnik tarkibi xilma-xil bo'lib, uning anchagina katta hududlarida Sug'diyona, Xorazm va Toshkent vohasida yashovchi dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanib kelgan o'troq aholi bilan birgalikda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvadar qabilalar (saklar, massagetlar, toharlar, alanlar va boshqalar) istiqomat qilganlar. Sirdaryoning o'rta oqimida yashagan qang'lilar Qang' davlati tashkil topishida asosiy o'rinni egallagan bo'lib, Qang' podsholari asosan qang'lilar bo'lgan.

Mil. avv. II - mil. II asrlarda Qang' davlati o'z rivojlanishining yuqori cho'qqisiga ko'tariladi. Qang' podsholariga bo'ysunuvchi yarim mustaqil viloyatlarni birlashtirgan bu davlat o'z vaqtida anchagina kuchli bo'lib, o'zbek davlatchiligi tarixida o'z o'rniga egadir. Agarda antik davrda O'rta Osiyoning janubida shakllangan Kushon va Parfiya davlatlari Ahamoniylar, Aleksandr Makedonskiy, Salavkiylar asos solgan davlatlar an'alarini o'zlashtirib taraqqiy

³⁸ Murtazayeva R.H umumiy tahriri ostida O'zbekiston tarixi. T.: "Yangi asr avlodi", 2003-yil, 99-bet.

etgan bo'lsa, Qang' davlati taraqqiyotida ko'chmanchilar davlatchiligi belgilari borligi bilan ajralib turadi³⁹.

Bu davlatda oliy kengash katta o'rin tutgan. Oliy kengashda qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol qatnashganlar va muhim davlat ahamiyatiga ega bo'lgan muammolarni xal qilganlar. Podsho maslahat majlisi bilan hamnafaslikda ish olib borgan. Bu narsa Qang` davlati harbiy demokratik prinsiplar asosida ish yurituvchi davlat bo'lganligini ko'rsatadi. Mamlakat viloyatlarga bo'lib idora qilingan. Viloyat boshliqlari jobu yoki yobular deb atalganlar. Hoqonlar ana shu jobu yoki yobularga tayanib mamlakatni boshharganlar. Shu boisdan bunday hokimlar xoqonlarga yaqin kishilar, yoki ularning qarindosh-urug'laridan tayinlangan. Qang` davlatiga tobe bo'lgan viloyatlarni boshqarish mahalliy hokimlar qo'lida bo'lib, ular markaziy hokimiyatga boj to'lab turar e'dilar. Bunday tobe viloyatlar jumlasiga qadimgi Xorazim, So'g'd hududlari va O'rololdi tumanlari(alan va yan qabilalari) kirgan.

Tarixchi olim Karim Shoniyozov bergan ma'lumotlarga qaraganda Qang` davlatining ikkita markazi bo'lgan. Ulardan biri, (Qang`diz) bo'lib, u Toshkent. vohasida, Sirdaryoga yaqin yerda joylashgan. Bu shahar miloddan avvalgi III asrda bunyod etilgan bo'lib, u Qang` podsholarining doimiy qarorgohi bo'lgan. Aris daryosining quyi oqimida joylashgan O'tror (Tarband) esa Qang` davlati xoqonlarining yozgi qarorgohi bo'lgan.

M.I. Filanovichning fikricha, siyosiy tuzilma sifatida Qang', ehtimol, mil. avv II asrgacha shakllangan ko'chmanchi va yarim o'troq qabilalarning Qang' yo'l boshchilari qo'l ostida birlashtirilgan turli-tuman ittifoqlaridan iborat bo'lgan. Dastlab u uncha katta bo'lmagan qabilalar ittifoqidan iborat bo'lib, janubda yuechjilar hokimiyatiga bo'ysunsa, sharqda xunnlarga qaram edi. Ammo, mil. avv. II-mil. II asrda asta-sekinlik bilan u qudratli davlatga aylanadi. Bu davrda Qang` davlati manbalarda 120 ming deb ko'rsatiluvchi kuchli qo'shinga ega bo'lgan va qo'shni Xitoyga nisbatan g'oyatda mustaqil siyosat olib borgan⁴⁰.

Arxeologik manbalarning guvohlik berishicha, Qang' qo'shinlaridagi otliq suvoriylar yuechji suvoriylari kabi yubqa shaklidagi burmali sovut, ko'krakka taqiladigan qalqon kiyishgan. Baland po'lat yoqalar ularning bo'ynini himoya qilsa, dubulg'alar boshni omon saqlagan. Qurollardan qilichlar, nayzalar, jangovar boltalar, kamon va o'qlar keng tarqalgan edi. Har bir bo'linma ajdar shaklidagi o'zining maxsus tug'iga ega bo'lgan. Demak, Qang' davlati qo'shinlarida qurollanish va harbiy san'atga alohida e'tibor berilgan⁴¹.

³⁹ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T.: "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 90-bet.

⁴⁰ O'sha asrda 88-betda.

⁴¹ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 88-betda.

Qang` davlatining iqtisodiy hayoti masalasida, Xitoy tarixchisi Sima-Syan (miloddan avvalgi II asr) uning ko`chmanchi mamlakat bo`lganligini yozadi. Ammo milodning boshlarida to`ngich Xan sulolasining tarixda qang`uylarning o`troq xalq ekanligiga ishora qilinadi. Qang`uylarda qoramol va qo`ylar ko`p bo`lgan. Ular zotli otlarni ham ko`plab etishtirganlar. Chorva mollarning ko`pchiligi podsholari va uning yaqinlariga qaragan. Shuning uchun bo`lsa kerak xoqon va uning urug`lari bahor kelishi bilan qishki qarorgohdan yozgi qarorgohga ko`chganlar. Chorvasi kam bo`lgan aholi esa vohadan chiqib keta olmagan. Yashab qolganlari esa dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug`ullanishga majbur bo`lganlar. Angren-Chirchiq atroflarida saqlangan yuzlab tepa-qo`rg`onlar bunga guvohlik beradi. Tarixiy ma`lumotlardan qang`arlarning Bityan, Yuni hamda arxeologlar ochgan O`tror 1, Oqtepa 2, Qorovultepa, Choshtepa xarobalari o`rnida qadimiy qo`rg`onlari va shaharlari ham bo`lgan. Hunarmandchilik- urush qurollari, (qilich, xanjar, oybolta, utkir uchli nayza va boshqalar) Toshkent vohasida ishlab chiqarilgan, Qoramozor, Qurama va Chotqol tog`larida temirchilik misgarlik hunarining rivojlanishi uchun kerakli miqdorda ma`danlar bo`lgan. Bu joylardan juda qadim davrlardan boshlab mis, temir, kumush va boshqa metallar olingan. Ustalar turli metallarni bir-biriga qo`shib mustahkam qurollar yasashni ham bilganlar.

1984-yili xo`jandlik A. Aminov tomonidan Sirdaryodan topilgan qadimgi dubulg`a yuqorida aytib o`tganlarimizga misol bo`ladi. Dubulga 2 ming yillik tarixga ega. Dubulg`aning zirxi qo`shqavat bo`lib, turli metall qotishmalaridan ishlangan. Mutaxassislar uni yasash uchun mahalliy xom ashyo, jumladan, Qoramozor rudasi asosiy mahsulot bo`lib xizmat qilgan, deb taxmin qiladilar.

Qovunchitepada qazilmalaridan topilgan sopol idishlar Qang` davri madaniyatidan darak beradi. Sopol idishlar ko`pincha qizil ang`ob bilan bo`yalgan. Sopol idishlarning bir qancha turlariga hayvon boshi tasviri tushirilgan. Yuqorida tilga olingan arxeologiyaga oid barcha topilmalar Qovunchi madaniyati deb tarixga kirgan. Qovunchi madaniyati Toshkent vohasi, Sirdaryoning o`rta oqimi, Ettisuv va Shimoliy Farg`onada keng tarqalgan. Bu madaniyatning ayrim namunalari O`zbekistonning janubi va Tojikistonning bir qancha tumanlaridan ham topilgan. Qang` madaniyati, savdo-iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi va kengayishida bu davlat hududi orqali o`tgan qadimiy savdo yo`li – “Ipak yo`li”ning ahamiyati katta bo`lgan. Qang`lilar e`tiqodi mafkurasida zardushtiylik dini yetakchi o`rinni egallagan. Ular quyoshni muqaddas deb bilganlar va unga siginganlar. Tarixiy ma`lumotlarga qaraganda madaniyatning boshqa turlari qatorida musiqa san'ati ham rivojlanganligi ta`kidlanadi.

Bizga qadar etib kelgan yozma manbalar va bugunga qadar olingan arxeologik ma`lumotlarga asoslangan tadqiqotchilar Qang` davlati, uning tarkibi, siyosiy,

madaniy va iqtisodiy tarixini yoritishga, mazkur siyosiy birlashmada davlatchilik boshqaruvining shakllanishi va rivojlanishi xususida o'z munosabatlarini bildiradilar.

Qang' davlati olib borgan tashqi siyosat qo'shni davlatlar bilan savdo-sotiq aloqalarini o'rnatish, keskinlashgan vaziyatning oldini olish va o'z chegarasida osoyishtalik o'rnatishga qaratilgan edi. Shu bilan birgalikda, payti kelganda atrofdagi kuchsizlanib qolgan qabilalarga, vohalarga, viloyatlar ustiga hujum qilib, ularni o'ziga qaram qilish ayrim hollarda tashqi siyosatni belgilab berar edi.

Qang' davlatining janubdagi qo'shnisi – antik davrdagi ulkan va qudratli saltanatlardan biri Kushon davlati edi. Qang'lilar bu davlat bilan do'stona munosabat o'rnatishga harakat qilishlariga qaramasdan mil. I asrda kushonlar qang'lilarning mulklari hisoblangan ayrim viloyatlarni o'z chegaralariga qo'shib oladilar.

Vohalarda yashovchi o'troq aholi dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik bilan ham shug'ullanganlar. Yozma manbalarda bu aholining sut-qatiqlari va zotdor otlari borligi haqida ma'lumotlar beriladi. Chorva mollarning ko'pchilik qismi ko'chmanchi va yarim o'troq aholi ixtiyorida bo'lgan. Ko'p sonli chorva mollarini esa mavsumga qarab, bir joydan ikkinchi joyga haydab boqqanlar. Qang' podsholari va ularga yaqin bo'lgan kishilar nihoyatda boy chorvadorlar bo'lganlar. Ular bahor kelishi bilan yaqinlari, qarindosh urug'lari bilan birgalikda yozgi qarorgohda, ya'ni O'troga borib yozni o'tkazganlar. Kuzda esa qishlovni o'tkazish uchun Kankaga qaytib ketganlar.

Tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, qang'lilarning ko'pchiligi shaharlarda va katta-kichik qishloqlarda yashaganlar. Shaharlar mustahkam himoya inshootlari bilan o'rab olinib, ularda qal'alar ham mavjud bo'lgan. Ko'pchilik shaharlarning avvaldan o'ylangan rejaviy tuzum asosida qurilganligi Qang' davlatida shaharsozlik madaniyati rivojlanganligidan dalolat beradi.

Mustahkam himoya inshootlari va qal'alarga ega bo'lgan shaharlarda hamda yirik qishloq va qo'rg'onlarda yirik qabila boshliqlari, urug' yoki jamoa oqsoqollari, boy-badavlat oilalar va qisman hunarmandlar yashaganlar. Turar-joylar asosan paxsa va xom g'ishtdan qad ko'targan. Qang' davlati aholisining ko'pchilik qismi tarqoq holda kichik-kichik qishloqlarda, yerto'lalarda, kapa uylarda va o'tovlarda yashab, yarim o'troq va ko'chmanchi turmush tarzi yuritganlar. Shahar va qishloqlarda hunarmandchilikning ko'plab sohalari - kulolchilik, temirchilik, teriga ishlov berish, zargarlik, toshtaroshlik, to'qimachilik kabi o'nlab turlari rivojlangan edi. Arxeologik ma'lumotlarning guvohlik berishicha, yirik shaharlarda hunarmandchilikning ma'lum sohasiga ixtisoslashgan ustalarning mahallalari mavjud bo'lgan. Tadqiqotlar natijasida topilgan rangdor sopol idishlar, turli matolar qoldiqlari, charm buyumlar, ot-ulov anjomlari hamda

turli zeb-ziynatlar Qang' davlati madaniyati nihoyatda rivojlanganligidan dalolat beradi. Shuningdek, Kanka xarobalaridan, Jo'nariq atroflaridagi tepaliklardan, Qovunchitepa, Choshtepa va Toshkent vohasining ko'pgina hududlaridan mil.avv. III – milodiy V asrga oid arxeologik topilmalar ham Qang' madaniyati rivojining namunasidir.

Qang' davlatiga qo'shni bo'lgan Davon davlati mil. avv. II-I asrlarda Markaziy Osiyoda mavjud bo'lgan davlatlarining yana biri bu Parkana davlati (miloddan avvalgi III asrdan-milodiy II asr)bulib u Xitoy manbalarida Davon deb yuritiladi. Xitoylik elchi Chjan Syan yozma manbalarida Farg'ona vodiysidagi davlatni Davan (Da-yuan) deb atagan. Farg'ona vodiysining qadimgi davri tarixi yetarlicha o'rganilmagan.Vohada 70 ta shahar bo'lgan, poytaxti Erish shahri (hozirgi Marhamat) edi. Davon qishloq xo'jaligi yuksak darajada rivojlangan mamlakat edi. Xitoy manbalarida Parkana davlati haqida bir qator qiziq ma'lumotlar uchraydi. Miloddan avvalgi II asrning 20-yillarida (128-yilda) Farg'ona, So'g'diyona, Baqtriyada safarda bo'lgan xitoylik elchi Chjan Syanning guvohlik berishicha, Farg'onaning aholisi uch yuz ming kishidan iborat bo'lib, harbiy qo'shini soni 60 mingdan iborat bo'lgan.

Bu davlat, taxminan mil. avv. III asrdan to milodiy II asrgacha mavjud bo'lib, Farg'ona vodiysida joylashgan.

Farg'ona so'zi Sug'd manbalarida "Fragonik" shaklida yozilib "tog'lar orasidagi vodiy, atrofi berk soylik" ma'nosini beradi. Xitoy manbalaridagi Dayyuan ham "tog'lar orasidagi vodiy" ma'nosini beradi. Farg'ona vodiysining qadimda salavkiylar davlati tarkibida bo'lganligi haqida ham hech qanday ma'lumot yo'q. Bundan dalolat beradiki, Farg'ona qadimgi davrda ahamoniylar va yunonlar hukmronligi davrida siyosiy erkini o'z qo'lida saqlab qola olgan. Yunon manbalarida salavkiylarning lashkarboshisi Demodam miloddan avvalgi 280 yilda Yaksart (Sirdaryo)dan o'tib yunon xudosi Appolon shaniga altar (mehrob) (olovxona) o'rnatdi, degan xabardan bo'lak hech narsani qoldirmagan. Bundan tashqari antik tarixchilar Yunon-Baqtriya podsholardan biri Sharqiy Turkistonga Farg'ona - orqali bir marta qo'shin tortib borganligini qayd qilish bilan cheklanadi. Bu fikr-mulohazalar asosida xulosa qiladigan bo'lsak qadimgi Farg'ona davlati-Davan miloddan avvalgi II asrda emas, balki ancha ilgariroq, taxminan IV yoki III asrlardayoq tarix sahnasida bo'lganligi ma'lum bo'ladi. U paytda bu davlat Parkan deb atalgan. Davan nomi esa xitoylar tomonidan berilgan nomdir.

Ba'zi bir xitoy yozma manbalarining guvohlik berishicha, miloddan avvalgi II asrlarda Davan aholisi ko'p, dehqonchilik va hunarmandchilik xo'jaligi yuksak darajada rivojlangan, shaharlarga boy va kuchli qo'shinga ega bo'lgan mamlakat edi. Buni boy arxeologiyaga oid to'plamlar ham tasdiqlaydi. Davan tarixining bu davri Sho'rabashad bosqichi deb ham ataladi. Sho'rabashad O'zgan yaqinida

joylashgan bo'lib, vodiyning yirik shaharlaridan biri bo'lgan, uning yer maydoni 70 gektarta tengdir.

Davanda miloddan avvalgi II asrda bo'lgan Xitoy elchisi Chjan Syan bergan ma'lumotlarga qaraganda bu davlat kuchli siyosiy tizimga e'ga bo'lgan. Davlat tepasida mahalliy aholining aslzodalaridan chiqqan hukmdor turgan. Manbalarda ularning nomlari xitoycha Mugua, Chan Fin, Yanlyu- deb tilga olinadi. Hukmdor o'zining yonida eng yaqin ikkita qarindoshini yordamchi sifatida tutib davlatni boshqargan. U davlat ishlarini olib borishda oqsoqollar kengashiga suyangan. Bu kengash hukmdor bilan birgalikda davlat ahamiyatiga molik ijtimoiy, siyosiy va diniy muammolar bilan shug'ullangan va ularni hal e'tgan. Ayni paytda oqsoqollar kengashi hukmdor faoliyatini ba'zi-bir muhim masalalarda nazorat ham qilib turgan. Kengash mamlakatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotida faol ishtirok etish bilan birga podshoh bilan bog'liq rasmiy tadbirda ham ishtirok etgan. Kengash qarori bilan davlatning muhim masalalari, ya'ni urush e'lon qilish, sulh tuzish, diplomatik munosabatlar o'rnatish kabi masalalar hal etilgan⁴².

Bu oqsoqollar kengashi oldida hukmdor huquqi cheklanganligini ko'rsatadi, xususan, urush, tinch elchilik masalalarida hal etuvchi kuch va huquq bu kengash qo'lida bo'lgan. Oliy kengash zarur bo'lsa, hukmdorni hokimiyatdan chetlatishi, uning o'rniga yangisini saylashi ham mumkin. Hatto o'zga davlatlar bilan bo'lgan janjlarda davanliklarning mag'lubiyati uchun oliy, hokimiyat egasi - hukmdor oqsoqollar kengashi qarori bilan o'lim jazosiga tortilganligi ham manbalarda qayd etiladi.

Davan davlatining siyosiy tuzumi ilk shahar-davlat yoki voha-davlatlarining erkin ittifoqiga tayanardi. Bunday davlat tizimining shakllanishida ilk temir davrida (miloddan avvalgi XI-VIII asrlarda) qaror topgan dehqonchilik vohalari va ular negizida tashkil topgan qadimgi shaharlar asos bo'lgan edi. Bunday dehqonchilik vohalarining soni arxeologiyaga oid izlanishlar ma'lumotlariga qaraganda 10 dan ortiq bo'lgan. Bular Aravansoy, Akbura, Sultonobod, Qo'rg'ontepa, Andijonsoy, Qorabosh, Tentaksoy, Maylisoy, Ulug'nor, Shahrixonsoy, Akman, Yilg'insoy va boshqalardir. Ularning har birida o'nlab antik davr yodgorliklari mavjud. Bu vohalar asosan so'ngi bronza davrida o'zlashtirilgan, miloddan avvalgi IV-I asrlarga kelganda esa ular zamirida shaharlar qad rostlaganini ko'ramiz.

Xitoy sayyohi va elchisi Chjan Syanning ta'kidlashicha, qadimgi Farg'ona bilan Xitoy o'rtasida doimiy suratda siyosiy, iqtisodiy, savdo va madaniy aloqalari bo'lib kelgan. Xitoy hukmdorlari doimo Farg'ona vodiysi boyliklariga uning samoviy uchar otlariga hasad bilan qaraganlar va shu negizda ikki o'rtada tez-tez urushlar ham kelib chiqqan. Ularning ba'zilar haqida yuqoridagi mavzularda fikr

⁴² Abdurahimova N.A, Isakova M.S, Suleymanova Z.M Davlat muassasalari tarixi.-T., "Sharq", 2007-yil, 10-bet.

yuritilgan edik. Davanliklar o'z erki va ozodliklari uchun hamisha dushmanlarga qarshi shafqatsiz kurashib kelganlar.

Xitoy manbalarida qoldirilgan ma'lumotlarga qaraganda miloddan avvalgi II-I asrlarda Davanda dehqonchilik madaniyati va yilqichilik yuksak darajada rivojlangan. Chjan Syan bu davrda hammasi bo'lib 70 ta obod shaharlar bo'lganligini, unda bir necha yuz ming aholi yashaganligini yozadi. Voha aholisi yerga ishlov berishda o'ta mirishkor bo'lgan. Ular sholi, bug'doy va boshqa ekinlarni ekib dehqonchilik qilganlar. Farg'ona vodiysida qadimdan uzumchilik keng rivoj topgan, undan sharbat tayyorlash yaxshi yo'lga qo'yilgan. Boylarning yerto'lalarida o'n yillab saqlangan sharoblar bo'lgan. Ammo bu yerda Parfiya, Baqtriya, Xorazm, Sug'dda, bo'lgani singari tanga pullar zarb e'tilmagan. Savdo asosan pulsiz mol ayiriboshlash yo'li bilan olib borilgan. Antik Farg'onada hunarmandchilikning qator tarmoqlari keng rivoj topgan. To'qimachilik va kulolchilik sohalari bundan mustasno emas.

Chjan Syanning Davan davlatining harbiy qudrati haqidagi ma'lumotlari ham e'tiborlidir. Bu davlat 60 ming qo'shinga ega bo'lgan. Piyoda askarlar oddiy qurollar bilan qurollangan, otliq qo'shinning harbiy mahoratda tengi bo'lmagan. Davan suvoriylarining chopar ot ustida turib orqaga qayrilib kamondan uzgan o'qlari har qanday dushmanni ham dog'da doldirgan. Vodiyning hatto ayollari ham kamondan o'q uzish va mohirlikda erkaklardan qolishmagan.

Birinchi topilgan yodgorlikka nisbat bergan xolda Farg'ona dehqonchilik madaniyati Chust madaniyati deb ataladi.

Chust madaniyati yodgorliklari qadimgi daryolar va ularning irmoqlarining yoqalarida (ko'proq daryo vodiylarida) voha yoki guruh-guruh bo'lib joylashgan. Bu hol qulay tabiiy iqlim sharoitlariga ega bo'lgan ayrim hududlarni o'zlashtirish jarayoni bilan taqazo etilgan. Vodiyning geografik rayonlarida vohalarning bunday guruhlardan 15 tasi qayd etilgan va ularning ayrimlari quyidagi tarzda joylashgan:

1. G'ova daryosi vodiysi va Ko'kseraksoy tashlamasining qonusi;
2. Kosonsoy daryosi chap qirg'og'i;
3. Qoradaryoning chap qirg'og'i;
4. Xojaobod va uning atrofi;
5. Aravon guruhi;
6. Oqbura daryosining vodiysi;
7. Taldiqsuv daryosi irmoqlarining deltasi;
8. Yassi va Qoradaryo daryolari vodiysi;
9. Aravonsoyning yuqori va o'rta oqimi hamda o'zani; kabilar bo'lgan⁴³.

Qadimshunoslarning tadqiqotlari natijasida Farg'onada ko'p sonli uy-
qo'rg'onlar, qishloq va shahar xarobalari topib o'rganilgan. Sho'rabashat (O'zgan

⁴³ Alimova D.A., Rtveladze E.V O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari.- T., "Sharq", 2001-yil, 27- bet.

yaqini), Uchqo'rg'on (Namangan viloyati) singari shaharlar atrofidagi aholisi yerni ishlash, sholi va bug'doy yetishtirish, bog'dorchilik va uzum yetishtirishda katta yutuqlarga erishganlar. Yuqorida aytib o'tganimizdek hunarmandchilik juda yaxshi rivojlangan. Savdoda pulsiz mol ayirboshlash keng yo'lga qo'yilgan.

Qadimgi O'zgan, Koson ham Dovonning eng mashhur shaharlari sirasiga kirgan. Dovon hududida 10 dan ortiq yirik dehqonchilik manzilgohlari mavjud bo'lib, ularda yerli mirishkor aholi sholi, bug'doy va boshqa dehqonchilik ekinlari yetishtirish bilan shug'ullangan. Bularga Aravonsay, Oqbo'ra, Sultonobod, Qo'rg'ontepa, Andijonsoy, Moylisoy, Ulug'nor, Yilg'insoy, Shahrixonsoy kabi dehqonchilik makonlarini nisbat berish mumkin. Xitoy sayyohi vodiya uzumchilik nihoyatda rivojlanganiga, shu bilan birga undan noyob sharbat va uzoq muddat saqlanadigan, quvvati o'tkir musallaslar tayyorlash yuksak darajada yo'lga qo'yilganligiga alohida urg'u beradi. Xitoy sayyohi va elchisi Chjan Szyanning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Dovon ayniqsa o'zining samoviy otlari bilan mashhur bo'lgan. Farg'onaliklar ot ustida turib kamon otishga juda mohir va jasur bo'lganlar. Dovon davlati Xitoy, Hindiston va boshqa Sharq mamlakatlari bilan xalqaro savdoda muhim o'rin tutgan.

Mil. avv. 104-101-yillarda Xitoy qo'shinlari Dovonga yurishlar qilib, Ershi shahrini qamal qiladilar. Shu paytda Qang' davlatining qo'shinlari yordamga kelib, xitoyliklarga qarshi kurashda faol qatnashdilar. Xitoy lashkarlari sulhga rozi bo'lib, Dovonni tashlab chiqadilar.

Farg'ona boshqaruv tizimida hukmdor, (manbalarda "van" (podsho) unvoni bilan ishlatilgan) uning ikki yordamchisi (vaziri) va oqsoqollar kengashi faoliyat ko'rsatganligi xitoy manbalaridan ma'lum. Yordamchilar asosan oliy hukmdorning qarindoshlari orasidan tayinlangan bo'lishi kerak. Ammo, oqsoqollar kengashi mamlakat ijtimoiy, siyosiy va tashqi munosabatlarida faol ishtirok etish bilan bir qatorda oliy hukmdor faoliyati bilan bog'liq tadbirlarda qatnashish qudratiga ham ega bo'lgan. Urush ochish, sulh tuzish, yangi hukmdorni tayinlash, uni taxtdan mahrum etish kabi tadbirlarda oqsoqollar kengashi yetakchi o'rin tutganligini ko'rsatuvchi guvohliklar talaygina. Masalan, xitoyliklarning Farg'onaga tajovuzlari chog'ida oqsoqollar kengashi o'zaro sulh tuzish tarafdori bo'lib chiqadi va bunga erishadi ham. Yoki bo'lmasa, xitoyliklar bosqini bilan bog'liq voqealar sababchisi deb topilgan Mug'uy oqsoqollar kengashi hukmi bilan qatl qilingan.

Eng qadimgi yozma manbalar O'rta Osiyodagi ayrim ilk davlat uyushmalari haqida ma'lumotlar bersada, Farg'ona haqida bunday ma'lumotlar uchramaydi. Shunga qaramasdan Y.A Zadneprovskiy Qadimgi Farg'ona (Davan) podsholigining mavjud bo'lganligining taxmin qiladi. A. Asqarovning fikricha, mil. avv. I ming yillikning o'rtalaridan oldingi davrdagi Farg'ona haqida so'z yuritilganda odatda faqat "chifdom" (voha) shaklidagi qadimgi davlat asoslarining

paydo bo'lishi anglashiladi. Olimning fikricha, mana shu holatni hisobga olib Farg'onada davlatchilik, taxminan, mil. avv V-IV asrlarda paydo bo'lgan bo'lishi mumkin.

Mil. avv II asrdan boshlab Qashg'ardan Davanga shimoliy yo'ldan karvon yo'li harakati boshlanadi. Bu yo'ldan ipak va boshqa mahsulotlarning xalqaro tranzit savdosi amalga osha boshlaydi. Bu paytga kelib Davan aholisi ko'paya boshlaydi va ko'plab mustahkamlangan aholi manzilgohlari paydo bo'ladi. Savdo yo'lida Davan muhim ahamiyatga ega bo'lib boradi. Tadqiqotchilarning fikricha, Yassi va Qoradaryo vohalarida ko'pgina qal'alar savdo yo'lini qo'riqlash maqsadida barpo etiladi⁴⁴.

Mil. avv. 125-yilda Davanga kelgan Xitoy elchisi Chjan Syan bu yerda qishloq va shaharlari obod, sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilik xo'jaliklari yuksak rivojlangan, kuchli harbiy kuchlarga ega davlatni ko'radi. Chjan Syan Davanning qishloq xo'jaligi haqida ma'lumot berib, shunday yozadi: "O'troq aholi yer haydaydi, g'alla va sholi ekadi, ularda musallas navli uzum, juda ko'plab yaxshi otlar bor. Davanning barcha joylarida uzum vinosi tayyorlaydilar. Boy xonadonlar uni katta miqdorda tayyorlaydi, bu ichimlik xumlarda bir necha o'n yillarda ham uzilmay saqlanadi". Shuningdek bu elchi, bu davlat aholisi juda xushmuomala, mehmondo'st, ko'ngli ochiq odamlar ekanligi haqida ma'lumot beradi.

Xitoy manbalari qadimgi Farg'onada dehqonchilik madaniyati yuqori darajada rivojlanganligini isbotlaydi. Xitoyliklarni ayniqsa, o'zlari uchun notanish bo'lgan beda va uzum hayratga solgan. Manbalarda yana shunday ma'lumot bor: "Xitoy elchisi urug' keltirdi, shunda osmon farzandi(Xitoy imperatori) unumdor yerga beda va uzum ekdi". Davanliklarning bog'larida uzumdan tashqari anor, o'rik va boshqa mevali daraxtlar ko'p bo'lgan. Xitoy tarixchilari bu mevalarning Xitoyda paydo bo'lishini Davan bilan bog'laydilar.

Xitoy manbalari, shuningdek, qadimgi Farg'ona chorvachiligining o'ziga xos tomoni bo'lgan yilqichilikning yuqori darajada rivojlanganligi haqida ham ma'lumotlar beradi. Davan davlati antik davrda mashhur zotdor otlari bilan shuhrat qozongan edi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, ularni etishtirish bilan o'troq aholi shug'ullangan. "Davanda yaxshi otlar bo'lib, ular Ershi shahridadir, otlarni yashiradilar va Xan elchisiga berishga rozi bo'lmaydilar". Davanning mashhur "samoviy otlari" tasvirlari tushirilgan qoyatosh suratlari bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan.

Davan davlati ma'lum bir siyosiy uyushmani tashkil etgan bo'lib, davlatni boshqaruvchi hukmdor manbalarda "Van" (podsho) unvoni bilan ish yuritgani eslatiladi. Manbalarda "Van" unvoniga ega bo'lgan Motsay, Chan Fin, Mug'ua, Yanlyu kabi hukmdorlarning nomlari saqlanib qolgan. Yagona hukmdor bo'lgan

⁴⁴ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 93-94-bet.

podsho, ya'ni, "Van" davlat ahamiyatiga molik bo'lgan ishlarni oqsoqollar kengashiga suyangan holda olib borgan. Manbalarning ma'lumot berishicha, podshoga yaqin kishilar (odatda uning qarindoshlari) orasidan yordamchilar-bita katta yordamchi (Fu van) va bitta kichik yordamchi (Fu-go-van), tayinlangan. Davlat hukmdori yoki podsho mamlakatning siyosiy va diniy hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Davan davlati hududlari shaharlar va vohalarga bo'lingan holda idora etilgan bo'lishi mumkin. Chunki, manbalarning ma'lumot berishicha, Yuchen shahrining hokimi Xitoy qo'shiniga oziq-ovqat etkazib berishdan bosh tortgan. Tadqiqotchi N. Gorbunova har bir shaharning, ehtimol, vohaning o'z hokimi bo'lganligi haqidagi taxmini ilgari suradi. Olimaning fikricha, aynan mana shu hokimlar oqsoqollar kengashi tarkibiga kirgan va unda hal qiluvchi mavqega ega bo'lgan. A. Asqarovning fikricha, oqsoqollar kengashi oldida podsho-hukmdorning huquqlari cheklangan edi. Ayniqsa, urush va tinchlik, diplomatik masalalarda hal etuvchi kuch va huquq oqsoqollar kengashi qo'lida edi⁴⁵.

O'zining butun tarixi davomida Davan davlati yirik imperatorlar va kuchli davlatlar ta'siri ostiga tushmasdan o'z siyosiy erkinligini saqlab qolgan. Arxeologik topilmalar ham qadimgi Davanning o'ziga xos rivojlanish yo'liga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Misol uchun, Farg'ona vodiysi mil.avv. VI-IV asrlarda Eron Ahamoniyolari va Aleksandr Makedonskiy bosqinlaridan chetga qolgan. Aleksandr faqat Xo'jand shahrigacha kelganligi taxmin qilinadi. Salavkiylarning ham Farg'ona vodiysiga kirib borganlari haqida ma'lumotlar yo'q.

Milodning I-II asrlariga kelib qadimgi Farg'ona aholisining o'troq dehqonchilik madaniyati yuqori darajaga ko'tariladi. Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida Farg'ona vodiysida bu davrga oid ko'p sonli aholi manzilgohlari, qal'alar, qo'rg'onlar, ko'hna shaharlar xarobalari aniqlangan. Aholi manzilgohlarini vodiyning turli hududlarida keng yoyilish sug'orma dehqonchilik va irrigatsiya ishlarining yuqori darajada rivojlanishi natijasi edi. Davlatning siyosiy va madaniy rivojlanishida hunarmandchilikning markazi bo'lgan qadimgi shaharlar ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Hunarmandchilikning rivojlanishi va qadimgi yo'llarning mavjudligi tufayli Farg'ona vodiysida Sharqiy Turkiston bilan olib borilgan tashqi savdo bilan bir qatorda, atrofdagi tog' vodiylarda yashovchi chorvador – ko'chmanchi aholi bilan ham o'zaro almashinuv rivojlanadi. Antik davr Farg'ona yodgorliklarining ayrimlarida Xitoy tangalari uchrasa ham mahalliy tangalar uchramaydi. Bu hol natural xo'jalik (mahsulot ayirboshlash) ustunlik qilganligidan dalolat beradi.

Tadqiqotchilarning fikricha, Davan davlati mil.avv. III – milodiy III asrlarda mavjud bo'lgan bo'lib, boshqaruv tizimiga ko'ra podsholik hisoblangan. Aholining

⁴⁵ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T.: "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 95-bet.

ko'pchiligi shaharlarda istiqomat qilgan. Buyuk Ipak yo'lining paydo bo'lishi ham ushbu davlatning gullab-yashnagan davriga to'g'ri keladi. Xitoydan O'rta er dengizigacha cho'zilgan bu yo'ldagi qit'alararo savdoda sharqiy Sug'diyona chegaralaridan to Tan davridagi Xitoy imperiyasigacha bo'lgan yo'lining xavsizligini ta'minlashda, oziq-ovqat, yo'l ko'rsatuvchilar va tarjimonlar yetkazib berishda Davan davlati asosiy rol o'ynagan. Olimlarning aniqlashicha, milodning II asr Farg'ona davlati barham topdi va uning yerlari Kushon podsholigiga qo'shib olindi.

Qadimgi Davan davlatini miloddan dastlabki yuz yilliklari davomida mahalliy aslzodalar sulolasi boshqargan. Buni Xitoy manbalari tasdiqlaydi. Bu manbalar ko'rsatilishicha, qadimgi Farg'onani 419-yilgacha bir sulola vakillari uzluksiz idora qilganlar. O'rta Osiyo hududlarida Eftalitlar davlati qaror topgach, qadimgi Farg'ona davlati ham o'z mustaqilligini yuqotib, ana shu Eftalitlar davlati tarkibiga kirgan edi. Demak, podsholik boshqaruv tizimi va oqsoqollar kengashiga asoslangan Davan davlati - o'z davrida qadimgi o'zbek xalqi davlatchiligi taraqqiyoti an'analarini davom ettirgan davlat bo'lib, davlatchiligimiz tarixida alohida ahamiyat kasb etadi. Keyingi olib borilajak tadqiqotlar Davan davlati tarixi muammolari bilan bog'liq ko'pgina masalalarga aniqlik kiritishi shubhasizdir.

Tayanch tushunchalar

Qang'yuy, dovon, Usun, Qang', Aris, O'trorda, Qanqada, "Shi Szi", Oqqo'rg'on, Qang'xa, Bityan, Yuni, O'tror 1, Oqtepa 2, Qorovultepa, Choshtepa Mugua, Chan Fin, Yanlyu, Van, "samoviy otlar", "Fragonik", Parkan, Chyan Syan, Qovunchitepa, Choshtepa.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qadimgi Qang' va Dovon davlatlarining tashkil topishi haqida gapiring?
2. Qang' va Dovon davlatlarida davlat boshqaruvi tizimi qanday tashkil etilgan edi?
3. Ushbu davlatlarda ijtimoiy-iqtisodiy hayot qanday ko'rinishda ekanligini gapirib bering?
4. Qang' va Dovon davlatlariga tegishli arxeologik qazishma ishlari davomida qanday madaniy yodgorliklar va hududlar topilganligini bilasiz?
5. Qang' va Dovon davlatlarining tanazzulga yuz tutishiga sabab bo'lgan omillar nimalardan iborat?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil.
2. Alimova D.A, Rtveladze E.V O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari.- T., "Sharq", 2001-yil.
3. Abdurahimova N.A, Isakova M.S, Suleymanova Z.M Davlat muassasalari tarixi.-T., "Sharq", 2007-yil.
4. Murtazayeva R.H umumiy tahriri ostida O'zbekiston tarixi.- T., "Yangi asr avlodi", 2003-yil.
5. Shoniyo'zov K. Qang' davlati va qang'lilar.- T., "Fan", 1990-yil.
6. Бичурин. Н. Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии и древние времена. Т. II. М-Л, 1950.
7. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - T., "Sharq", 2000-yil.

Mavzu: Yunon Makedonlar va Salavkiylar davrida boshqaruv va davlat muassasalari

Reja:

- 1. Aleksandir Makedonskiyning taxtga chiqishi va olib borgan yurishlari.**
- 2. Salavkiylar davlatining tashkil topishi va uning yurtimizda tutgan o'rni.**
- 3. Iskandar va Salavkiylar hukumronligi davrida markaziy va mahalliy boshqaruv.**
- 4. Ellinistik madaniyatning kirib kelishi.**

O'zbekiston davlatchiligining bugungi kunda o'ziga xos boshqaruv sistemasi uzoq mingyilliklar mobaynida shakllanib, turli bosqinchilik yurishlari natijasida esa sinovdan o'tdi. Bu jarayonlarni ilk ildizlaridan biri bo'lib yunon-makedoniyaliklarning bosqinchilik yurishlari va ularning o'lkamiz hayotida qoldirgan iqtisodiy, madaniy ellinistik jarayonlar bilan birga olib borgan boshqaruv siyosati ham ilk boshqaruvning namunasi bo'lib hisoblanadi desak xato bo'lmaydi. Bunda biz o'tmishimiz voqe'liklarini o'rganish va unga haqqoniy baho bermoq uchun albatta tarixiy xotira kerak bo'ladi. Zero O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I. A Karimov ta'kidlaganlaridek: "Tarixiy xotira, xalqning jonajon o'lkaning davlatimiz xududining xolis va haqqoniy tarixini bayon etish, milliy o'zlikni anglash ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida nihoyat muhim o'rin tutadi"⁴⁶.

Makedoniya podshosi Filip II bosqinchilik yurishlari davrida to'satdan vafot etdi. Taxtni esa uning 20 yashar o'g'li Aleksandr egallaydi. Tarixchilardan Arrian

⁴⁶ Karimov I.A O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xafsizlikka taxdid barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" Toshkent., "O'zbekiston", 1997-yil, 140-bet.

Iskandar haqida fikr yuritib uni: “Iskandar Zulqarnayn jasur sarkarda, adolatli shoh shu bilan birga, o’z komilligini bilgan ideal inson edi”⁴⁷ deya unga yuqori baho berganligini ko’rishimiz mumkin.

U Ahamoniylarga qarshi urushga jiddiy kirishib Kichik Osiyodan Parmenion boshliq qo’shinlarni chaqirtirdi. Harbiy kengash to’zib quruqlikda va suvda harakat qilayotgan qo’shinlar oldiga aniq vazifalar qo’ydi.

Mil. avv. 334-yil mayida (Graniq daryosi yonida), 333-yil oktabrida (Gavgamela, Shimoli-sharqiy Mesopotamiyada) bo’lgan janglarda fors qo’shinlari to’la mag’lubiyatga uchradi. Shundan so’ng Aleksandr uchun Ahamoniylar davlatining markazlariga yo’l ochilgan edi. Aleksandr dastavval Bobilni, so’ngra Suza, Persepol, Pasargada shaharlarini egallab fors podsholarining xazinalarini qo’lga kiritdi. So’nggi Ahamoniy hukmdori Doro III avval Midiyaga, keyin esa Baqtriyada qochib ketdi. Kursiy Rufning ma’lumotlariga ko’ra Baqtriyaga Doro III ga qarshi fitna uyushtirilib u o’ldiriladi va fitnaga boshchilik qilgan Bess o’zini Ahamoniylar podshosi deb e’lon qiladi. Ammo, Bess Aleksandrga harbiy qo’shinlarni qarshi qo’ya olmadi⁴⁸.

Tarixchi N. Xlopin fikriga ko’ra I. Zulqarnaynning O’rta Osiyoga yurishi quyidagi 4 bosqichda:

1. Midiya-Girkan bosqini. (mil. avv. 333-yil)
2. Oriy va Drangianlar bosqini. (mil. avv. 329-yil)
3. Baqtriya va So’g’d bosqini. (mil. avv. 328-yil)
4. So’g’d va Hind bosqini. (mil. avv. 327-yil) amalga oshirganligini ko’rishimiz mumkin. Mil. avv. 329-yilning bahoriga qadar Aleksandr Ariya, Drang’iyona, Araxosiya kabi viloyatlarni egallab Oks bo’ylariga chiqib keladi. Arrian va Kursiy Ruf ma’lumotlariga ko’ra bu paytda daryo juda sersuv bo’lib, to’lib oqardi. Aleksandr qo’shinlari daryodan o’tgach Bessni ta’qib etib «Sug’d viloyati Navtakaga» yo’l oladilar (Avval Ptolomey Lag boshchiligidagi ilg’or qism, keyin asosiy kuchlar). Sug’d erlarida Spitaman boshliq mahalliy sarkardalar Aleksandrni to’xtatib qolish maqsadida Bessni asir olib unga topshiradilar. Ammo, Aleksandrda harbiy yurishlarni to’xtatish niyati yo’q edi. Navtakadan so’ng yunon-makedon qo’shinlari Sug’diyonaning poytaxti Smarakandaga yurish qilib uni egallaydilar. Kursiy Ruf ma’lumotlariga ko’ra yunon-makedonlar “shaharda o’zlarining kichik gornizonlarini qoldirib, yaqin atrofdagi qishloqlarni yondirib va vayron etib”, shimoli-sharqqa tomon harakat qila boshlaydilar. Jizzax va O’ratepa oralig’idagi tog’li hududlarda yunon-makedon qo’shinlari qattiq talofat ko’radilar. Aleksandrning o’zi ham og’ir yarador bo’ladi. Shunga qaramasdan tog’li hudud aholisini qiyinchilik bilan mag’lub etgan yunon-makedonlar dasht ko’chmanchilari

⁴⁷ Lunin I.V “История” Т., “Fan”, 1978. - В-31.

⁴⁸ Eshov B O’zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-Т., “O’zbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 78-bet.

saklar va Sug‘diylar o‘rtasida chegara bo‘lgan Yaksart-Sirdaryoga tomon harakat qiladilar. Yunon-makedonlar Yaksart bo‘yida to‘xtab bu erdagi shaharlarga o‘z harbiy qismlarini joylashtira boshladilar. Ko‘p o‘tmay bu shaharlar aholisi Aleksandrqa qarshi qo‘zg‘olon ko‘taradilar. Daryoning o‘ng qirg‘og‘idagi saklar ham o‘z qo‘shinlarini bir erga to‘play boshlaydilar. Xuddi shu paytda Baqtriya va Sug‘diyona hududlarida ham Aleksandrqa qarshi qo‘zg‘olonlar boshlanib ketadi.

Aleksandr dastlab Yaksart bo‘yida o‘z mavqeini mustahkamlashga qaror qilib, bu yerdagi qo‘zg‘olonlarni bostirdi. Sug‘diyona mil.avv. 329-yil kuzida Spitaman boshchiligidagi qo‘zg‘olonni (Maroqandda) bostirish uchun sarkarda Farnux boshchiligidagi qo‘shinlarni jo‘natdi. O‘zi asosiy kuchlar bilan saklar ustiga yurish qildi. Ammo, bu yurish muvafaqiyatsiz tugadi.

Farnux boshchiligidagi Maroqandaga jo‘natilgan qo‘shinlar Spitaman tomonidan mag‘lubiyatga uchradi. Aleksandrning o‘zi asosiy kuchlari bilan Sug‘diyona qaytishga majbur bo‘ldi. Sug‘diyoning tog‘li hududlaridagi bosqinchilar qadami yetmagan joylarda qo‘zg‘olonchilar yashirinib olgan edilar. Sug‘diyoning deyarli barcha aholisi Spitaman tomonida bo‘lib, uning g‘alabalariga katta umid bog‘lagan edilar. Aleksandr esa, mil.avv. 329-328-yillar qishlovini Baqtriyada (ba‘zi manbalarda Navtakada deyiladi) o‘tkazar ekan vaqtni behuda ketkazmadi. U bu yerda Xorazm hukmdori Farasman bilan muzokaralar olib bordi. Natijada Aleksandrning Xorazmga yurish rejasi to‘xtatildi⁴⁹.

Mil. avv. 328-yilning bahoridan yunon-makedonlarga qarshi kurash yana avj oldi. Mahalliy aholi yirik shaharlar, qal‘alar, tog‘li hududlarda kurashni davom ettirdilar. Ahvol jiddiylashganidan xavotirga tushgan Aleksandr 30 ming qo‘shinini 5 guruhga bo‘lib, bu guruhlarga ishonchli sarkardalar – Gefestion, Ptolemey Lag, Perdikka, Ken va Artabozlarni boshliq etib tayinladi. Kuchlar o‘zaro teng emasdi. Bu kurashda Spitaman halok bo‘lganidan so‘ng asosan tog‘ qal‘alari qo‘zg‘olon o‘choqlariga aylanadi. Yozma manbalarda eslatilgan “Sug‘d qoyasi” (yoki “Arimaz qoyasi”), “Xorien qoyasi” shular jumlasidandir⁵⁰.

O‘zbekiston hududlarida yashagan mahalliy aholi o‘z ozodligi va mustaqilligi yo‘lida bir tan-bir jon bo‘lib harakat qilganlar. Ammo, kuchlar nisbati va harbiy texnikaning teng emasligi ko‘p hollarda bosqinchilar ustunligini ta‘minlagan. Shunga qaramasdan bunday holatlar davlatchilik tarixida muhim iz qoldirgan.

Shunday qilib Xorazm, Choch (Toshkent vohasi), Farg‘ona va saklar yurti Aleksandrdan mustaqil bo‘lib qoladi. Sug‘diyona, Baqtriya, Marg‘iyona va Parfiya Aleksandrning davlatiga qo‘shilib, keyinchalik ularning hududida ayrim yunon-makedon davlatlari vujudga keladi.

⁴⁹ Eshov B O‘zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., “O‘zbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 79-bet.

⁵⁰ O‘sha asarda 79-bet.

Aleksandr bosib olgan hududlarda uning boshqaruv faoliyati dastlab Gretsiyaning ayrim demokratik an'analariga (harbiy yo'lboshchilar kengashi, qo'shinlar yig'ini) asoslangan edi. Qo'shinlar yig'inida sud ishlari ko'rib chiqilib, jinoyat va jazo masalalari qat'iy muhokama qilingan. Jinoyat turlari ichida eng og'irlari-podshoga qarshi fitna, xiyonat, isyonga da'vat etish hisoblanib, ushbu harkatlar uchun yagona jazo-o'lim jazosi belgilangan. Qatl etish haqidagi qaror qo'shinlar yig'inida qabul qilingan. Sharqqa qilgan yurishlari tugaganidan so'ng Aleksandr bu hududlarda barpo etgan o'z saltanatida Ahamoniylar davlat boshqaruvidagi idora-tartib usullarini o'zgartirmagan. Ya'ni, satraplik boshqaruvi va soliqlar yig'ib olish tizimi o'zining ilgarigi ahamiyatini saqlab qolgan⁵¹.

Aleksandr Makedonskiy yurtimizda yuritgan siyosati va uning boshqaruv shakllari haqida to'xtalib, Iskandar Zulqarnayn va uning yurtimizda mil. avv. IV asrda olib borgan boshqaruv sistemasi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan. Iskandar Zulqarnayn esa Ahamoniylar imperiyasidan meros bo'lgan boshqaruv tizimi o'rnatilib, hokimiyat harbiy sarkardarlar qo'lga o'tdi. Ma'muriy boshqaruv aparati Ahamoniylar kabi satraplar qo'lida bo'lib bu lavozimga faqatgina Iskandarga eng yaqin va sodiq bo'lgan harbiylar, eroniy donishmanlar tayinlangan⁵². Eroniy Artabaz Iskandar buyrug'iga ko'ra, Baqtriya va qo'shni hududlar boshqaruviga tayinlangani, yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi. Dastlab eronliklar qo'lida bo'lgan „satrap“ lavozimi, keyinchalik butunlay makedonlar qo'lga o'tgan. Eronli satrablardan farqli o'laroq, ular o'z tangalarini zarb qilish va lashkar to'plash huquqiga ega bo'lganlar. Hokimlar devonida yepiskop⁵³-nazoratchilar bo'lib, ular ham Makedoniyalik edi. Eparxiyalar gipparxiyaga bo'linib, gipparx-so'zi otliqlar yetakchisi manosini anglatgan. Ya'ni, otliq bo'linma turgan joy alohida kichikroq ma'muriy birlik deyishga asoslar yetarli⁵⁴. Ayni vaqtda yepiskop lashkarboshi ham hisoblanardi.

Butun satraplikda Makedoniylik harbiy garnizonlar joylashtirib, ushbu garnizonlar rahbariga hatto viloyat satrapi ham bo'ysungan. Tarixchi Arean so'zlariga ko'ra, Iskandar yaqinlaridan biri Ken qishlash uchun So'g'diyonada qolganda unga o'zining habiy otryadidan tashqari, qolgan yunon-makedon otryadlari, shuningdek Aminta boshqaruvidagi mahalliy qo'shin ham uning ixtiyorida edi. Biroq, separatchilik harakatlari turli xalqlar bosqini davrida yani, favqulotda vaziyatlarda butun boshqaruv harbiy qo'mondon qo'lga o'tgan.

⁵¹ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil,81-bet.

⁵² Istoriya gosudarstvennosti Uzbekistana tom I.- Toshkent.: "O'zbekiston", 2009-yil. bet-137.

⁵³ Епископ-yunon-makedonlar istilosi davrida kichik ma'muriy birlik yetakchisi lavozimi bo'lib, dastlab u shahar va unga yaqin bo'lgan qishloqlarni o'z ichiga olgan. Keyinchalik bu boshqaruv tartibi Rim imperiyasiga ham tarqaladi. Imperator Diokletion davridagi ma'muriy islohotlarga ko'ra yepiskopga butun boshli viloyatlar bo'ysungan.Qarang. ru. Wikipedia. Org/wiki/ Епархия

⁵⁴ Ru.wikipedia.org/wiki/Гиперхия.

Aleksandr buyrug'iga ko'ra, So'diyona himoyasi va nazorati Kenga topshirilishi yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi. Hokimlar devonida yepiskop nazoratchilar bo'lib, ular ham Makedoniyalik edi. Ayni vaqtda yepiskop lashkar ham hisoblanardi. Moliya boshqaruvi uchun ham alohida boshqaruv tayin qilingan edi. Shaharlar boshqaruvi Gipparxlar qo'lida bo'lib, har bir shaharning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, bu lavozimga ham shaxsan Iskandarni o'zi ularni tayinlagan. Arrian so'ziga ko'ra: " bir Gipparxning shahar boshqaruvi Iskandarni qoniqtirmagan va uni shaxsan o'zi lavozimdan ozod etgan".

Mahalliy boshqaruv sistemasi esa mahalliy aristokratlar qo'lida bo'lgan. Mahalliy aristokratlar belgilangan boj va harbiy majburiyat o'tash sharti bilan kifoyalanib, mustaqil siyosat yuritish imkoniyatiga ega edi. Iskandarni qaynotasi mahalliy aristokrat Oksiart Vaxshunvar o'z xududlaridan ayrilib qolmay kengaytirish imkoniyatiga ega bo'lib, sulola nomidan oltin tangalar zarb ettirgan. Oksiartdan tashqari, boshqa mahalliy aristokratlar Nautaka boshqaruvi- Sisimitr, Xorriyen-parikatlar rahbari, Baqtriyalik Katan va Avstan, So'g'diyalik Arimasp va Spitamenlar manbalarida qayd etilgan.

Iskandar yurishlarining o'n yilidan uch yili O'rta Osiyoga ajratadi. Iskandar barpo etgan Iskandariya shaharlari e'tiborni jalb etadi. "Ular garchi sotsial iqtisodiy taraqqiyotga sezilarli tasir ko'rsatmagan bo'lsada, lekin har holda bu shaharlar Ellinizm olib kelgan yangi madaniy mayoqlari edi"⁵⁵.

O'rta Osiyoda istilo etilgan viloyatlar va shaharlarni boshqarish uchun yunon-makedon sarkardalari bilan birga mahalliy hokimlar ham jalb etilgan. Yozma manbalarning ma'lumot berishicha, Aleksandr davrida mahalliy aholi vakillaridan Fratafarn-Girkaniyada, Artaboz-Baqtriyada, Oksiart va Xorien-Sug'diyona viloyatlariga hokimlik qilganlar. Mil.avv. 325-yilda Oksiart qo'l ostiga Paropamis-Hindiqush viloyati topshiriladi.

Mil. avv. 325-324-yillarda makedonlar yaroq-aslahalari bilan qurollangan mahalliy aholi qo'shinlari yunon-makedon armiyasi safiga jalb etiladi. Aleksandr mahalliy hokimiyat vakillariga nisbatan maqsadli siyosat olib borgan. Mil. avv. 324-yilda Suza shahrida o'n mingta yunon-makedon askarlari mahalliy ayollarga uylanadilar. Aleksandrning o'zi va sarkarda Gefestion Doro III ning qizlarini hamda sarkarda Salavka Spitamanning qizi Apamani xotinlikka oladilar⁵⁶.

Eronday qudratli davlatni uch oy ichida bo'ysuntirgan makedoniyalik Aleksandr O'rta Osiyoni bo'ysundirishga uch yil sarfladi. "Lekin uncha katta bo'lmagan hududni: Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona va Xo'janddan iborat Sirdaryo bo'ylarini bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Xorazm, Toshkent vohasi va

⁵⁵ O'zbekiston xalqlari tarixi 1-jild.-Toshkent., "Fan", 1992-yil, 45-bet.

⁵⁶ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 81-bet.

Farg'ona mustaqilligicha qoldilar"⁵⁷. Aleksandr yangi bosqinchilik urushlariga tayorgarlik ko'rayotga paytida bezgak kasalligiga chalilib, 33 yoshida vafot etdi.

Aleksandrning harbiy yurishlari Sharq va G'arb o'rtasidagi keng savdo-sotiq va madaniy aloqalarning rivojlanishiga olib keldi. Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning o'zgarishi natijasida mahalliy va yunon madaniyatining qo'shilish jarayoni boshlanadi. Bu jarayonning ta'sirini moddiy madaniyatning rivojlanishida, qurilish va me'morchilik, kulolchilik va tasviriy san'at, yangi yozuvlarning tarqalishi, tangashunoslik hamda diniy e'tiqodlarda ko'rish mumkin. Yunonlar o'z navbatida qadimgi Sharqning juda ko'plab madaniy yutuqlarini qabul qiladilar hamda mahalliy aholi madaniyatiga ham ta'sir o'tkazadilar. Aleksandr davridan boshlab, bir necha asrlar davomida, Sharqning siyosiy tarixi (davlat tizimi, boshqaruv usullari, qonunlar va huquq) da turli an'analarning qo'shib rivojlanganligini ko'z atashimiz mumkin.

Mil.avv.323-yilda Makedoniyalik Iskandarning vafotidan so'ng, taxt vorisligiga davogar shaxs yo'q edi. Aleksandr vafotidan so'ng 4 oy o'tgach uning xotini Raksana o'g'il farzand ko'radi. Unga Aleksandr deb ism qo'yadilar. Kichik Aleksandr sharqiy viloyatlar hukmdori etib tayinlanadi. Hukmdor hali yosh bo'lganligi sababli bu viloyatlarga rahbarlik qilish qo'mondonlardan Perdikka va Antipatr zimmasiga yuklanadi. Ammo toj-taxt uchun olib borilgan kurash yosh go'dakni ham omon qoldirmaydi. Taxt uchun kurashda Aleksandr lashkarboshilari o'rtasida kurash avj olib ketadi, Aleksandr lashkarboshilarining biron-tasi ham yorqin g'alabaga erisha olmaydi. Buning ustiga Aleksandr vafotidan xabar topgan xalqlar ozodlik kurashiga o'tlanadilar. Natijada mil.avv. 301-yilda Frigiyaning Ips deb atalgan joyida Aleksandr lashkarboshilari o'rtasida yuz bergan qonli janglar oqibatida Aleksandr saltanati uch mustaqil davlatlarga bo'linib ketdi: Misr, Makedoniya va Suriya ya'ni Salavkiylar davlatiga bo'linib ketdi. Makedoniya V asrning oxiri, III asrning o'rtalarida Baqtriyada Makedoniyalik Iskandarning eng ishonchli sarkardalaridan biri Salavka asos slogan Salavkiylar davlati tarkibiga kirar edi. Mil.avv. 312-yilda Salavka atrofida sarkardalar bilan qattiq kurash olib borib, Vaviloniyaga ega bo'ldi, va shu yili Bobilni bosib olib, Bobilda o'z hukmdorligini mustahkamlab, Bobil davlati hukmdori bo'ldi. Shundan so'ng Salavka sharqiy satrapliklarni ham egallaydi. U tez orada o'z yerlarini Sirdaryo va Hind daryolari qadar kengaytirdi. Bu masalada Salavka bilan Nikanor o'rtasida kurash kuchaydi. Nikanor birinchi jangdayoq mag'lubiyatga uchraydi. Salavka mil. avv. 311-302-yillarda boshqa satraplar bilan jang olib boradi va sharqda o'z hukmdorligini mustahkamlaydi. U bir necha yil davomida urushlar olib borib, davlat chegaralarini g'arbga va sharqqa tomon kengaytirib Eron va Markaziy Osiyo hududlarini ham bosib olishga erishdi. Salavka davlati tarkibiga

⁵⁷ Sadullayev A, Kostetiskiy V, Norqulov N O'zbekiston tarixi.- T., "O'qituvchi", 1999-yil, 121-bet.

Mesopotamiya, Eron, Parfiya, Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona kirgan. Mil. avv. 302-yildagi Suriya, Kichik Osiyo va Mesopotamiya viloyatlari uchun Salavka bilan Antigon o'rtasidagi jang bir yilga cho'ziladi, bu jang Salavkaning yorqin g'alabasi bilan yakunlanadi. Shu tariqa Iskandar saltanatini katta qismi Salavka qo'li ostida birlashadi. U mustaqil siyosat olib bordi, satrapliklarni maydalab yubordi, ularni sonini 72 taga yetkazdi. Salavkaning maqsadi satrapliklarning qudratini pasaytirish va ular ustidan hukmdorlikni kuchaytirishdan iborat edi. Ammo Salavka I ning o'g'li Antiox I davrida satrapliklar yana yirilkashtirildi.

Mil. avv. 293-yilda Salavka o'z poytaxtini Bobildan Suriyaga-Antioxiyaga ko'chiradi. Satraplar qo'lida katta hokimiyat bo'lgan, ammo ularda oliy harbiy hokimiyat yo'q edi. Oliy harbiy hokimiyat markaziy hukmdor podshoh ixtiyorida bo'lgan. Bu markaziy hokimiyatning ustunligini taminlash uchun zarur edi. Ammo bu boshqaruv usuli sharqiy viloyatlarda keyinchalik buzilgan bo'lsa-da, g'arbiy viloyatlarda saqlangan edi. Salavkiylar hokimiyatni sharqdagi harbiy manzilgohlarda joylashgan yunon-makedon qurol-aslahalari bilan qurollangan, mahalliy xalqlarni vakillari harbiy kuchlariga tayangan edi. Yunon-makedon hokimiyatini mustahkamlash maqsadida sharqda ko'plab harbiy tayanch nuqtalarini barpo etish Iskandar davrida boshlangan edi. Salavkiylar o'zlariga tobe o'lkalarda g'oyat qattiq qo'llik siyosatini olib borganlar. Agar Aleksandr qaram yerlariga aholiga nisbatan, murosasozlik yo'li bilan ham siyosat yurgizgan bo'lsa, Salavkiylar aksincha mahalliy aholini, uning madaniyatini umumun inkor etish, noiblarni faqat yunonliklar orasidan tayinlash, mahalliy boshqaruvda ko'plab harbiy istehkomlar, inshootlar qurib, harbiy kuch orqali aholini bo'ysuntirib turish tadbirlariga zo'r berganlar. Aleksandr yunon va mahalliy madaniyatlarni o'zaro uyg'unlashtirishdagi say-harakatlari bo'lganini bilgan holda, Salavkiylar aksincha tobe xalqlar orasida faqat yunon madaniyatini targ'ib etishni vazifa deb bilganliklarini qayd etish lozim. Iskandar, O'rta Osiyoda 12 ta shaharga asos solgan edi. Salavka I Nikotar asos solgan 75 ta shahar Salavkiylar davlatining asosiy tayanchi bo'lgan. Salavkiylar davlati satrapliklarga bo'lingan, tobe o'lkalarni satraplar (noib) orqali boshqarilgan. Strateglar sobiq lashkarboshilardan tayinlangan bo'lib, ular davlat mudofasi va qo'shinlarni tashkil etish bilan shug'ullangan. Yunon tarixchisi Pompey Trogning yozishicha, Salavka ba'zi joylarni muzokaralar yo'li bilan egalladi, ammo Baqtriya, Parfiya, So'g'd yerlarida u qattiq qarshilikka uchradi va og'ir janglar olib borishga to'g'ri keldi. Ma'lum bir vaqt o'tgach taxminan mil. avv III asr o'rtalarida Baqtriya Salavkiylar saltanati tarkibidan ajralib chiqishga muvaffaq bo'ldi. Markaziy Osiyo janubiy viloyatlarini Salavkiylar tomonidan bosib olinishi mil. avv. 306-yilga to'g'ri keladi. Bu davrda qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq ancha rivojlangan. Bu hududlarda 75 ta shahar qurilgan. Eng olis shaharlardan biri

Yaksart ortida joylashgan Antioxiya shahri bo'lgan. Taxminlarga ko'ra, mazkur shahar hozirgi Toshkent viloyati hududida, yoki Farg'ona vodiysida joylashgan. Antiox davrida Baqtriya hayotida dastlabki tangalar oltin, kumush, mis, dirham va tetradirhamlar (pul birligi) zarb qilingan. Mil. avv. III asrning 60-yillariga qadar Baqtriyada Salavkiylarning zarbxonasi saqlanib qolgan. Bu zarbxonada oltin va kumush tangalar zarb etilgan. Baqtriya, So'g'diyona va O'rta Osiyodagi boshqa viloyatlarning iqtisodiy hayoti Salavkiylar davlatining g'arbiy viloyatlaridan ancha farq qiladi. Salavka xalqaro savdo-sotiq ishlarini rivojlantirish masalasiga katta e'tibor beradi. Anashu maqsadda u Kaspiy bilan Qora dengizni bo'g'lab Amudaryo orqali "Tosh minora"ga yo'l ochishga qaror qiladi. (Beruniy fikricha "Tosh minora" yoki "Tosh shahar" bu Toshkentdir.)

Strabon bergan ma'lumotlarga qaraganda Antiox Marg'iyonada o'z nomiga qurdirgan shahar - Antioxiyaning ko'chmanchilarning tinimsiz hujumidan himoya qilish maqsadida Murg'ob vohasi atrofini 250 km devor bilan o'rab olgan. Ammo ko'chmanchilarning hujumlari bu bilan to'xtamagan. Ular u yoki bu shahar devorlari ostida yoki ekinzor, dalalar hamda voha bo'g'larida kutilmaganda paydo bo'lar va yana tezda ko'zdan g'oyib bo'lar edilar. Ana shunday og'ir bir vaziyatda Salavka I Hindistonga qarshi urush boshlaydi. Bu urush uning mag'lubiyati bilan yakunlanadi. Natijada Salavkiylarning O'rta Osiyodagi obro'siga putur yetadi, ularga qarshi qo'zg'olonlar boshlanadi. Salaviylar og'ir ahvolga tushib qoladilar. Antiox mahalliy aslzodalarga bir qadar yon bosib, o'g'ir vaziyatning oldini oladi. U Baqtriyada Sharqiy viloyatlar uchun davlatning o'z pullarini zarb etishga kirishadi. Antiox nomi bilan Baqtriyada pul zarb etilishi uning mustahkam davlat siyosatini olib borayotganligini ko'rsatar edi. Mil. avv. 280-yilda Salavka I vafot etdi. Salavkiylar davlatiga Antiox I bosh bo'ladi. Ana shu davrdan boshlab sharqiy viloyatlar Antiox I faoliyatidan chetda qoladi. Chunki g'arbiy viloyatlardagi harbiy vaziyat uning qo'shini bilan birga bo'lishini taqazo etar edi.

Ayni paytda g'arbiy viloyatlarda ham vaziyat ko'ngildagidek emas edi. Xullas, Salavka I vafotidan so'ng davlatning zaminiga putur yetdi. Sharqiy viloyatlar oltin, fil lazuritlar bilan doim jarima to'lab tursalar-da, ularning mustaqillikka intilayotganliklari sezilib turardi. Bu jarayon, xususan, mil. avv III asr o'rtalarida kelganda ko'zga yaqqol tashlana boshladi. Bu davrda Baqtriya va So'g'diyonada aholi dehqonchilik bilan shug'ullanardi. Shaharlarning o'sishi, hunarmandchilik va suv xo'jaligining taraqqiyotiga ta'sir etgan. O'rta Osiyoning Salavkiylar davlati tarkibida bo'lishi so'zsiz sur'atda ellin madaniyati ta'sirining o'lka xalqlari orasida tarqalishiga sabab bo'lgan omildir.

Mil. avv. III asrning o'rtalarida Salavkiylar saltanati inqiroz sari yuzlandi. Sharqiy satrapliklar markaziy hokimiyatga bo'ysunishdan bosh tortib, mustaqil siyosat yurgizishga intildilar. Mil. avv. 250-yillarda ko'chmanchi parlar (dahlar)

qabilasi Arshak boshchiligida Salavkiylar davlatidan ajralib chiqqan Parfiyona yoki Parfiya satrapiyasiga bostirib kirganlar va Parfiyani so'ngra qo'shni G'o'rkaniya viloyatini ishg'ol etganlar. Parfiya milodiy III asrning 20-yillarigacha mavjud bo'lgan. Salavka II o'z hokimiyatini qayta tiklash maqsadida olib borgan bir necha muvaffaqiyatsiz urinishlar mil. avv. 230-227- yillardan so'ng Parfiyada Arshakiylar hukmronligini tan olishga majbur bo'lgan. Salavkiylar podshohi Antiox III Parfiyani 209-yilda bosib oladi. Biroq Salavkiylar davlatining zaiflashgandan foydalanib, Parfiya tezda o'z mustaqilligini tiklab oladi.

Ellin madaniyati Baqtriyaga eng ko'p ta'sir ko'rsatdiki, bu yerda Iskandar va uning vorislarining asosiy shaharlari qurilgan edi. Professor V.M. Massonning qayd etishicha, "Baqtriyada mil.avv. III-II asrlarda keyinchalik Hirot va Balxning O'rta Osiyo madaniy taraqqiyotidagi yetakchi o'rnini ta'minlagan hayotchan va ijodiy sintezni hosil qiluvchi ikkita negiz (ellin va mahalliy)mavjud bo'lgan"⁵⁸. Grek shaharlari O'rta Osiyo maydonining ulkan okeanidagi mayda orollchalarigina hisoblanadi. Ular aslida mintaqaning sotsial-iqtisodiy tizimiga singib ketmagan begona unsur edi. Shuni ishonch bilan aytish kerakki makedonlarning bu yerda bo'lganligi O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Va I. Zulqarnayn bosqini davlatchilik an'analarini shakllanishida bir turtki bo'lib, O'rta Osiyoda yangi markazlashgan davlatlar (Yunon Baqtriya, Parfiya) vujudga kelishi uchun qulay bir imkoniyat yaratdi.

Iqtisodiy va ijtimoiy institutlarning tabiatiga ko'ra O'rta Osiyoda markazlashgan davlatlar ya'nikim Baqtriya va Xorazm "ishlab chiqarishning osiyo usuliga" ega bo'lgan davlatlarning tipiga mansub ekanligini ko'rishimiz mumkin. Davlatchilikning birinchi tipining ijtimoiy-iqtisodiy genezisi yangi va eski dunyoning ilk sinfiy jamiyatlari uchun xos bo'lgan, O'rta Osiyo janubidagi bronza davri dehqonchilik madaniyatining ilk sinfiy jamiyati bilan bevosita bog'liq edi.

Yuqorida aytib o'tilganlarga yakun yasar ekanmiz, shunday xulosaga kelish mumkinki, O'rta Osiyoda shahar madaniyati, davlatchilik va ilk sinfiy jamiyat so'ngi bronza davrida, eramizgacha bo'lgan II ming yillikning ikkinchi yarmida va ilk temir asrida, eramizgacha bo'lgan I ming yillikning birinchi choragida shakillangan. Umuman hozirda dunyoda ikki yuzdan ortiq davlatlar bo'lib, ular tarix sahnasiga bir vaqtda chiqmaganlar. Ayrim xalqlar-xetlar, shumerlar, skiflar bir vaqtlar tarix maydoniga o'zlarining rivojlangan davlatchiligi, yuksak madaniyati bilan chiqdilar. Ammo vaqt o'tishi bilan tarix taqazosi ila ular bizgacha yetib kelmadilar. Ular tillari, davlatlari va o'zlari jisman yo'q bo'lib ketdilar yoki boshqa etnik birlashmalarga aralashib ketdilar. Tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, davlatchilik jamiyatning ichida o'z ichki qonuniyatlari asosida paydo bo'ladi, rivojlanadi. Ya'ni davlat tuzulmasi tashqaridan tayyor holda ko'chirilmaydi,

⁵⁸ Hidoyatov G.A "Mening jonajon tarixim". T., "O'qituvchi", 1992-yil, 45-bet.

ma'lum jamiyat bag'rida tug'uladi. O'zbekiston davlatchiligi taraqqiyoti ham bundan mustasno emas.

O'zbekistonda ilk davlatlarni "voha davlatchiligi", "shahar-davlatlar" Mesopotamiya, Misr, Xitoy davlatchiligi kabi bo'lganligi tarixiy manbalardan ayon. Bu sodda davlatchilik shakllarining rivoj topishiga sabab bo'lgan yurtimizga bostirib kirgan davlatlarning markaziy va mahalliy boshqaruvi alomati bo'lib hisoblanadi. Xususan, biz to'xtalab o'tgan Aleksandr Makedonskiy boshliq yunon-makedon davlatining boshqaruv tizimi fikrlarimizning isbotini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tayanch tushunchalar

Yepiskop, voha davlatchiligi, eron donishmandlari, satrap, gipparx, Bess, Doro III, Antiox, Salavka I Nikotar, Fratafarn-Girkaniyada, Artaboz-Baqtriyada, Oksiart va Xorien-Sug'diyona Oksiarart, Paropamis-Hindiqush, Gefestion, Yaksart, Oks, Farnux Graniq, Suza, Persepol, Pasargada, Midiya.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoga yurishi haqida gapirib bering?
2. Makedoniyaliklar davrida olib borilgan o'rta osiyodagi islohotlar haqida fikr bildiring?
3. Makedonskiyning olib brogan mahalliy va markaziy boshqaruvi haqida gapiring?
4. Ellinistik madaniyatning vujudga kelishida asosiy rol nima deb o'ylaysiz?
5. O'zbek davlatchiligi tarixida Makedoniya davlatining tutgan o'rnini qanday izohlaysiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xafsizlikka taxdid barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.- T.: "O'zbekiston", 1997-yil.
2. Karimov I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q.-T.: "O'zbekiston", 1998-yil.
3. Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T.: "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil.
4. Usmonov Q, Sodiqov M, Oblomurodov N O'zbekiston tarixi.- T.: "Abdulla Qodiriy", 2002-yil.
5. Boynazorov F Qadimgi dunyo tarixi.- T.: "Iqtisod-Moliya", 2006-yil.
6. Jo'rayev U , Usmonov Q, Norqulov A Tarixdan hikoyalar.- T.: "Cho'lpon", 2011-yil.

7. Boynazorov F Qadimgi davr tarixi.- Jizzax.: “Sangzor”, 2002-yil .
8. Sadullayev A, Kostetiskiy V, Norqulov N O’zbekiston tarixi. T.: “O’qituvchi”, 1999-yil.
9. O’zbekiston xalqlari tarixi. 1-jild.- T.: “Fan”, 1992-yil.
10. Istoriya gosudarstvennosti Uzbekistana tom I.- Toshkent.: “O’zbekiston”, 2009-yil.
11. Lunin.I.V ” История” T.: “Fan”, 1978.

Mavzu: Kushon davlatida davlat muassasalari tizimi

Reja:

- 1. Kushonlar davlatining tashkil topishi**
- 2. Kushonlarda davlat boshqaruv tuzilmasi**
- 3. Kushonlar davlatida harbiy soha va jinoyat va jazo organlar faoliyati**
- 4. Kushonlar davlatida soliq tizimi.**

Qadimgi Xitoy manbalari Baqtriyani yuechji qabilalari bosib olganligi haqida ma’lumot beradi. Mil.avv. II asrning ikkinchi choragida (tadqiqotchilar bu sanani mil. avv. 172-161 yillar oralig’ida deb belgilaydilar) yuechjilar xunlardan mag’lubiyatga uchraganidan so’ng O’rta Osiyoning shimoliy hududlarida ko’chib yuradilar. Bu qabilalar Xitoy manbalarida “Da-yuechji” – “Buyuk” yoki “Katta yuechji” deb eslatiladi⁵⁹. Xitoy manbalarida aytilishicha miloddan avvalgi III asrda Mo’g’ulistonda katta yuechjilar qabilalari ittifoqi hukmronlik qilgan. Hatto xunlar ham ularga o’lpon to’lagan. Mil. Avv. 206-yilda yuechjilar qo’lida garovda bo’lgan Mode xunlarga sardorlik qila boshlagan. U hokimyatni mustahkamlab, qo’shinni qayta tuzib 206-204-yillar yuechjilarga birinchi bo’lib zarba beradi. Mil. avv. 165-yili xunlar o’z sardorlari Shansuy Lyaoshan boshchiligida ikkinchi marotaba yuechjilarni tor-mor etadilar natijada yuechjilar g’arbgga O’rta Osiyoga siljiydilar. Yapon olimi Kovabarinning yozishicha yuechjilar O’rta Osiyoning shimolida mil. avv. 172-161-yillarda bo’lgan. Amudaryo janubiga esa 139-129-yillarda kelishgan. Arxeologik ma’lumotlar yuechjilarning Samarqandda 130-121-yillarda bo’lganini ko’rsatadi. Yuechjilar Sug’dga Farg’ona orqali o’tdan degan fikrlar ham mavjud. O’rta Osiyoga kelgan yuechjilar (buyuk yoki katta yuechjilar) Sharqiy Turkistonda qolgani esa kichik yuechjilar deyilgan. Rus olimi S.S Tolstov fikricha yuechjilar bu-massagetlar, aniqrog’i massagetlar konfederatsiyasi tarkibiga kirgan toxarlardir. S.S. Tolstov fikricha ko’chmanchilarning janubga siljishiga sabab massagetlar konfederatsiyasi bilan xun va Baqtriya greklari o’rtasida kechgan kurashning yakuni ya’ni massaget (yuechjilar) parfiyalik bilan ittifoqda Salavkiy-Baqtriya greklari ustidan g’alaba qozongan. Shuningdek, S.S Tolstov ko’chmanchilarning janub tomon yurishlarini qandaydir stixiyali tarzda emas balki

⁵⁹ Eshov B O’zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T.: “O’zbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 97-bet.

O'rta Osiyolik erksevar xalqlarining grek-makedon bosqinchilariga qarshi kurashi sifatida baholaydi.

Yunonlar hukmronligining qulashi va ko'chmanchilar tomonidan zabt etilishidan so'ng (ya'ni er.av. II asrning 40-yillarida) Baqtriya tarixi shartli ravishda ikkita bosqichga bo'linadi. Dastlab uning hududida bir nechta ko'chmanchi qabilalar boshliqlari tomonidan yaratilgan mayda davlatlar mavjud bo'lgan. Bu kechagi ko'chmanchilar tez orada o'troq madaniyat an'alarini o'zlashtirib, o'zlarini ishbilarmon yer egalari sifatida ko'rsatishdi. Ular tomonidan er.av.I asrda yangi kanallar o'tkaziladi, dehqonchilik vohalari yaratiladi, shaharlar barpo qilinadi. Tez orada Geray ismli hukmdor yirik kumush tangalar zarb ettirib, unda o'zining qurollangan suvoriy shaklidagi tasvirini joylashtiradi va bu tasvir tagida yunoncha alifbodagi yozuv yozdiradi. Bu bilan u ko'chmanchilar dashti va ellinistik davlatchilik an'analari kabi ikkita bosh mezonni tasdiqlamoqchi bo'ladi. Bu hukmdor o'zini kushonlik deb ataydi. Geray davlatining keyingi yuksalishi oxir-oqibatda Kushonlar saltanatining tashkil topishiga olib keladi. Shu tariqa Baqtriya tarixidagi ikkinchi bosqichga asos solinadi. Bu bosqichda Baqtriya Kushonlar podsholigi tarkibiga kiradi.

Kushonlar podsholigining asoschisi Kadfiz I bo'lib, u o'ziga Baqtriya hududida joylashgan to'rtta katta bo'lmagan knyazliklarni bo'sundiradi. Natijada butun Baqtriya yangi hukmdor hokimiyati ostida birlashtirilgan bo'lib, bu hukmdor "podsholar podshosi" unvonini qabul qiladi. Bu voqealar hozirgi eraning I asriga to'g'ri keladi. Yangi saltanat o'z nazarini janubdagi an'anaviy yo'nalishlarga qaratib, Hindukush tog'lari ortidagi bir qator viloyatlarda ham Kadfiz I o'z hukmronligini o'rnatishga muvassar bo'ladi.

Xitoy yilnomalari aytilishicha yuechjilar Baqtriyaga kelgandan keyin 100 yil 5ta xonadonga bo'linib yashagan. Milodiy I-II asrning 2-yarmida Guyshuan sulolasi qolgan 4 ta sulola ustidan nazorat qilgan. U paytda hukmdor Kiosyukko bo'lgan. Uning nomi tangalarda Kudzula Kadfiz deb nom berilgan. U Sug'diyona, Marg'iyona va Hindistonni egallagan. Undan keyin Yangaochjan (Vima Kadfiz) Kadfiz II nomi bilan mashhur. Uning davrida Hind va Gang daryosi hududlari ham egallangan. Har biri 8 grammlig tangalar zarb ettirgan. Kushonlar kuchayishi Kanishka davriga to'g'ri keladi. Uning hukmronligi davri 23 yil davom etgan⁶⁰.

Chjan Szyan ma'lumotlariga ko'ra, yuechjilar xunn qabilalaridan mag'lubiyatga uchragach O'rta Osiyoning janubiga tomon harakat qilib, Dahya (Baqtriya)ni bosib oladilar va Guyshuy (Amudaryo)ning shimoliy tomonida joylashadilar. Katta Xan uyi tarixida ham yuechjilar Guyshuy daryosining shimoliy tomonidan o'z poytaxtlariga asos solganliklari ta'kidlanadi.

⁶⁰ Qudratov S.S O'rta Osiyoning ilk shahar va davlatlarining paydo bo'lishi. -Termiz., 1998-yil, 68-yil.

Tadqiqotchilarning fikrlariga ko‘ra, yuechjilar mil.avv. 140-130 yillar oralig‘ida Baqtriyaga bostirib kirganlar. Oradan ko‘p o‘tmay Baqtriyada Katta yuechji davlati tashkil topadi. Kichik Xan uyi tarixi ma‘lumotlariga ko‘ra, Katta yuechji hukmdorlari qo‘l ostida beshta xokimlik (Xi-xeu) bor bo‘lib, ular Xyumi, Shaunmi, Guyshuan, Xise va Dumilardan iborat edi. Xitoy manbalaridan xulosa chiqargan ko‘pchilik tadqiqotchilar Baqtriya tarixidagi butun yuechji davrini uch bosqichga bo‘ladilar:

1. Mil.avv. 139-125 yillar – Katta yuechji Dahya viloyatini bosib oladi, ammo ularning asosiy mulklari Amudaryodan shimol tomonda edi.
2. Mil.avv. 25 yilga qadar – Katta yuechji davlatining shakllanishi va keyingi rivojlanishi. Davlatning poytaxti Amudaryodan shimol tomonda bo‘lib, janubiy chegarasi Gibin atroflarida (Kashmir yoki Qandahor) edi. Yuechjilar bo‘ysundirgan hududlar Xise, Shaunmi, Guyshuan, Xyumi, Dumi mulklaridan iborat bo‘lib, ular xi-xou (yabg‘u) tomonidan birlashtirilgan.

3. Mil.avv. 25 yildan keyin Katta yuechji davlatining inqirozi va yuqorida eslatilgan mulklarning mustaqil bo‘lishi. Kushon (Guyshuan) yabg‘usi

Kiotszyukyu (Kujula Kadfiz) qolgan to‘rtta mulkni birlashtirib Kushon davlatiga asos soldi⁶¹. Ta‘kidlash lozimki, madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy tarixga nisbatan Kushon davlatining siyosiy tarixi kam o‘rganilgan masala hisoblanadi. Kushonlarning hokimiyat tepasiga kelish sanasi, ushbu davlat tarixini davrlashtirish ayrim kushon yozuvlari, tangashunoslik ma‘lumotlari, qisman Xitoy manbalari, buddaviy ma‘lumotlar va ilk o‘rta asrlar manbalariga asoslanadi. Tadqiqotchilar Kushon davlati tarixini quyidagi uchta bosqichga ajratadilar:

1. Yunon-Baqtriya podsholari hukmronligining tugatilishi hamda O‘rta Osiyo va Shimoliy Afg‘oniston hududlarida bir nechta alohida davlat uyushmalarining tashkil topishi (mil.avv. II asrning oxiri – I asr).
2. Buyuk Kushon davlatining paydo bo‘lishi va gullab yashnashi (milodiy I-III asrlar).
3. Ko‘chmanchilarning tinimsiz urushlari natijasida Kushon davlatining inqirozi va qo‘lashi (III asr oxiri – IV asr)⁶².

Kushon davlatining paydo bo‘lishi haqida ko‘proq Xitoy manbalari va tangashunoslik ma‘lumotlari xabar beradi. Umuman, Kushonlar saltanatining paydo bo‘lishi va rivojlanishi uzoq vaqt tadqiqotchilar orasida bahslarga sabab bo‘lgan bo‘lsada, o‘tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu masalaga juda ko‘plab aniqliklar kiritish imkonini bergan tadqiqotlar olib borildi. Ayniqsa, 1961-yil Londonda o‘tkazilgan xalqaro simpozium, 1968-yil Dushanbeda

⁶¹ Eshov B O‘zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., “O‘zbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 97-bet.

⁶² O‘sha asarda 98-bet.

YUNESKONing konferensiyasi, 1970-yil Qobuldagi xalqaro anjuman Kushon davlati masalalariga bag'ishlangan bo'lib, undan keyin ham bu masala bo'yicha ko'plab xalqaro anjumanlar bo'lib o'tdi.

Mil. avv. I asrning oxiri – mil. I asrning boshlariga kelib, Guyshuan hokimi Kiotszyukyu barcha mulklarni birlashtirib Qobuliston va Qandahorni zabt etadi. Natijada bu davrga kelib dastlabki poytaxti Surxon vohasidagi Dalvarzin ko'hna shahri xarobalari bo'lgan Kushon davlati o'z ahamiyatiga ko'ra antik davr Xitoydagi Xan davlati, Parfiya podsholigi, Rim saltanati bilan raqobatlasha oladigan qadimgi dunyoning eng qudratli va zabardast davlatlaridan biri sifatida tashkil topdi. Xitoy manbalaridagi “Guyshuan hokimi Kiotszyukyu”, ilk Kushon davriga oid topilma tangalar aks ettirilgan “Kushon podshosi Kujula Kadfiz”ga aynan mos to'shadi⁶³.

Tangashunoslik ma'lumotlariga tayangan tadqiqotchilarning fikricha, Kujula Kadfiz yoki Kadfiz I 80 yildan ziyodroq umr ko'rib 50-60 yil davlatni boshqarib, taxminan milodiy 35-yilda vafot etadi. O'zining hukmronligi davrida Kadfiz I Baqtriyadagi uncha katta bo'lmagan yuechji mulklari hukmdoridan Baqtriyadan tashqari G'arbiy va Janubiy Afg'oniston va Shimoliy Hindistonni o'z tarkibiga olgan qudratli davlatning podshosi darajasiga ko'tariladi. Ammo, manbalarning guvohlik berishicha Kadfiz I davrida Kushon davlati to'la shakllanib bo'lmagan edi. Har holda, bu davrda Kushonlar o'z tangalariga ega bo'lmay, Kadfiz I Rim imperatorlariga (Avgust va Tiberiyga) taqlid qilib tanga zarb ettirgan.

Manbalarning dalolat berishicha, Kujuladan keyin taxtga uning o'g'li Vima (Gima) Kadfiz (Kadfiz II) o'tiradi. Xitoy mualliflari Kadfiz II taxtga o'tirganidan so'ng “Tyanchju (Markaziy Hindiston)ni zabt etdi va u erga o'z sarkardalaridan birini boshqarish uchun qoldirdi. Shu davrdan boshlab yuechji kuchli va boy davlatga aylandi”, deb xabar beradilar. Bu xabarni tangashunoslik ma'lumotlari ham ta'kidlaydi. Kadfiz II zarb ettirgan tangalarning o'ng qirg'oq Baqtriyadan, Tojikiston va O'zbekistonning janubiy tumanlaridan topilishi bu hududlarning Kushon davlati tarkibiga kirganligidan dalolat beradi. Tangashunoslarning so'nggi yillardagi tadqiqotlariga ko'ra, Kadfiz II zarb ettirgan “Shohlar shohi – buyuk xaloskor” degan yozuv bor tangalar Hindiston, Afg'oniston va O'rta Osiyoda keng tarqalgan. Bunday tangalar Ashxobod, Xorazm, Toshkent vohasi, Surxondaryo, Qashqadaryo, Panjikent hududlaridan ham topilgan. Kadfiz II ning Rim saltanati bilan aloqalar o'rnatganligi haqida ma'lumotlar bor⁶⁴.

Kushonlar dastlab hokimiyatga kelganlarida o'z nomlarini “shoh” yoki “podsho” nomi bilan bog'lamaganlar. Ammo Kushon davlati hududi kengayishi va siyosiy hokimiyatning va harbiy hokimiyatning kuchayishidan so'ng tanga

⁶³ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi. -T., “O'zbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 98-bet.

⁶⁴ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi. -T., “O'zbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 99-bet.

pullarga “shoh” va “podsho” soʻzlari ishlatiladigan boʻlgan. Bunday oʻzgarishlar kushonlar davlatining hokimiyati kuchayganligini bildiradi va boshqa mamlakatlar tomonidan ham tan olinganini bildiradi. Podsho Kanishka oʻzidan oldingi davlat boshqaruvi anʼanalarini saqlab qoldi va davom ettirdi. Maʼlum viloyat va shaharlar davlat tepasida turuvchi oliy hukmdor noib tomonidan boshqarilar edi. Bunday noiblar podsho tomonidan tayinlanib, uning eng yaqin va ishonchli vakillari hisoblangan edi. Ular oliy hukmdorga, yaʼni podshoga soʻzsiz boʻysunar edi. Ular doimiy ravishda soliq toʻlab yurganlar. Kushonlar davlatida hokimiyat ruhoniylar qoʻlidagi davlat boʻlib, bu davlatda podsho hokimiyatini boshqarish bilan birga, bosh kohin ham hisoblangan⁶⁵. Kushonlar yabgʻu unvonida oʻz sulolari doirasida faoliyat koʻrsatganlar. Saltanatga asos solinganidan soʻng mintaqa uchun anʼanaviy satrapiyalar tizimidan keng foydalana boshlangan. Satraplar oliy hukmdor tomonidan uning ishonchini qozongan, oʻz doirasi namoyondalaridan tanlangan. Shu bilan birga satraplik lavozimiga harbiy yurishlarda jonbozlik koʻrsatgan lashkarboshilar ham tayinlangan. Satraplar baqtriyaliklar orasidan boʻlgan⁶⁶. Satraplar noiblari ham podsho tomonidan tayinlangan. Kushon podsholigi markazlashgan davlar hisoblanib, davlatda qishloq jamoalarining ahamiyati nihoyatda katta boʻlgan. Podsho dunyoviy rahbar boʻlishi bilan birga kohin ham edi. Baqtriyaga kelgan yuechjilar bu yerni 5 ga boʻlishgan.

1. Vaxan (Syunmi) markazi - Moʻcheng
2. Shuanmi (Suamaka) markazi - Shuangmi
3. Kushon (Guyshuan) markazi -
4. Kandat (Xusuo) Parvar (Sidan) markazi Uchju
5. Dumi yabgʻu uligi edi⁶⁷.

Kushonlar qoʻshini otliq va piyoda askarlardan iborat boʻlib, otliqlar zirxga chulgʻangan holda jangga kirganlar. Jang qurollariga quyidagilar kirgan: uzunligi bir mtr dan ortiqroq boʻlgan har ikki tomoni oʻtkir qilich, xanjar, nayza, jangovar oybolta, sopqon. Kushon harbiylari uzoqdan turib jang qilishda asqotadigan kamonni takomillashtirish borasida ham maʼlum ishlarni qilganlar. Suyak yoki shoh bilan qoplangan murakkab qoʻsh kamon kushonlar davrida yaratilgan. Bu kamon turi Uraloldi yerlari orqali Shotlandiya, Sharqda Eron, Hindiston va Xitoygacha tarqab borgan⁶⁸.

Qurol-yarogʻ ustaxonalarida harbiy qurollar yasash rivojlangan. Nayzalar yogʻochdan yasalgan. Oʻqlar va nayza uchlari temirdan yasalib bir necha koʻrinishdan iborat edi. Uchi uchburchakli oʻqlar kengroq yoyilgan edi. Harbiylar

⁶⁵ Eshov B. J Oʻzbekiston tarixi yangi asr avlodi. T., 2014-yil, 184-190-betlar.

⁶⁶ Azamat Ziyov. Oʻzbek davlatchiligi tarixi. -T., “Sharq”, 2000-yil, 67-bet.

⁶⁷ Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. 823-bet.

⁶⁸ Azamat Ziyov. Oʻzbek davlatchiligi tarixi. T., “Sharq”, 2000-yil, 67-bet.

xanjar va qilichlar bilan qurollangan edi. Qurol-aslahalardan qalqon, jang boltasi ham taqib yurgan⁶⁹.

Jamiyatning asosini dehqonchilik qilib kelgan urug' yoki qishloq jamoasi tashkil etgan. Har bir jamoa hukumatga o'z xo'jaligidan soliq to'lash bilan birga askarlikka hamda ariq qazish, qal'a va yo'l qurulishi uchun ham odam ajratishi lozim bo'lgan. Ta'kidlash lozimki, madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy tarixga nisbatan Kushon davlatining siyosiy tarixi kam o'rganilgan masala hisoblanadi. Kushonlarning hokimiyat tepasiga kelishi sanasi ushbu davlat tarixini davrlashtirish ayrim kushon yozuvlari, tangashunoslik ma'lumotlari, qisman Xitoy manbalari, buddaviy ma'lumotlar va ilk o'rta asrlar manbalariga asoslanadi⁷⁰.

Kushon davridagi g'oyat muhim bo'lgan buddaviylik markazi Surxondaryoning o'ng sohilida Sho'rchi shahrining shimoli-sharqidan 10 km masofada joylashgan Dalvarzintepa yodgorligidir. Bu yerda ikkita buddaviylik yodgorligi shahar tashqarisidagi va shahar markazida joylashgan ibodatxonalar topilgan va qazib o'rganilgan.

Yanada qiziqroq topilma Kushon shahzodasining ma'noli va ulug'vor yuz-qiyofasi aks ettirilgan oltin bezaklar tikilgan baland, konnussimon bosh kiyim kiygan boshidir. Bu haykal Ayritom frizi va Fayoztepadan topilgan. Buddha va rohiblar tasvirlangan yodgorliklar bilan birga gantxara san'ati an'alariga ko'ra yasalgan Baqtriya haykaltaroshlik maktabining eng noyob na'munalari sirasiga kiradi. Belbog'li, to'n kiygan, ko'rinishidan donotor, devatlar boshlig'i va din arkoniga o'xshash mo'ylovli qiyofa haykali ham katta qiziqish uyg'otadi⁷¹.

Kushonlar davrida nafaqat ibodatxonalar balki avvalgi davrlardagidek, ichki otish yo'laklari bo'lgan qal'a devorlari qurilgan, ularda burjlar, peshdarvoza inshootlari, shinaklar konstruksiyalari va boshqalar saqlanib qolingan⁷².

Kushon davri shaharlarining kelib chiqishi va shakllanishi jarayonini Dalvarzintepa nisbatan yaxshi aks ettiradi. Uning dastlabki asosi mil.avv. III asrda ko'hna shaharning janubi-sharqiy qismida, ikki tomondan qadimgi irmoq o'tib turgan, baland tepalikda paydo bo'ladi. Bu irmoqlardan xandaq sifatida foydalanilgan.

Turli xalqlarning ajdodlari haqidagi turli xil fikrlashdan yuechji xalqi ham benasib qolmagan. Xitoy tilidagi "Yuechji" atamasi qanday o'girilsa to'g'ri bo'lar ekan degan muammo hali-hanuz tarixchi olimlar tomonidan aniq yechimini topmayapti. Ayrim olimlar "barcha aytilgan xulosaviy fikrlar va to'plangan materiallar yetarli bo'lmaganidan aytilgan e'tiroflarni qabul qilib bo'lmaydi. Shuning uchun "yuechji" atamasi ko'chmanchi davlatning nomi" deyishdan nariga

⁶⁹ Sagdullayev S.S O'zbekiston tarixi.- T., "Universitet", 1997-yil, 87-bet.

⁷⁰ Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Т., "Янги аср авлоди", 2012. 104-105-бетлар

⁷¹ Қадимги Ўзбекистонда буддавийлик ва буддавий мерос. Т., "Ўзбекистон". 2011. 38-40-бетлар.

⁷² Ходжаниёзов Ғ. Қадимги Хоразм мудофаа иншоатлари. Т., "Ўзбекистон". 2007. 72-бет.

o'tishmayapti. Biri "yuechji" atamasi bilan yuritilgan xalq massagetlar bo'lishgan deyishsa, boshqa birlari skiflarning ajdodlari sanashadi. Boshqalari yuechji xalqini xunlar bilan bog'lasa, boshqa birlari usunlarga bog'lashadi. Xullaski, tarix fanida "yuechji" etnonimi nisbatan ko'p turli xillikdagi etnonimlar qatoridan joy oldi⁷³.

So'nggi yillarda olib borilgan ko'plab arxeologik tadqiqotlar Kushon davri O'rta Osiyo xalqlarining moddiy madaniyatini o'rganish bo'yicha boy materiallar berib, keng imkoniyatlar yaratdi. Ushbu tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mil.avv. I ming yillikning oxiri-milodning dastlabki asrlari O'rta Osiyoda xo'jalik va madaniy hayot darajasining ko'tarilgan davri bo'ldi. Janubiy Turkmaniston va Xorazm, Buxoro va Samarqand, Surxon vohasi, Vaxsh, Qashqadaryo va Farg'ona vodiysidan topilgan shu davrga oid arxeologik topilmalar sug'orma dehqonchilikning anchagina rivojlanganligidan dalolat beradi. Dehqonchilikning rivoji tufayli keng hududlar o'troq aholi tomonidanjadallik bilan o'zlashtiriladi. Misol uchun, E.V Rtveladzening tadqiqotlariga ko'ra, faqatgina Shimoliy Baqtriyada 120 dan ziyod kushon davriga oid aholi shahar va qishloqlari aniqlangan. Bu davrda dehqonchilik nafaqat tekisliklarda, balki tog'li hududlarga ham yoyiladi. Zarafshon va Qashqadaryoning yuqori oqimidagi tog'li hududlardan dehqonchilik manzilgohlari topib o'rganilgan. Bu darda shuningdek, Xorazmda, Zarafshonda, Surxon vohasida ilgoriga davrdagiga nisbatan anchagina murakkablashgan sug'orish inshootlari barpo etiladi. Dehqonchilik qurollarida ham o'zgarishlar sodir bo'ladi.

O'z gullab yashnagan davrida kushon davlati ko'plab xalqlar va elatlar yashab turgan hududlarni egallagan edi. Ushbu xalqlar va elatlar turli tillarda gaplashganlar, yozuvning turli tartibidan foydalanganlar hamda turli diniy e'tiqodlarda bo'lganlar. Moddiy madaniyat buyumlarida ham ayrim farqlar kuzatiladi. Shunga qaramasdan kushonlar davri madaniyatiga ko'pgina umumiylik seziladi. Ammo, butun Kushon davlatiga yagona madaniyat hukm surganligi haqida fikr aytib bo'lmaydi. Bu ulkan davlatning har bir viloyati qaysidir tomonlari bilan o'ziga xos bo'lgan madaniyatga ega bo'lgan.

Umuman, Kushonlar davrida madaniy hayotning yanada yuksalganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Xususan, Kanishka davrida Hindistondan tarqalgan budda dini davlat diniga aylanadi. Oromiy va yunon yozuvlari asosida kushon yozuvi mavjud bo'lgan. Shuningdek, bu davrda sug'dcha va xorazmiycha yozuvlar ham bor edi. Ushbu yozuvlar yodgorliklarida o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotni aks ettiruvchi ayrim ma'lumotlar saqlanib qolgan. Shuningdek, Kushonlar davrida O'rta Osiyo xalqlari madaniy hayotining quruvchilik, haykaltaroshlik, rassomlik, naqqoshlik kabi sohalarida ham katta yutuqlarga erishilgan. Xorazm,

⁷³ Носиров Ў. Ўзбеклар шажараси.- Т., "Extremum Press". 2012. 222-бет.

Sug'diyona, Baqtriya, Farg'ona, Choch, Sharqiy Turkiston va Shimoliy Hindistondan ochilgan ko'plab madaniy yodgorliklar yuqoridagi hududlardagi madaniy hayot o'zining yuqori cho'qqisiga chiqqanligidan dalolat beradi.

Kushon davlatining inqirozga uchrashi Yunon-Baqtriya va Rim saltanati tarixiy taqdiriga ancha o'xshab ketadi. Bu davlatlarning barchasi qulash arafasida tinimsiz yurishlar olib borishga majbur bo'lganlar. Tashqi harbiy bosqinlardan himoyalani uchun ichki va tashqi sabablarga ko'ra, zaiflashgan yirik davlatlarda yetarli harbiy imkoniyat topilmadi. Milodiy IV asrga kelib kushon podsholigi o'zining asosiy hududlaridan mahrum bo'la boshlaydi⁷⁴.

Kushon podsholigi o'z hududlaridan mahrum bo'lishining asosiy sabablaridan biri yuqorida qayd etilganidek IV asrning o'rtalariga kelib kushonlar bilan sosoniylar o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashib ketishidir. Bu davrda Shopur II kushonlarga zarba berib, Shimoliy Baqtriya yerlarini bosib oladi. Kushonlar bu zarbaga ham bardosh beradilar. Maydonga yangi kuchlar chiqadi. Bu kuchlar o'z vaqtida kushonlar saltanatining tarix sahnasidan o'chishiga olib keldi.

Kushon podsholigi va kushonlar davri O'zbekiston, Tojikiston, Afg'oniston, Pokiston va Hindiston tarixida muhim o'rin tutadi. Bu podsholik o'z tarkibiga ko'pgina hududlar va ko'plab xalqlar va elatlarni birlashtirgan bo'lsa-da, uning tarixi o'zbek xalqi davlatchiligi tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lgan. O'zbek xalqi davlatchiligi tarixida Kushon davri ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ayniqsa, madaniy hayot va tashqi aloqalar sohasida ulkan yutuqlarga erishilgan davr bo'lib kirdi. Shunday qilib, kushonlar saltanati tarix maydonida o'z o'rnini boshqa, o'zidan kuchliroq siyosiy uyushmalarga bo'shatib berdi. Bu davrda yaratilgan noyob san'at asarlari, madaniyat yodgorliklar uning o'tmishdagi qudratidan dalolatdir⁷⁵.

Hind yozuvlari mavjud bo'lgan tangalarning zarb etilishi shuni ko'rsatadiki, bu davlat tarkibiga hind aholisi ham kirgan. Kadfiz I davrida Kushon davlatining markazini Baqtriya tashkil etardi, Baqtra shahri esa poytaxt bo'lgan bo'lishi mumkin. Keyinchalik Kushon podsholigi chegaralarining kengayishi davlat asoschisining o'g'li va merosxo'ri bo'lgan Kadfiz II davrida sodir bo'ladi. U Kushon saltanatining tarkibiga shimoli-g'arbiy Hindistonning katta qismini birlashtiradi.

Kushon hukmdorlaridan eng mashhuri Kanishka bo'lgan. Biroq uning hukmronlik qilgan davri to'g'risida tadqiqotchilar o'rtasida hamisha tortishuvlar bo'lmoqda. Kushon saltanatining asosiy markazi hind erlari tomoniga siljiydi. Endilikda davlatning poytaxti Purushapura (hozirgi Peshovar) shahri bo'ladi.

⁷⁴ Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Т., “Янги аср авлоди”. 2012. 110-бет.

⁷⁵ Шамсутдинов Р, Ш.Каримов. Ватан тарихи. Т., “Шарк”, 2010. 87-бет.

Keyinchalik kushonlar Sosoniylar davlati bilan to'qnashuvlarda mag'lubiyatga uchraydilar. Sosoniylar davlati Parfiyada o'rnida hukmronlik qila boshlagan edi. Ayniqsa hozirgi eraning IV asr o'rtalarida bo'lib o'tgan voqealar muhim bo'lib, bunda sosoniylar qo'shinlari Baqtriya hududlariga bostirib kirdilar, Sharqdagi sosoniylar noiblari esa "kushonlarning podshosi" hatto "kushonlarning buyuk podshosi" unvoniga ega bo'lganlar. Kushonlar podsholigi kabi qudratli imperiyaning botishi shunday edi. Kushonlarning alohida hukmronlik qilayotgan yerlari hanuz mustaqilligini saqlab qolgan bo'lsa-da, Gangdan Amudaryogacha o'z chegaralarini yoygan yagona Kushonlar davlati mavjud emas edi.

Kushonlar Baqtriya madaniyatining, jumladan moddiy madaniyatning ko'plab an'alarini meros sifatida qabul qildilar. Iqtisodiyotning asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etardi. Savdo-sotiq va hunarmandchilikning rivoji shahar hayotining yuksalishiga imkon yaratdi. Savdo-sotiqda pul muomalasi katta ahamiyat kasb eta bordi.

Kushon davlatlari butun bir tizimni tashkil etib, yo'llar va karvon yo'llari bilan bog'langan edi. Birinchi o'rinlarning birida g'arbiy mamlakatlar - Rim imperiyasi, avvalambor uning sharqiy provinsiyalari bilan savdo aloqalari turgan edi. Bu savdo ham quruqlikda, ham dengiz orqali - Hindistonning g'arbiy bandargohlari orqali olib borilgan. Quruqlikdagi yo'l esa Farg'ona vodiysi oralab shimolga - Xitoyga olib borgan. Ushbu savdo yo'llari orqali turli-tuman savdo mollari olib borilgan. Rimga ziravorlar, qimmatbaho toshlar, fil suyagi, shakar olib borilgan. Guruch va paxta mahsulotlari ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'lgan. Xitoydan tranzit bilan shoyi, teri va boshqa buyumlar keltirilgan. O'sha davrdagi yirik xalqaro savdo yo'lini Buyuk ipak yo'li deb atashgan. Rimdan mahalliy ehtiyojlarni qondiradigan matolar va kiyim-kechaklar, shisha va qimmatbaho metallardan ishlangan buyumlar, haykallar va turli sharoblar keltirishgan. Rimning oltin va kumush tangalari ham ko'plab keltirilgan.

Kushonlar davrining eng katta yutuqlaridan biri-madaniyatning yuqori darajasi hisoblanadi. Kushonlar madaniyatida (uning barcha lokal va davriy farqlari bilan) ijodiy birlikda qadimgi Sharq turidagi mahalliy sivilizatsiya yutuqlari, ellinizm madaniyatining eng yaxshi an'analari, Hindiston san'atining nozikligi hamda Osiyo hududlaridagi ko'chmanchi qabilalar olib kelgan o'ziga xos madaniyat bir-biri bilan qorishgan edi. Ushbu sintetik kushonlar san'atining boshlang'ich bosqichi Janubiy Baqtriyada arxeologlar tomonidan ochilgan zodagonlar qabrlaridagi topilmalarda o'z aksini topgan. Bu yodgorlik hozirgi Afg'oniston hududidagi Tilla-tepa qarorgohi bo'lib, bu erda ko'plab oltin buyumlar topilgan.

Tilla-tepada ilk kushonlar madaniyatiga ta'sir ko'rsatgan bir nechta badiiy an'analar kuzatiladi. Masalan, hayvonlarning dahshatli kurashi sahnalarining syujetlari va tasvirlash shakli, harakatdagi hayvonlar figuralari, qanotli ajdarholar sarmatlar san'ati asarlariga o'xshash bo'lib, Osiyodagi ko'chmanchi qabilalarining badiiy madaniyatidan darak beradi. Boshqa bir guruh syujetlar esa toza antik yo'nalishda bo'lib, ko'plab tasvirlar juda mukammaldir. Bu tasvirlarga mahalliy, baqtriyalik obrazlarni ellinistik va hind an'analari ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin. Tangalar topilmalari orqali bu qabrlar er.av. I asr-hozirgi eraning I asri bilan davrlanishi mumkin.

Alohida haykallarda individual portret belgilari kuzatiladi, biroq ular personajning ichki dunesini ochib bermaydi. Bu madaniy intergratsiyaning ilk bosqichi bo'lib, kushonlar madaniyatining negizlari hisoblanadi. Yangi madaniy etalon tashuvchilari kushon shaharlari bo'lib, ularda uy-ro'zg'ordagi idishlardan to sig'inish buyumlarigacha bor. Ularda shakllanaetgan urbanizatsiyalashgan madaniyat, pul muomilasi kabi, qishloqlarga ham tarqaladi.

Kushonlar davrida Baqtriyada buddizm keng yoyiladi. Bu davr yodgorliklari haykallar, releflar va rasmlar bilan bezatilgan. Termiz shahri yonida buddaviy g'or ibodatxonasi - Qora-tepa (B.Ya.Staviskiy qazishmalari) qazilgan. Bu yerda butun bir qator ochiq turdagi inshootlar va g'or xonakohlari mavjud bo'lgan¹. Termiz atrofidagi yana bir ibodatxona Fayoz-tepa bo'lib (unda L.I.Albaum izlanishlar olib borgan), u, aksincha, to'laligicha yer ustida joylashgan. Uning markaziy qismini hovli tashkil etib, uning perimetri bo'yicha xonakohlar va topinish xonalari qurilgan, markazida esa umumiy yig'ilishlar zali bo'lgan. Fayoz-Tepa buyoqlangan sopol haykallar va rasmlar bilan bezatilgan. Ularda donatorlar (tuhfa beruvchilar) figuralari ellinistik portret ta'siri ostida bajarilgan. Gipsdan yasalgan haykallari mavjud bo'lgan Buddha ibodatxonasi Dalvarzin shahar atrofida ochilgan.

Qora-tepa va Fayoz-tepadagi yozuvlar olimlar o'rtasida katta qiziqish uyg'otdi. Bu yozuvlar braxmi va kxaroshtxi yozuvlarida bajarilgan bo'lib, o'rta hind tiliga mansub deb hisoblangan praktik tilida yozilgan. Bu yozuvlarning tadqiqoti sovet olimlari va venger olimi Ya.Xarmatta tomonidan olib borilgan bo'lib, ularda turli buddaviy maktablarning nomlari keltirilganini ko'rsatdi.

Kushon hukmdorlari buddizmga xayrihoh bo'lib, shu bilan birga dunyoviy hokimiyat obro'sini ham tasdiqlashga intildilar. Bunday sulolaviy topinish yodgorliklari jumlasiga Shimoliy Afg'onistonda, Puli-Xumri shahridan janubda joylashgan Surx-Kotal ibodatxonalari kiradi. Olov altari bo'lgan bosh ibodatxona qal'a devorlari bilan o'ralgan tepalikda joylashgan. Yuqoriga ko'pzinali zinapoya olib borgan. Bu yerda topilgan yozuvda butun majmua

nomi ham keltirilgan - Kanishka-G`olib ibodatxonasi. Taxminlarga ko`ra, Shimoliy Baqtriya hududida bunga o`xshash yodgorliklardan biri Ayritom bo`lgan bo`lishi mumkin. Ayritomda XX asr 30-yillaridayoq Gandxara haykaltaroshligiga yaqin bo`lgan tosh releflar topilgan edi. Arxeologik tadqiqotlar jarayonida bu yerda yozuvli tosh plitasi topildi.

Rasmiy madaniyatlar va dinlar bilan bir qatorda Kushonlar davlatida mahalliy xalq e`tiqodlari ham mavjud edi. Ushbu tasavvurlar bilan bog`liq qiziqarli yodgorliklarga ko`psonli terrakota haykalchalarini kiritish mumkin. Bu haykalchalar shaharlarda ham, qishloq joylarda ham topilgan. Ommaviy xalq madaniyatining boshqa bir xarakterli belgisi - suvoriylar, egarlangan otlarning terrakota (sopol) haykalchalaridir. Bu haykalchalar Kushonlar saltanati asoschilari haqidagi o`ziga xos xotira va uning qurolli qo`shinlarining asoslaridan birining timsoli sanaladi.

Kushonlarning madaniy etalonlari qo`shni mamlakatlar va xalqlarga katta ta`sir ko`rsatgan. Xususan, bu O`rta Osiyoning boshqa bir muhim viloyati bo`lgan Sug`dda kuzatiladi. Sug`d tarkibiga o`sha davrda Qashqadaryo va Zarafshon vodiylaridagi hosildor vohalar kirgan. Sug`d Salavkiylar davlati hamda Yunon-Baqtriya davlati tarkibiga kiritilgan edi. Uning poytaxti Marakanda shahri bo`lib, bu shahar xarobalari fanda Afrosiyob nomi bilan mashhur va hozirgi Samarqand shahrining chekkasida joylashgan. Bu xarobalarda qal'a devorlari va boshqa inshootlar qazib chiqarilgan. Madaniyatda yunon obrazlarining ta`siri ko`rinadi.

Sug`ddagi hayotning turli tomonlari to`g`risida fikr yuritish uchun “eski sug`d xatlari” katta qiziqish uyg`otadi. Bu xatlar Sharqiy Turkistondagi sug`d mustamlakalaridagi hujjatlar bo`lib, ular aramey grafikasi yordamida sug`d tilida yozilgan. Bu hujjatlar yomon saqlangan bo`lib, ularni o`qish juda qiyin bo`ldi. Ushbu hujjatlarda sug`d jamiyatining ijtimoiy madaniyati (masalan, ularda “ozodlar-oqsuyaklar” eslatiladi), ayolning jamiyatdagi o`rni, xo`jalik faoliyati va boshqalar tug`risida ma'lumotlar bor. XX asrning ikkinchi yarmida olimlar tomonidan hozirgi eraning dastlabki yillaridagi sug`d madaniyati har tomonlama o`rganildi. Yerqo`rg`on shahristonida katta xajmdagi hukmdor saroyi qazib ochildi (120x90 m). Bu saroy xom g`ishtdan qurilgan mustahkam poydevorga qurilgan.

Kadfiz I davrida zarb etilgan tangalarda “Kujula Kadfiz Yabg'u” degan so'zlar uchraydi. Uning o'g'li Vima Kadfiz davri ham muhim o'zgarishlar bilan bog'liq. Bu davrga kelib Shimoliy Hindistonning bir qator muhim hududlari egallanadi. Vima Kadfiz mamlakatda pul islohoti o'tkazib, vazni 8 gr og'irlikdagi oltin tangalarni zarb qildirib muomalaga chiqartiradi. Bu esa xalqaro savdoda davlat obro'sining ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Xuddi shu vaqtda Rim imperiyasi bilan savdo-sotiq

aloqalari kuchayadi. Kushonlar mavqeining kuchayishi Kanishka davriga to'g'ri keladi. Bu paytga kelib Hindistonning Peshovor, Panjop, Kashmir va boshqa markaziy hududlari, shuningdek, Sharqiy Turkistonning ancha qismi saltant tarkibiga kiritiladi. Bu davrda mamlakat poytaxti ham Peshovorga ko'chirilgan. Usta siyosatchi, yetuk sarkarda bo'lgan Kanishka mamlakat ichki hayotida muhim ijtimoiy siyosiy va ma'naviy o'zgarishlarni amalga oshirish barobarida tashqi siyosatda ham g'oyatda uddaburonlik bilan faoliyat yuritadi. Uning din sohasida o'tkazgan siyosati muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Garchand uning davrida Buddha dini davlatning rasmiy dini darajasiga ko'tarilsada, biroq mamlakatning turli hududlarida mahalliy aholi oldindan e'tiqod qilib kelgan boshqa dinlar erkinligi va daxlsizligi saqlanib qoldi. Hatto zarb etilgan oltin va kumush tanga pullarda budda xudosi bilan bir qatorda mahalliy xalqlar e'tiqod qo'yib kelgan xudolar-Anaxita, Mitra, Veretragna, Vaxsh va boshqalarning ham tasvirlari tushirilganligi bunga yorqin dalildir. Bu davrda zarb etilgan tangalar avvalgidek yunon tilida emas, balki mahalliy Kushon-Baqtriy tilida chiqarilganligi alohida e'tiborga loyiqdir. Bunday uzoqni ko'zlab oqilona yuritilgan siyosat turli aholi qavmlari, ijtimoiy guruhlari o'rtasida tinchlik, osoyishtalik va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgan. Biroq Kanishkadan so'ng hokimiyatga kelgan Vasishka, Xuvishka, Vasudevalar davriga kelib Kushonlar sulolasi bir qator ob'yektiv va sub'yektiv sabablar orqasida asta-sekin inqirozga uchrash boshlagan. Ayniqsa, III asr o'rtalariga kelib qo'shni davlat-Parfiya o'rnida yangidan vujudga kelib, tobora kuchayib borgan Eron Sosoniylari hukmdorlarining to'xtovsiz olib borgan urush harakatlari natijasida Kushonlar mavqei zaiflashib, hududlari kichrayib bordi. Janubda Hind yerlarining Kushonlar tasarrufidan mustaqil bo'lib ajralib chiqish jarayoni kuchaydi. Keyinchalik Xorazm, So'g'diyona sarhadlari ham o'z mustaqilliklarini qo'lga kiritadi. Buning oqibatida Kushonlar sulolasi oxir-oqibatda haloqatga uchradi.

Spitamen qo'zg'oloni mag'lubiyatidan so'ng, miloddan avvalgi IV asr oxirlarida xitoy manbalarida yuechjilar deb atalgan qabilalar Sharqiy Turkistondan to Mo'g'uliston chegaralarigacha bo'lgan hududlarga borib o'rinishganlar. Xitoyning shimolida esa xunn qabilalari yashardi. Yuechjilar xunnlarga janubiy qo'shni bo'lganlar. Ular Sharqiy Turkistonda joylashib olib, xunnlarni o'z ta'sirlariga olish niyatida bo'lganlar. Ularning bu niyati, ayniqsa, miloddan avvalgi III asrning ikkinchi yarmida to'la namoyon bo'la boshlaydi. Sababi xuddi shu davrda O'rta Osiyoning janubi-sharqiy viloyatlarida Yunon Baqtriya davlati tarkib topib, yuechjilarni bezovta qilmoqda edi. Yunon-Baqtriyaga qarshi O'rta Osiyo qabilalarining birlashgan mustaqil qo'shinini tuzish zaruriyati kelib chiqqan edi. Yunon-Baqtriya podshosi Yevtidem massaget qabilalarining bu harakatlarini barbod etish maqsadida xunnlardan mohirona foydalanadi. Yevtidem mil. avv. 206-yilda

salavkiylar hukmdori Antiox III bilan shimol ko'chmanchilariga qarshi harbiy ittifoq tuzadi. Bundan xabardor bo'lgan xunn shahzodasi Mode yuechjilar qo'lidan garovlikdan qochadi, o'z otasini hokimiyatdan ag'darib tashlab, yuechjilar ustiga lashkar tortib boradi. Mil. avv. 176-yilda xunnlar yuechjilar ustiga ikkinchi marta hujum uyushtiradilar. Oqibatda xunnlar 165-yilda yuechjilarni g'arbga uloqtirib tashlaydilar. Rivoyatlarga qaraganda xunn hukmdorlari mag'lub bo'lgan yuechjilar podshosining bosh suyagidan kosa yasab, g'alaba sharafiga unda sharob ichib yurgan ekanlar. Yuechji qabilalari qadimgi Farg'ona yerlariga chekinadilar va o'sha yerda istiqomat qila boshlaydilar. Xitoy manbalarida yozilishicha qadimgi Farg'onaning shimoliy tumanlarida yuechjilar qishloq va shaharlar barpo qiladilar. Bu davrda yagona bir podsho bo'lmagan, balki qabila va urug' yabg'ulari qabila oqsoqollari qo'li ostida birlashganlar. Jumladan, hozirgi Namangan viloyatining Yangiqo'rg'on tumani hududida Kushon qishlog' va Kosonsoyda Koson shahrini yuechjilar barpo qilgan edilar. Yuechjilar Baqtriyada 100 yil mobaynida 5 ta qabilaga bo'linib yashaganlar. Guyshuan (Kushon) qabilasi (yabg'usi Kudzula Kadfiz) qo'shinini tezda chaqirib oladi. Qashg'ar hokimligi esa xitoyliklarga taslim bo'ladi. Shundan so'ng kushonlar Xitoyga Turfonni bosib olishda yordam ko'rsatadi. Oradan 2-3-yil o'tgach, ikki o'rtadagi munosabat buziladi. Buning sababi Kushon elchisi Katta sovg'alar bilan Xitoy hukmdorining qi z i ni ku shonlar podshosiga unashtirish maqsadida Xitoyga bor gan edi. Xitoy hukmdori uni hibsga oladi. Natijada ikki o'rta ga sovuqchilik tushadi. O'zini haqoratlangan deb hisobla gan Kushon hukmdori 70 ming kishilik qo'shin bilan Xitoyga qarshi yurish qiladi. O'zaro kurashda u yengilib, Sharqiy Turkistondan qochishga majbur bo'ladi. 102-yilda Xitoyning nomdor va yengilmas lashkarboshisi Ban Chao vafot etadi. Bundan foydalangan Sharqiy Turkiston viloyatlari xalqlari birin-ketin Xitoyga qarshi qo'zg'olonlar ko'taradilar. Bu qulay vaziyat tufayli kushonlar 107-yilda Sharqiy Turkistonga yana lashkar tortadilar. Kushonlar Sharqiy Turkistonda o'z hukmronliklarini o'rnatishga olmagan bo'lsalar-da, Hindiston yilnomalarida Kanishkaning Tarim havzasini bosib olganligi haqida ma'lumotlar berilgan. Xullas, Kanishka podsholik qilgan 23 yillik davrda kushonlar davlati hududlari juda ham kengaygan. Soson podshosi Shopur I (241-242-yillar) yozdirgan "Zardusht Ka'basi" da kushonlar saltanatining hududi haqida: "Kushonlar mamlakati Peshovar, Qashg'ar, Sug'd va Chochgacha cho'zilgan" — deyiladi. Kanishka vafotidan keyin kushonlar taxtiga uning o'g'li Vasishka o'tirdi. U 4 yilgina podsholik qildi, xolos. Vasishkadan so'ng hokimiyat Xuvishka qo'lga o'tadi. U 32 yil hukmronlik qiladi. Undan so'ng Vasudeva podsholik qildi. Vasudeva 34 yil mamlakatni idora qildi. Bu davrga kelib Kushon podsholigi ikki qismga bo'linadi.

Mamlakatning bir qismiga Vasudeva, ikkinchi qismiga Kanishka III hukmronlik qiladi. Buni ularning har ikkalasi nomidan zarb etilgan tanga, pullar isbotlaydi. Kushon davlatining xalqaro elchilik va savdo aloqalari keng rivoj topgan. 99-yilda Kushon davlatining elchisi Rimga borgan. Kushon va Rim saltanatlari o'rtasida yaqin elchilik aloqalari bo'lgan. Ehtimol shu boisdan bo'lsa kerak, Rim podsholari II asr boshlarida Troyan kolonnalariga Rimga kelgan elchilar, savdogarlar, hunarmandlarning tasvirlarini tushirganlar. Ana shu haykal-tasvirlarda O'rta Osiyo vakillarining tasvirlari ham uchraydi. Baqtriya hududida rim tangalari va san'at asarlarining namunalari ko'plab topilgan. Yuqorida Vima Kadfiz haykallar o'rnatilgan. Haykallarda yaxshi kiyingan va marjonlar taqqan ayollarning do'mbira, rubob, chang, nay, kabi cholg'u asboblari chalayotgani tasvirlangan. Peshtoqning bir tomonida qo'lida gul, meva va boshqa narsalardan iborat dahyalar ko'targan odam haykallari o'rnatilgan. Bino ichida g'ishtdan ishlangan Buddha haykalining siniqlari topilgan. Bu yerdagi haykallarning ishlanish uslubi, kiyim-kechagi, musiqa asboblari Hindiston, O'rta Osiyo, Yunoniston madaniyatlari hamda bu xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning rivoji madaniy hayotda juda ravshan aks etganini ko'rsatadi.

242–243-yillarda bo'lib o'tgan ikki o'rtadagi jangda sosoniy Shopur I ning qo'shini kushonlarni mag'lubiyatga uchratdi. Shundan so'ng sosoniylar hukmdorlari Sharqiy Xuroson hududlarida "Kushonshoh" unvoniga ega bo'ldilar. 252-yilda esa ular yana "Kushon shohlarining ulug' shohi" degan unvonga ega bo'ldilar. Bu yillarga kelib kushonlar Hindistondagi yerlarining ham katta qismidan judo bo'ldilar. Buni bir budda matnida (III asr o'rtalariga oid) "dunyo uch qismga (Xitoy, Rim va Kushon) bo'lingan, ammo "osmon o'g'lonlari" (saltanatlari) to'rtta: Xitoy, Rim, Kushon va Hind", deb bergan xabaridan ham bilish mumkin. Hind manbalarida ko'rsatilishicha, III asr o'rtalariga kelib Hindiston kushonlardan mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqqan. Xuddi shu yillarda Xorazm ham kushonlardan ajralib chiqadi. Ana shu tariqa III asr o'rtalaridan e'tiboran kushonlar saltanati chuqur iqtisodiy va siyosiy inqiroz sari yuzlanadi. Ammo shundan keyin ham Kushon davlati O'rta Sharqning yirik davlatlaridan biri sifatida yana 100 yildan ortiq vaqt tarix sahnasida turdi. Soson podsholarining kuchayishi kushonlarning Rim saltanati bilan aloqasini mustahkamlanishiga sabab bo'ldi. Kushon elchilari 274-yilda Rim saltanati hukmdori Avrelinning Palmir ustidan g'alabasiga bag'ishlangan tantanalarda qatnashganligi manbalarda ko'rsatililadi. Natijada sosoniylar Rim-Kushon do'stligidan xavfsirab, kushonlar bilan aloqani yaxshilash yo'lidan boradilar. Bu maqsadning ijobiy natijalanishiga erishish yo'lida sosoniylar shohi Xormuzd II (301—309) kushonlar malikasiga uylanadi. Biroq IV

asrning o'rtalariga kelib kushonlar bilan sosoniylar o'rtasidagi munosabatlar yana keskinlashdi. Bu davrda Shopur II (309—379) kushonlarga zarba berib, Shimoliy Baqtriya yerlarini bosib oladi. Kushonlar bu zarbaga ham bardosh berdilar. Maydonga yangi kuchlar chiqdi. Bu kuchlar o'z vaqtida kushonlar saltanatining tarix sahnasidan o'chishiga olib keldi.

Shunday qilib, Kushon podsholigi o'z tarkibiga ko'pgina hududlar va ko'plab xalqlar va elatlarni birlashtirgan bo'lsada, uning tarixi o'zbek xalqi davlatchiligi tarixi bilan o'zviy bog'liq bo'lgan. O'zbek xalqi davlatchiligi tarixida Kushon davri ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ayniqsa, madaniy hayot va tashqi aloqalar sohasida ulkan yutuqlarga erishilgan davr bo'lib kirdi.

Tayanch tushunchalar

Kushon, Xyumi, SHaunmi, Guyshuan, Xise, Dumi, Da-yuechji, Mode, Shansuy Lyaoshan , Geray, Kudzulla Kadviz, Vima Kadviz, Kanishka, Avrelin, Palmir, Vasishka, Xuvishka, Vasudeva, Shopur I, Xormuzd II Puli-Xumri, Surx-Kotal, Dalvarzintepa, Xolchayon, Ayritom, Qora-tepa, Fayoz-tepada.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Kushonlar davlatining tashkil topishi haqida gapirib bering?
2. Kushonlar davrida markaziy va mahalliy boshqaruv qanday yo'sinda olib borilgan?
3. Kushonlar davrida sud, jazo organlari haqida gapirib bering?
4. Bu davlatda olib borilgan soliq siyosati nimalardan iboratligi haqida gapiring?
5. Kushonlar davrida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar haqida nimalarni bilib oldingiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qudratov.S.S. O'rta Osiyoning ilk shahar va davlatlarining paydo bo'lishi.- Termiz., 1998-yil.
2. Eshov B. O'zbekiston tarixi.- T., "Yangi asr avlodi", 2014-yil.
3. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi.- "Sharq", T., 2000-yil.
4. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. "Sharq". T., 2000-yil.
5. Sagdullayev S O'zbekiston tarixi.- T., "Universitet", 1997-yil.
6. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi.- T., "Yangi asr avlodi", 2012-yil.

7. Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil.
8. Qadimgi O'zbekistonda buddaviylik va buddaviy meros.- T., "O'zbekiston", 2011-yil.
9. Xodjanioyov G' Qadimgi Xorazm mudofaa inshootlari.- T., "O'zbekiston", 2007-yil.
10. Shamsiddinov R, Shoniyozov K Vatan tarixi. T., "Sharq", 2010-yil.

Mavzu: Eftaliylar davlatida davlat boshqaruv tizimi.

Reja:

- 1. Eftaliylar davlatining tashkil topishi va uning tarix sahnasida tutgan o'рни.**
- 2. Eftaliylar davlatining boshqaruv tizimi.**
- 3. Ushbu davlatda ijtimoiy-iqtisodiy hayot yer egaligi va soliq turlari.**
- 4. Eftaliylarda madaniy hayot va diniy munosabatlar.**

Mamlakatimiz hududida ilk o'rta asrlar davrida tashkil topgan yirik davlatlardan biri Eftaliylar davlatidir. Eftaliylarning etnik jihatdan qaysi qabila-xalqqa mansubligi va qaysi tilda so'zlashganliklari to'g'risida fan olamida har xil fikrlar bor. Ammo aksariyat ko'pchilik olimlar Eftaliylarni mil. avv. I asr bilan milodiy IV asr o'rtalarida Ettisuvdan va yanada sharqroqdagi tumanlardan Orol dengizi bo'ylariga kelib qolgan xunlar bilan aralashib ketgan holda Xun qabilalaridan turkiy tilini qabul qilgan Orol bo'yi sak-massaget qabilalarining avlodlaridirlar, degan g'oyani ilgari suradilar. V asrga kelib siyosiy maydonga eftaliylar sulolasi chiqadi. Ular to VI asrning ikkinchi yarmiga qadar mintaqa siyosiy hayotida yetakchilik qiladilar.

Eftaliylar tarixiga oid ma'lumotlar rimlik tarixchi Ammian Martsellin (IV asr), vizantiyalik tarixchi Prisk Paniyskiy (V asr), Prokopiy Kesariyskiy (VI asr), Feofan Vizantiyskiy (VI asr), suriyalik yozuvchi Zenob Glak (VII-VIII asrlar), armanistonlik tarixchilar Lazar Parbsksh (V asr), Favsto Buzanda (IV asr), Yerishe (V asr) asarlarida berilgan. Birmuncha keyinroq yozilgan Xitoy solnomalari "Vey-Shu" (VI asr) va "Man-shu" (IX-X asr)da ham Eftaliylar to'g'risida qimmatli manbalar bor⁷⁶.

Eftaliylar turli manbalarda turlicha nomlanadilar. Misol uchun, xitoy manbalarida ular "ida, yeda, idan, idyan" deb, suriya va lotin manbalarida esa "eptal, abdal; arman yozuvlarida idal, tetal, xeptal; arab va fors mualliflari nazdida "haytal, yaftal, hetal, hind manbalarida huna degan nomlar bilan eslatiladi⁷⁷.

⁷⁶ Shamsiddinov R, Shoniyozov K Vatan tarixi I qism. T., "Sharq", 2010-yil, 41-betda.

⁷⁷ Azamat Ziyov O'zbek davlatchiligi tarixi.- T., "Sharq", 2000-yil, 73-bet.

Bundan tashqari “Eftaliylar” degan nomning o’zi V asrning ikkinchi yarmidan e’tiboran paydo bo’lganligini ko’rishimiz mumkin. Feofan Vizantiyskiyning ma’lumotlariga qaraganda Eftalitlar shohi Vaxshunvor Eftalin deb nomlangan. Arman tarixchilaridan biri esa Eftaliylar degan nom “xaft” (yetti), ya’ni massagetlarning yettinchi qabilasi nomidan olingan deb hisoblaydi. Ammo IV asrning o’rtalarida kushon, eftaliy va yana bir massaget qabilalari boshqa bir qabila bilan birlashgan. Arman tarixchilari bu qabilani “Xonlar”, vizantiyalik tarixchilar esa “Xioniyalar” deb ataganlar. Arman va suriyalik tarixchilar “Xonlar”ni kushonlar bilan bir xil bilishgan, vizantiyaliklar esa ularni “Oq xunlar” deb atashgan. Bu yerda xionitlar badanining oqligi, o’troq turmush sharoiti va boshqa ko’chmanchi xunlarga nisbatan ancha yuqori madaniyat darajasiga egaligi e’tiborga olingan⁷⁸.

Prokopiyy Kesarskiy eftaliylar haqida shunday ma’lumot beradi: “eftaliylar xun xalqlari qabilasi bo’lib, barcha xunlar ichida ular yagona oq tanlidir. Turmush tarzi jihatidan ham ular boshqa xunlarga o’xshamaydilar va boshqa xunlarga o’xshab hayvonlardek yashamaydilar. Ular bitta podsho boshqaruvida turadilar. Bu podsho rimliklar yoki boshqalardan qolishmaydigan holda aholiga g’amxo’rlik ko’rsatadi, o’zaro va qo’shnilar bilan bo’lgan munosabatlarda adolat mezonlariga amal qiladi”⁷⁹.

V asrda yashagan Lazar Parbskiy eftaliylarni yetti qabiladan iborat massagetlarning yetakchi urug’laridan biri ekanligi haqida ma’lumot beradi. Xitoy manbalarida eftaliylar yuechjilarning boshqa bir ko’rinishi yoki gaogyuy qabilasining tarmog’i yoki ularning qang’lilarning avlodlari sifatida talqin qilinadi. Undan tashqari, o’zlarini alxonlar deb atagan eftalitlar Baqtriya-Toxariston yerlarida yashab o’tgan azaliy baqtr qabilalaridan chiqqan etnik guruh ekanligi haqidagi fikrlar ham bor. Umuman olganda eftalitlarning turkiy xalqlar ekanligi hamda ularning haqiqiy vatani Baqtriya-Toxariston ekanligini e’tirof etuvchi olimlar ko’pchilikni tashkil etadi⁸⁰.

Eftaliylarning qaysi hududlarda yashganliklari haqida tarixchilarning bir qancha fikrlari bor: S.P. Tolstov, A.N.Bernshtom, K.V.Trever kabi olimlar eftaliylarning ilk vatani Sirdaryoning quyi oqimi deb hisoblasalar, A.Mandelshtam, R.Grishman, L.Gumilyov, K.Enoki kabi olimlar esa eftaliylar vatanini Badaxshon deb hisoblaydilar. B.Litvinskiy va K.Inostransevlar eftalitlarning ilk vatani Farg’onaning tog’ oldi hududlari bo’lganligi haqidagi fikrni ilgari suradilar.

⁷⁸ Shamsiddinov R, SHoniyozyov K Vatan tarixi. T., “Sharq”, 2010-yil, 76-77-betlar.

⁷⁹ Eshov B O’zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi. -T., “O’zbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 136-bet.

⁸⁰ O’sha asrda 137-bet.

Xitoy manbalari eftaliylarni turklar (tukyue) bilan bog'liq ravishda ta'riflaydilar. Vizantiyalik tarixchilar, masalan, Prokopiyy (VI asr) eftaliylarni xunlardan deb ko'rsatar ekan, "ular (ya'ni eftaliylar) xunlardandir, tanalari esa oq" deb eslatadi. Eftaliylarning kuchaygan davri V asrning o'rtalariga (456-457) yillarda To'ramon va uning vorisi Mixirakula davriga to'g'ri keladi. Ya'ni ular Xitoyga birinchi marta elchi yuborganliklari bilan bog'liq. Ma'lumotlarga ko'ra, shu davrdan to 531-yilga qadar eftalitlar Xitoyga 13 marta elchi jo'natadilar. Kuch-qudrat jihatdan mustahkamlanib olgan eftaliylar O'rta Osiyo va Shimoliy Hindistondagi kata yerlarni ishg'ol etishga kirishadilar.

Eftaliylarning tobora kuchayib borayotgan qudrati Sosoniylar Eronini cho'chitib qo'ygan. Natijada Sosoniylar shahanshoi Peroz eftallarga qarshi 3 marta yurish qiladi. Ikki kurashda mag'lubiyatga uchragan Peroz uchinchi kurashda Vizantiya yordamida Eftaliylar ustiga yurish qiladi. Eftalitlar va sosoniylar o'rtasidagi kurash 484-yilda Marv yaqinida bo'lib o'tadi, jangda sosoniylar mag'lubiyatga uchraydilar. Bu yurishda Eftaliylar chegarasidan o'tgan Peroz o'z askarlari bilan ular uchun maxsus, ataylab tayyorlab qo'yilgan bo'ri uyalariga tushib qoladi va halok bo'ladi. Perozni tor-mor keltirgan Eftaliylar Eronga juda katta o'lpon soliqlar soladilar va Marvni egallaydilar. So'g'dni esa ular allaqachon o'zlariga qaratgan edilar.

Eftalitlar 467-473-yillarda Sug'dda mustahkam o'rnatilib olgan bo'lsalar, 477-520-yillar mobaynida Gandxarni ishg'ol etib, u yerdan kidariylarni siqib chiqaradilar. 490-yilda eftaliylar Urumchini, 494-496-yillarda Junjanlar va teleutlarni, 490-500-yillarda Hindistonni, 497-509-yillar orasida Qashg'arni bosib, deyarli butun Sharqiy Turkistonda o'z hukmronliklarini o'rnatadilar.

So'ngra Eftalitlar Qobul va Panjob vodiysini, Qarashar, Kuchu, Qoshg'ar va Xo'tonni ham zabt etadilar. Umumiy xulosa shundan iboratki, Eftaliylar massagetlar avlodidir, ular kushonlar siyosatini davom ettiradilar va O'rta Osiyoda yagona markazlashgan davlatni barpo etdilar. Eftaliylar qo'li ostida tarbiyalangan Perozning o'g'li Kubod davrida Eron Eftaliylarga hiroj to'lashda davom etdi, Kubod hukmronligi davridagi (488-551) tengsizlik va ekspluatasiya zulmiga qarshi xalq ommasini o'rtasida norozilik qo'zg'olonlari bo'lgan. Bu davrda barcha yerlar jamoa qo'lidan tortib olinib "dehqon mulki"ga aylantirilgan. Barcha boy shaharlar va hokimiyat boylar qo'lida bo'lgan⁸¹.

Shunday qilib, VI asrning boshlariga kelib, eftaliylar anchagina katta hududlarni egallagan edilar, ko'pchilik manbalar eftaliylarning dastavval ko'chmanchi xalqlar bo'lib, keyinchalik o'troqlashganligi haqida ma'lumot beradi. Shuning uchun ham ayrim tadqiqotchilar ularni ko'chmanchilar deb hisoblasa, ayrimlari ularni shahar va qishloqlarda yashaganligini ta'kidlaydilar. Eftaliylarning

⁸¹ Shamsiddinov R, SHoniyo'zov K Vatan tarixi. T., "Sharq", 2010-yil, 78-bet.

poytaxti Balx shahri edi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, eftaliylar davlati unchalik ham mustahkam emas edi va shuning uchun ham uzoq yashamadi⁸².

Ta'kidlash joizki, eftaliylar o'zlariga tobe bo'lgan xalqlar hayotiga juda chuqur ta'sir etmasdan, o'lpon va soliqlar undirish bilan cheklanganlar. Eftaliylarning O'rta Osiyodagi hukmronligi asosan harbiy kuchlarga tayanar edi. Shuning uchun ham O'rta Osiyo xalqlari ularning turklar bilan bo'lgan kurashda qo'llab-quvvatlamaganlar. Eftaliylar davlati yarim asrga yaqin yashagan bo'lsada O'rta Osiyo xalqlari tarixida muhim rol o'ynadi.

O'rta Osiyodagi Eftaliylar davlat boshqaruv tizimi xuddi Kushonlar davridagi kabi saltanat yakka hukmdor tomonidan boshqarilgan. Davlatning boshida podsho turgan. Eftaliylar davlati bir qancha yarim mustaqil mulklarning konfederatsiyasidan iborat bo'lgan. Xitoy manbalariga ko'ra taxt otadan bolaga qolmay, shu suloladan kim loyiq deb topilsa o'sha taxtga o'tirgan⁸³. Demak, ana shu nomzodni aniqlab taqdim etilgan qandaydir bir kengash ham mavjud bo'lgan. Bu kengash mo'tabar namoyondalari hamda saltanat arkonlaridan iborat bo'lgan bo'lsa ham ehtimoldan holi emas. Eng muhimi eftaliylar davrida davlatimiz qonunlar asosida boshqarilganligini alohida ta'kidlash lozim deb ko'rsatiladi. Rumlik tarixchi Prokopiya(VI asr) "Eftaliylar davlatni qonunlar asosida boshqaradilar" deb yozarkan, ushbu qonunlar turkiy tuzuklar bo'lgani shubhasizdir⁸⁴.

Eftaliylar davlati podsholari deb yozadi yana tarixchi Prokopiya (VI asr) so'zlariga qaraganda vizantiyaliklar bilan forslar orasida mavjud bo'lgan adolatdan zarracha bo'lsada kam bo'lmagan adolatga suyanib faoliyat ko'rsatganlar.

Odamlar asosan shaharlarda yashaganlar. Shuni ham yoddan chiqarmaslik kerakki, bunday ulkan saltanatni boshqarishda yuksak darajada faoliyat ko'rsatuvchi markaziy hokimiyatga erishish qiyin edi. Shuning uchun Shimoliy Xindiston, Sharqiy Turkiston hududlarida va ehtimol boshqa ba'zi viloyatlarda ham boshqaruv eftaliylar nomidan mahalliy xonadon (sulola) tomonidan olib borilgan. Fikrimizcha, mintaqa davlatchilik tarixida istifoda etib kelingan satrapiyalik boshqaruvi, ya'ni markaziy hokimiyat noiblari orqali idora etish usuli ham bu vaqtda o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lishi kerak⁸⁵.

Eftaliylar hukmronligi davrida asta-sekinlik bilan yerga bo'lgan egalik munosabatlari qaror topa boshlaganligining guvohi bo'lamiz. Bu davrda olib borilgan to'xtovsiz urushlar ishlab chiqarish kuchlarining inqirozga uchrashiga ham sabab bo'ldi, sug'oriladigan yer maydonlari qisqardi, shaharlar son jihatdan

⁸² Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 136-bet.

⁸³ Azamat Ziyov O'zbek davlatchiligi tarixi.- T., "Sharq", 2000-yil, 76-bet.

⁸⁴ O'sha asarda 76-betda.

⁸⁵ Azamat Ziyov O'zbek davlatchiligi tarixi.- T., "Sharq", 2000-yil, 76-betda.

kamaydi. Eftaliylardan oldingi kushonlar davridayoq yer va qo'rg'onlarga ega bo'lgan aslzodalar ajralib chiqa boshlagan, dehqonlar mahalliy zodagonlarga ko'prok tobe bo'la borgan. Bu hol feodal munosabatlarning shakllana boshlashi uchun shart-sharoit yetila borganligini ko'rsatadi. Aholining asosiy qismi dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan, ayrim qismigina ko'chmanchilik asosida yashagan, o'tovlarda istiqomat qilishgan. Eftaliylar davrida aholi soning o'sishi natijasida obikor yerlarga bo'lgan talab ortib bordi.

Xitoy solnomalarida qayd etilishicha, eftaliylarda poliandriya (ko'p erlik) ham tarqalgan edi. Bir necha aka-ukada umumiy bitti xotin bo'lib, ayolning boshidagi qalpog'ining burchaklari soniga ko'ra aka-ukalar nechtaligini bilish mumkin edi. Oliy tabaqa vakillari ichida ko'p xotinlilik odati ham keng tarqalgan. Eng boy zodagonlar doimiy hamroh sifatida 20 va undan ortiq xotinlarga ega bo'lishgan. Zodagon vafot etganda, qoida bo'yicha uning xotinlari ham tirikligidayoq qabrga qo'yilgan. Jinoyatchilik yuzasidan jazo nihoyatda qattiq bo'lgan. O'g'rilik qilgan shaxs kim bo'lishidan qat'iy nazar boshi kesilgan. O'g'irlangan mol-mulk miqdoridan qat'iy nazar o'n barobar qilib undirib olgan. Eftallar o'z tashqi siyosatlarida harbiy kuchga suyanganlar. Ularning juda kuchli qo'shini bo'lgan. Uning asosiy qismini suvorilar tashkil etgan. Eftal suvorilari gurzi va qilich (shamshir) bilan qurollangan. Ular kamondan o'q uzishda mohir mergan bo'lishgan. Xitoyliklar ularni mohir kamonboz deb ham ta'riflashgan. Bu davrda otliq qo'shin asosiy ahamiyat kasb etgan.

Jamiyatda yerga bo'lgan egalik munosabatlar paydo bo'la borishiga qaramasdan, antik xo'jalik elementlari va hatto ibtidoiy jamiyatning qoldiq sarqitlari ham saqlanib qolgan. Qular mehnatidan foydalanish davom etgan. Xalqning urf-odat va turmush tarzida eski tuzum davrining sarqitlari keng qo'llanilgan. Oddiy eftaliy vafot etganda tuproqqa qo'yilgan, boylarning murdasini esa maxsus tayyorlangan tosh dahma (yodgorlik toshi, maqbara) ga ko'mishgan.

Yangi o'zlashtirilgan yerlarda zodagon dehqonlarning qalin va katta-katta xom g'ishtdan urib chiqilgan hamda mustahkam asos "fundament" ustiga qurilgan qo'rg'onlari, istehkomlari yuzaga kela boshlagan. Istehkomlarning to'rt burchagi baland minoralar bilan mustahkamlanib, devor-u yo'llari bir necha qator kamondan o'q uzgich nishon tuynuklari bilan ta'minlangan. Qalin mudofaa qo'rg'onlar ilk o'rta asrning o'ziga xos me'morchilik namunalaridan bo'lib, Naxshab vohasidagi Zahoki-Moron qal'asi, Buxorodagi Shahri Vayron, Xorazmdagi Fir qal'si shular qatoridandir. Vohalarni tashqi dushmandan himoya qilish maqsadida bir necha chaqirimlab uzunlikdan qalin devorlar barpo etilgan. Samarqand vohasidagi 12 ta darvozaga ega bo'lgan "Devori qiyomat", Buxoro vohasidagi uzunligi 336 kilometrli "Kampirak", Toshkent vohasidagi "Kampirdevor" istehkom devorlari

shular jumlasidandir. Bu davr me'morchiligida qasrlar qurilishi ayniqsa ahamiyatli bo'lgan. Qasrlar odatda 2 qavatli, shipi tekis, gumbazsimon va ravoqsimon yopilgan bir necha xonadan iborat bo'lgan.

Arxeologik qazishmalarda eftallar davri qatlamlarida sosoniylar tangalarining tez-tez qayd etilishi buning yorqin dalilidir. Keyinchalik eftallar sosoniylar shohi Varaxran V tangalariga taqlidan old tomonida qulog'iga halqa taqqan tojdor podshox, orqa tomonida esa markazda otashdon va ikki atrabon tasvirlari so'qilgan kumush tangalar zarb qiladilar. Bulardan tashqari, Buxoro, Poykand, Vardana, Naxshab, Samarqand va Xorazmda mahalliy hokimliklar tomonidan chiqarilgan chaqa tangalar mamlakat ichki savdosida keng muomalada bo'lgan. Bu shubhasiz, mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy hayotida mahalliy hokimliklar katta nufuzga ega ekanidan dalolat beradi.

Ammo keyinchalik markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va kichik-kichik mayda hukmdorlarning raqobatlari natijasida VI asrning o'rtalariga kelib Eftalitlar davlati asta-sekin yemirila boshladi. 565-yilda Naxshab (hozirgi Qarshi) shahri yaqinida bo'lib o'tgan jangda Eftaliylar armiyasi Turk xoqonligi kuchlari tomonidan tormor qilinadi. Eftaliylar davlati hududi Eron va Turk xoqonligi tomonidan bo'lib olinadi. Amudaryo chegara bo'lib qoladi.

Eftallarning kelib chiqishi ko'chmanchi qabilalarga mansubligi tufayli ilk o'rta asr Xitoy manbalarida ularning yurtida shaharlarning yo'qligi, o'zlari esa o'tloqlarga boy yaylovlarda kigiz o'tovlarda yashashi ta'riflanadi. VI asr Vizantiya muarrixlarining asarlarida, aksincha, ularning "shaharlik" ekani ta'kidlanadi. Biri ikkinchisiga zid bunday ma'lumotlarning har ikkisida ham ma'lum darajada asos bor albatta. Chunki O'rta Osiyo, Xuroson, Sharqiy Turkiston va Shimoli-G'arbiy Hindiston yerlarini zabt etgach, ko'chmanchi chorvador eftallar, shubhasiz, bu viloyatlardagi obod dehqonchilik vohalariga, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo rivoj topgan katta-kichik shaharlarga ega bo'ladilar. Yillar o'tishi bilan omilkor mahalliy aholi bilan qon-qarindosh bo'lib, qorishib ketadilar. Natijada ularning bevosita vorisiga aylanadilar.

Ilk o'rta asrlar davri ijtimoiy-iqtisodiy hayotda muhim ahamiyatga ega bo'lgan yirik markazlardan biri Buxoro edi. To'g'ri to'rtburchak shakldagi ushbu shaharning asosi 21 gektar bo'lib, bu yerda mustahkam himoya inshootlari, hukmdor saroyi, mafkuraviy inshootlar, turar-joy qoldiqlari ochib o'rganilgan. Topilgan moddiy madaniyat buyumlari Buxoro ilk o'rta asrlardan boshlab O'rta Osiyoning yirik madaniy va iqtisodiy markazlaridan biri bo'lganligidan dalolat beradi. Shuningdek bu davrda shaharning yettita darvozasi bo'lib, bu holat uning muhim savdo-tranzit yo'li ustida joylashganligidan dalolat beradi⁸⁶.

⁸⁶ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 137-138-betlar.

Eftaliylar davrida hunarmandchilik ham rivojlangan. Ayniqsa, kulolchilik, shishasozlik, chilangarlik, bo‘zchilik, zargarlik, qurolsozlik kasb-hunarlarini ravnaq topgan. Chochda yasalgan o‘q va yoy “kamoni chochiy” nomi bilan mashhur bo‘lgan. Katta-kichik shaharlar soni ko‘paygan. Birgina Zarafshon vohasida Rivdad, Kushoniya, Xariman, Arqud, Romitan, Varaxsha, Poykand kabi savdo-hunarmandchilik shaharlari mavjud edi. Ayrim ma’lumotlarga ko‘ra Poykand shahri eftaliylarning poytaxti bo‘lgan.

Eftaliylar davrida dehqonchilik asosan sug‘orma dehqonchilikka asoslangan edi. Qadimgi ziroatkorlar katta va kichik daryolar, jilg‘alar suvlaridan foydalanganlar. Bunday sharoitda kanallar qazish va ularni mavsumiy tozalab turish muhim ahamiyat kasb etgan. Vaxsh vohasidan, Ustrushonadan, Sug‘ddan, Xorazmdan va Toshkent vohalaridan shunday kanallarning izlari topib o‘rganilgan. Bu davrda tog‘oldi mintaqalarida joylashgan adir yerlarga suv chiqarib, obod etishda o‘q, gupchak va tishli g‘ildirakka asoslangan va o‘z davri uchun ancha-muncha murakkab gidrotexnikainshootlari: charxparrak, chig‘ir va boshqalardan foydalaniladi. Yangidan o‘zlashtirilgan yerlarda zodagon dehqonlarning qalin va ulkan xom g‘ishtlardan urib chiqilgan baland tagkursi ustiga bino qilingan ko‘shklari, atrofi baland devorlar bilan o‘ralgan istehkomli qo‘rg‘onlar-u hashamatli qasrlar bilan bir qatorda mehnatkash qo‘shchilarning ko‘pdan-ko‘p istehkomsiz qishloqlari va mayda turar joylari qad ko‘targan edi.

Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarida g‘alladan tashqari sholi ham yetishtirilgan. Xitoy manbalarida qayd etilishicha, V-VI asrlarda Sharqiy Turkiston va O‘rta Osiyo yerlarida ko‘plab g‘o‘za ekilar edi. O‘rta Osiyo paxta tolasi Xitoyda ham mashhur bo‘lgan. Tog‘ va tog‘ oldi yerlaridagi aholi yilqichilik bilan shug‘ullangan. Farg‘ona vodiysida zotdor arg‘umoqlar ko‘paytirilar edi. Yangi yer egaligi munosabatlarining tarkib topa boshlashi bilan sug‘oriladigan yer maydonlarining ma’lum bir qismi mulkdor zodagon tabaqa vakillari “dehqonlar” qo‘lida to‘plana boshlagan edi. Buning natijasida qishloq jamoasining erkin qo‘shchilari ma’lum darajada zodagon dehqonlar asoratiga tushib, ularga qaram kadivarlarga aylanib boradi.

IV-V asrlar O‘rta Osiyoning pul muomalasida sezilarli o‘zgarishlar bo‘lib o‘tadi. Bu o‘zgarishlar tangalar zarb etishning markazlashuvi hamda mintaqaning turli hududlarida zarbxonalarning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq edi. Bu davrning boshlarida E.Rtveladzening tadqiqotlariga ko‘ra, shimoliy Toxaristonda kushon tangalari va ularga taqlid qilib zarb etilgan tangalar muomalada bo‘lgan. Butun V asr davomida Termizda mahalliy hukmdor tasviri tushirilgan mis tangalar zarb etilgan. Chag‘aniyonda shaxanshoh Pero‘z (459-448) yillar davridan boshlab juda ko‘plab sostoniyalarning kumush tangalari kirib keladi⁸⁷.

⁸⁷ Eshov B O‘zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., “O‘zbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 139-bet.

Buxoro Sug'dida o'ng tomonida soqoldor hukmdorlar tasviri tushirilgan kumush va mis tangalar zarb etilgan bo'lsa, Samarqand Sug'dida V-VI asrlarda ters tomonida tik turgan kamonchi tasviri tushirilgan kumush tangalar zarb etilgan. Qarshi vohasida o'ng tomonida podsho boshini tasviri tushirilgan mahalliy kumush va mis tangalar muomalada bo'lgan. Xorazmda esa o'ng tomonida hukmdor boshi, ters tomonida otliq chavandoz tasviri tushirilgan kumush va mis tangalar zarb etilgan.

Bu davrda O'rta Osiyo shahar va qishloqlarida oltin, kumush, Badaxshon lalisi, hunarmandchilik buyumlari, harbiy qurol-yaroqlar, turli taqinchoqlar, rangli shisha va shisha buyumlar, turli xil mevalar, ip-gazlama, qorako'l teri, zotdor otlar bilan savdo qilinardi. Termiz, Naxshab, Kesh Samarqand, Poykand, Buxoro, Choch, Varaxsha kabilar o'sha davrdagi yirik savdo-sotiq markazlari edi.

Eftaliylar podsholigida sug'd tilining keng qo'llanilganligi to'g'risida manbalar yetarli darajada ma'lumot berib o'tilganligini ko'rishimiz mumkin. So'gd yozuvidan tashqari, undan bir oz farq qiluvchi buxor yozuvi, xorazmiy va eftaliy yozuvi keng tarqalgan. Eftaliylar davri xalq qo'shiqlari va eposlari Firdavsiy "Shoxnoma" sidda tasvirlangan. Eftaliylar podsholigida har xil diniy g'oyalarga e'tiqod qilish davom etgan. Bunga asosiy sabab Eftaliylarning juda ko'p xalqlarni siyosiy birlashtirganligidir. Bu yerda Zardushtiylik Erondagiga nisbatan boshqacharoq shaklga ega bo'lgan. U Anaxit va Siyovushga ehtirom ko'rsatish bilan qo'shilib ketgan. IV asrda Navro'z (Yangi yil) kuni Zardo'shtiylik erta tongda Siyovushning Buxorodagi qabriga kelib xo'roz so'yib qurbonlik qilganlar. Bundan tashqari Vaxsh, Mitra, Anaxit (quyosh)ga sig'inish ham mavjud bo'lgan. Manixeizm, Mazdak ta'limoti (Eronda), buddizmning yoyilishi o'z yo'lida davom etganligini ko'rishimiz mumkin⁸⁸.

Ilk o'rta asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar O'rta Osiyo madaniyatiga ham ta'sir etmasdan qolmadi. Bu davrdagi madaniy hayot dastavval antik davr madaniy ananalari asosida rivojlangan bo'lsada, Kushon davlati xarobalarida bir nechta mustaqil davlatlar va mulklarning paydo bo'lishi o'ziga xos mahalliy madaniyatlarning paydo bo'lishiga imkon yaratgan edi. Ilk o'rta asrlarda madaniyatining shakllanishiga shuningdek, qo'shni davlatlar avvalo, Hindiston, Eron, Afg'oniston, Xitoy bilan hamda ko'chmanchi chorvadorlar bilan bo'lgan aloqalar ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan edi.

Bu davr me'morchiligi O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi. Shakllanayotgan mulkdorlar toifasi O'rta Osiyoning turli hududlarida yirik qal'alar qurib, ular atrofni himoya inshootlari bilan o'rab oladilar. Bunday qal'alar vohalarda ko'pincha tabiiy tepaliklar ustiga bunyod etilgan. Bunday qal'alar Xorazm, Toxariston, Sug'd, Ustrushona, Marv

⁸⁸ Shamsiddinov R, Shoniyozov K. Vatan tarixi. T., "Sharq", 2010-yil, 80-bet.

hududlaridan topib o'rganilgan. Me'morchilikda asosan tosh, paxsa, xom g'isht va yog'och qurilish materiali sifatida ishlatiladi.

Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ilk o'rta asrlar O'rta Osiyoda shahar madaniyati taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Jumladan, V asrda Panjikentda nisbatan qadimgiroq bo'lgan qishloq o'rniga yangi shahar barpo etiladi. Umumiy maydoni 18 gektar bo'lgan bu shahar VI asrning boshlariga kelib mustahkam himoya tartibiga, ibodatxona, saroy va ijtimoiy jihatdan ajralib turadigan turar-joylarga ega edi. Eftalitlar davrida shuxrat topgan yirik shaharlardan yana biri Poykent (Baykend)dir. Tarixchi Narshaxiy Baykendni "Buxoro shahridan qadimiyroq" deb hisoblaydi⁸⁹. Poykandda ham qizg'in tadqiqot ishlari olib borilgan. Yanada qadimiyroq davrda asos solingan ushbu ko'hna shahar ilk o'rta asrlar davriga kelib kengayib boradi va V-VI asrning boshlariga kelganda uch qismli yirik markazga aylanadi hamda umumiy maydoni 18 gektarga yetadi. Poykand qazishmalarida ilk o'rta asrlarga oid ko'plab moddiy madaniyat buyumlari topilgan bo'lib, ular haqiqatdan ham Poykand bu davrda arab manbalarida ta'riflanganidek, "Madina-at-tujjor", "Savdogarlar shahri" bo'lganligidan dalolat beradi⁹⁰.

Shu davr moddiy madaniyat yodgorligi sifatida Xorazmdagi Tuproqqal'a xarobasini ham ko'rsatish mumkin. Bu qal'a o'zining istehkom devoriga ega bo'lib, qal'a ichidagi to'g'ri yo'naltirilgan ko'chalar shaharni 10 ta mavzega bo'lib turgan. Shaharning shimoliy-g'arbiy qismida ko'tarma supa ustiga xom g'ishtdan saroy qurilgan. Uning yonida ark binosi bo'lgan. Shuningdek, 100 ga yaqin turar joy, xo'jalik binolari, 8 ta saroy zali xarobalari, qadimgi xorazmiy yozuvidagi 80 tadan ortiq hujjatlar topilgan. Eftaliylar me'morchiligining ajoyib namunalaridan biri Buxoro yaqinidagi Varaxsha saroyidir. Bu qo'rg'on ulkan kvadrat shakldagi tepa ustiga qurilgan. Devorlari ganch qilinib, devoriy suratlar bilan bezatilgan. Xonalar keng-keng bo'lib qalin devorlar bilan bir-biridan ajralib turgan.

Eftaliylar davrida diniy munosabatlarda zardo'shtiylik, buddaviylik, xristianlik va moniylik diniy e'tiqodlari bilan bog'liq edi. IV-V asrlarga oid zardo'shtiylik ananalari bilan bog'liq bo'lgan otashkadalar Qashqadaryodagi Erqo'rg'ondan, Panjikent atroflaridan, Buxoro vohasidan topib o'rganilgan. Ularning barchasida zardo'shtiylik bilan bog'liq bo'lgan ossuariy (astadon)lar uchraydi. Tadqiqotchilarning fikricha, bu davrda zardo'shtiylik diniga O'rta Osiyoning markaziy va shimoliy hududlarida sig'inishgan bo'lsa, mintaqaning janubiy hududlarida buddaviylik dini tarqalgan edi. Buddaviylik dinining ibodatxonalari Qoratepa, Fayoztepa (Termiz), Ushturmullo (Kobadiyon), Ajinatepa, G'ishttepa, Qalaikofirnihon (Toxariston), Marv kabilardan topib tadqiq etilgan.

⁸⁹ Narshahiy. Buxoro tarixi. T., "Kamalak" 1991-yil, 100-bet.

⁹⁰ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 137-bet.

Govurqaladan xristianlik ibodatxonasi qoldiqlari va xristianlar dafn etilgan qabriston ochib o'rganilgan. Sug'dning ayrim hududlarida (Samarqand va Panjikent) ham xristianlik tarqalganligi haqida malumotlar bor⁹¹.

III asrning ikkinchi yarmidan boshlab O'rta Osiyoda moniylik dini tarqala boshlaydi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, Moniylik diniga asosan Sharqiy Turkiston va qisman Chag'aniyon hamda Sug'd aholisi e'tiqod qilgan.

Chorvador aholi turkiycha so'zlashar, turkiy til tobora ko'proq yoyila boshlagan edi. O'troq aholining katta qismi sug'diy tilida so'zlashar edilar. Sug'diy tili va yozuvi Ettisuv Farg'onadan o'tib Sharqiy Turkistonga qadar yetib boradi. Bundan tashqari xorazm, kxaroshtiy, buxoro yozuvlari ham mavjud bo'lgan.

So'g'd yozuvi eftalitlar yozuvi asosida paydo bo'lgan. Syuan Szyanning yozishicha u 25 ta harfdan iborat bo'lib xat chapdan o'ngga qarab ko'ndalangiga yozilgan. Bunday yozuv namunalari Zangtepa, Qoratepa, Afrosiyob xarobalaridan, Kofirqal'adan topilgan.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo xalqlari san'ati devoriy sur'atlar, haykaltaroshlik, turli taqinchoq buyumlari orqali izohlanadi. Devoriy suratlar Dulbarjin (Avg'oniston), Varaxsha, Afrosiyob, Panjikentdan topib o'rganilgan bo'lsa, Quyovqo'rg'on, Vaxshi vohasi, Afg'onistondagi Chaqaloqtepa, Yerqo'rg'on dan turli hajmdagi haykallar, zargarlik buyumlari topib o'rganilgan. Umuman olganda, boy bezaklar, sopol, metall idishlar, devoriy suratlar, hatto kiyimlardagi tasvirlar bu davrda O'rta Osiyodagi tasviriy san'atning rivojidan dalolat beradi.

Hunarmandchilikning kulolchilik sohasi mahsulotlari odmilashadi va dag'allashadi. Bunday holat garchi Xorazm, Buxoro va Qashqadaryo vohalarida yaqqol kuzatilsada, ammo u asriy madaniy an'analari kuchli bo'lgan Toxariston va Sug'dda deyarli sezilmaydi. Aksincha, bunday vohalarda ko'chmanchilar tez orada o'troqlashib, mahalliy aholi bilan qorishadi va uning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida faol ishtirok etadi.

O'rta asrlar mulkchiliga munosabatlari qaror topayotgan sharoitda ko'chmanchi chorvadorlarning tazyiqi ostida o'troq hayotning madaniy an'analari dasht udumlari bilan omuxtalashib, ilk o'rta asrlarning o'ziga xos ma'naviyatini shakllantiradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Eftaliylar davlatining tashkil topishi haqida gapirib bering? alxonlar
2. Ushbu davlatda davlat boshqaruv qanday amalga oshirilganli haqida nimalarni bilib oldingiz?

⁹¹ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi. -T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 139-bet.

3. Yurtimizda Eftaliylar hukmronligi davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayotda qanday o'zgarishlar tadbiiq qilingan edi?
4. Eftaliylar davlatida yer egaligi va soliq siyosati haqida gapirib bering?
5. Arxeologik qazish ishlari natijasida Eftaliylar davriga oid topilgan madaniy yodgorliklar qaysilar edi?

Tayanch tushunchalar

Ida, yeda, idan, idyan, eptal, abdal, armanidal, tetal, xeptal, haytal, yaftal, hetal, "kamoni chochiy", "devori qiyomat", "Kampirak", "Madina-at-tujjor", hind, huna Qoratepa, Poykent, Fayoztepa, Ushturmullo, Ajinatepa, G'ishttepa, Qalaikofirnihon, Marv, Buxoro Pero'z, Kubod, To'ramon, Mixirakula, Prisk Paniyskiy, Prokopiyy Kesariyskiy, Feofan Vizantiyskiy, Zenob Glak, Lazar Parbsksh, Favsto Buza, Yerishe, "Vey-Shu", "Man-shu".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil.
2. Narshahiy. Buxoro tarixi. T., "Kamalak" 1991-yil, 100-bet.
3. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi. T., "G'afur G'ulom", 2004-yil.
4. Belinitskiy A.M., Bentovich I.B., Bolshakov O.G. Srednevekovyy gorod Sredney Azii. - L.: Nauka, 1973.
5. Azamat Ziyoy O'zbek davlatchiligi tarixi.- T., "Sharq", 2000-yil.
6. Shamsiddinov R, Shoniyozov K Vatan tarixi.- T., "Sharq", 2010-yil.
7. Nasimxon Raxmon Turk xoqonligi. -T.,1990-yil.
8. Sagdullaev A. va boshqalar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – T., "Akademiya", 2000-yil.
9. O'zbekiston tarixi. Mas'ul muxarrirlar A.S.Sagdullaev, B.Eshov. II-nashr.- T., "Universitet", 1999-yil.

Mavzu: Turk xoqonligida davlat boshqaruvi tuzimi.

Reja:

- 1. Turk xoqonligining tashkil topishidagi tarixiy shart-sharoit.**
- 2. Turk xoqonligida davlat boshqaruvi.**
- 3. Turk xoqonligida yer egaligi, ijtimoiy jazo turlari.**
- 4. Turk xoqonligida iqtisodiy-siyosiy, madaniy hayot.**

VI asr o'rtalarida Oltoyda (Janubiy Sibir va Shimoliy Mongoliya) O'rta Osiyo tarixida muhim rol o'ynagan ko'chmanchilar davlati – Turk xoqonligi (551-744) tashkil topdi. Turk so'zini birinchi marta tilga olinishi 542-yili to'g'ri keladi. Yozma manbalarda u turlicha atalgan: Xitoy manbalarida "tutsdus", forsiy tildagi

manbalarda “turk”, bitiktoshlarda saqlanib qolgan yozuvlarga qaraganda bu xalq o’zini turk deb atagan. “Turk” atamasi (kuchli, baquvvat) dastlab etnik ma’noga emas, ijtimoiy ma’noga ega bo’lgan. Ashina urug’u, unga bo’ysungan va yaqin qarindosh bo’lgan hamda yangi davlat birlashmasining o’zagini tashkil etgan qabilalarning harbiy zodagonlari shunday atalar edi. Keyinchalik, ulkan qabilalar ittifoqini va unga itoat qilgan xalqlarni turk deb atay boshlaganlar. Qabilaning eski nomi ashina hukmronlik qiluvchi sulola nomi bo’lib qolgan⁹².

Xalqlarimiz davlatchiligi tarixida muhim ahamiyatga ega bo’lgan Turk xoqonligi xususida talaygina manbalar bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan bo’lsa-da, ularning ayrimlari bir-birini inkor etadi. Ushbu manbalar VI asrning oxirlarida yashagan vizantiyalik tarixchilar Menandr Protektor, Feofan Vizantiyskiy, suriyalik tarixchi Ionna Efessiylarning tarixiy asarlari, epigrafik yodgorliklar - Urxo’n-Yenisey, runiy yozuvlari, Xitoyning “Tan xonadoni tarixi” qabilardir. Undan tashqari o’rta asrlar mualliflari at-Tabariy, Denovariy, Beruniy, Narshaxiylar asarlarida ham Turk xoqonligi to’g’risida ma’lumotlar uchraydi⁹³.

V asrning ikkinchi va VI asrning birinchi yarmida Oltoy va Janubiy Sibirda Ashina qabilasining yabg’ulari Asanshod, Tuu va Buminlar (460-553) boshchiligida turkiy qabilalarning ittifoqi vujudga keladi. Qadimgi turk manbalarida bu ittifoq “tyurk”, “tyurk el”, “turk bo’dun” kabi nomlar bilan tilga olinadi. VI asr o’rtalarida Bumin boshliq bu turk ittifoqi tele qabilasini o’ziga bo’ysuntirgach, Markaziy Osiyodagi eng kuchli Jujan xoqonligiga qaqshatqich zarba beradi. 551-yilda Bumin “xoqon”, ya’ni hukmdor unvoniga muyassar bo’lib, Markaziy Osiyoda yangi imperiya “Turk xoqonligi” ga asos soladi. Oltoy xoqonlikning markazi bo’lib qoladi. Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirda hukmronlikni mustahkamlab olgach, Bumin va uning ukasi Istemi xoqonlik chegaralarini kengaytirishga kirishadilar. Qisqa vaqt ichida Enasoy (Enisey) daryosi bo’ylarida yashovchi qirg’izlar, Janubi-G’arbiy Manjuriyaning mo’g’ul qabilasi-kidanlar bo’ysundiriladi. Shimoliy Xitoy viloyatlari bosib olinib, Xitoy imperatori turklar bilan sulh tuzishga, keyinchalik esa hatto u yiliga yuz ming to’p ipak mato hisobida xoqonlikka o’lpon to’lab turishga majbur bo’ladi. Turklar g’arbgacha tomon muvaffaqiyatli yurishlar olib boradilar. Harbiy harakatlarga Istemi boshchilik qiladi. Unga “Yabg’u xoqon” degan unvon beriladi. Tez orada Yettisuv va Sharqiy Turkistonga tutashgan yurtlarda yashovchi nushibi, dudu va turkash kabi turkiy qabilalar bo’ysuntiriladi. 555-yildayoq turklar Sharqiy Turkistonning obod dehqonchilik viloyatlarining kattagina qismini boy hunarmandchilik shaharlarini hamda Sirdaryo va Orol dengizi bo’ylarigacha cho’zilgan keng

⁹² Alimova D.A, Rtveladze E.V O’zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari.-T., “Sharq”, 2001-yil, 44-bet.

⁹³ Eshov B O’zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., “O’zbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 142-bet.

dashtliklarini butunlay egallab oladilar. Turklar hokimligi shu paytlarda shubhasiz Xorazmga ham yoyilib, xoqonlik chegarasi eftallar hududlariga borib yondashadi.

VI asr 50-yillarining oxirlarida Istemi xoqonga eftalitlarga qarshi harbiy harakatlar olib borish uchun qulay imkoniyat paydo bo'ladi. Eron shohi Xusrav I Anushervon (531-579) eftalitlarga o'lpon to'lashni to'xtatib qo'yadi va ularga qarshi urushga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi hamda Vizantiya bilan aloqalarni yo'lga qo'yadi. Xusrav I siyosiy jihatdan biroz o'nnglanib olgach Turk xoqonligiga eftalitlarga qarshi ittifoq taklif etadi. Ayni vaqtda Vizantiyadan foydalangan Eron eftalitlardan Tohariston, Chag'aniyon, Qobul atrofidagi yerlarni tortib oladi⁹⁴.

563-yilda eftalitlarga qarshi shimoldan turklar Choch vodiysiga bostirib kiradilar. Tez orada ular tomonidan Samarqand, Kesh, Naxshab egallanadi. "Shohnoma"da ma'lumot berilishicha, hal qiluvchi jang Buxoro atroflarida bo'lib o'tadi va eftalitlarning Gatifar boshchiligidagi qo'shinlari tor-mor etiladi. Shundan so'ng, turklar tezlik bilan harakat qilib iloji boricha eftalitlarning ko'proq yerlarini o'z qo'llariga olishga harakat qiladilar. Amudaryoning janubiy sohiligacha bo'lgan yerlar, Eron, uning shimolidan Kaspiy sohillarigacha bo'lgan yerlar turklar qo'lga o'tadi. Eftalitlarning mag'lubiyatidan so'ng bevosita ittifoqchilar o'rtasida kelishmovchiliklar paydo bo'la boshlaydiki, bu holat savdo yo'li nazorati bilan bog'liq edi⁹⁵.

Turklar tazyiqi oqibatida bu davrda yuzaga kelgan qulay vaziyatdan foydalanib sosoniylar Toxariston, Zabuliston, Qobuliston va Chag'aniyonni eftallardan tortib oladi. Bunday vaziyat, shubhasiz o'z-o'zidan turklar avval Eron, so'ngra Vizantiya bilan yaqinlashtiradi. Bojdorlikdan qutulgan Eron ham, o'z navbatida, eftallarga qarshi kurashda turklar bilan harbiy ittifoq tuzish ilinjida bo'ladi. Chunki uzoq vaqt eftallar tazyiqida yashagan sosoniylar bu davlatning tamomila barbod bo'lishidan manfaatdor edi. Xusrav I Anushervon (531-579) tashabbusi bilan yuzaga kelgan o'zaro harbiy ittifoq Eron shohining Yabg'uxoqon Istemiga kuyov bo'lishi orqali yanada mustahkamlandi. Vizantiyaning avarlarga homiyligini to'xtatishga imperatorni ko'ndirish maqsadida 563-yilda Turk xoqonligi elchilari Konstantinopol shahriga yetib boradilar. Elchilikka nushubi qabilasining boshlig'i Eskill rahbarlik qiladi. O'sha yili Eron askarlarining Balxga hujumi ko'magida turklar eftallar davlati yerlariga bostirib kiradilar. Parak (Chirchiq) vodiysi va uning markazi Choch shahri olinadi. Sirdaryodan o'tib, Zarafshon vodiysiga kirib boradilar. Ular Samarqand, Kesh va Naxshabni egallab, Buxoroga yaqinlashadilar. Balx, Termiz, Omul va Zamm shaharlaridan katta kuch to'plab, eftallar Buxoro yaqinida jangga tayyorgarlik ko'radilar. Sakkiz kun davom etgan shidatli jangda eftallar qo'shini turklardan yengiladi. Shunday qilib, janubdan Eron sosoniylarida,

⁹⁴ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi. -T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 143-bet.

⁹⁵ O'sha asarda 143-betda.

shimoldan esa Turk xoqonligidan qaqshatqich zarbaga uchragan Eftallar davlati bir asrdan oshiqroq hukmronlikdan soʻng, tamomila barbod boʻladi. Natijada magʻlub davlatning merosi oʻzaro boʻlinib, Amudaryoning janubiy qirgʻoqlarigacha boʻlgan viloyatlar Eron, uning shimoliy sohillari boʻylab Xarkon dengizigacha choʻzilgan yerlar Turk xoqonligi tasarrufiga oʻtadi.

Shunday qilib, VI asrning 70-80-yillarida Yeniseyning yuqori oqimidan to Amudaryo boʻylarigacha, Manjuriyadan to Kimmeriy Bosforigacha choʻzilgan ulkan maydonda koʻchmanchi chorvadorlarning buyuk turk xoqonligi tashkil topadi. Bu ulkan saltanat Xitoy, Eron va Vizantiya kabi zamonasining yirik davlatlari bilan bogʻlovchi Buyuk Ipak yoʻli ustidan oʻz nazoratini oʻrnatishga harakat qiladi. Bu yoʻlning Oʻrta Osiyo hududlaridan oʻtuvchi qismida asosan Sugʻdiylar ipak bilan savdo qilishni nazorat qilar edilar. Ipak matolarning asosiy xaridori Vizantiya boʻlib, ipak savdosi Sugʻd savdogarlari va turk xoqonlariga katta daromad keltirar edi.

Shuni taʼkidlash joizki, turk xoqonligi qanchalik buyuk boʻlmasin, lekin u chinakkam markazlashgan davlat emas edi. Uning asosi turkiy qabilalar ittifoqidan iborat boʻlgan. Bu ittifoqni xoqon boshqarar edi. Hukmdorning hokimiyati urugʻ-aymoq udumlariga tayangan harbiy-maʼmuriy boshqaruvga asoslangan. Mamlakat chorvador koʻchmanchi va oʻtroq dehqon aholiga boʻlingan. Koʻchmanchi chorvador aholisi “boʻdun” yoki “qora boʻdun” nomlari bilan yuritilgan. Boʻdun oʻz navbatida qabilalar ittifoqi birlashmasini tashkil etgan. U “oʻn oʻq boʻdun” yoki “oʻn oʻq el” deb yuritilgan. Oʻn oʻq boʻdun yoki elning hokimi “yabgʻu” nom bilan atalgan. Yabgʻu darajasiga faqat xoqon urugʻiga qon-qarindosh boʻlganlarga koʻtarilgan. Shu boisdan baʼzan u “yabgʻu xoqon” deb ulugʻlangan. Har bir oʻq el sardori raxnamoligida bir tuman, yaʼni oʻn ming suvoriyni safga tortar edi. Bunday harbiy boʻlinmaning tumanboshisi “shod” deb yuritilardi. Oʻn oʻq boʻdun oʻz navbatida “besh oʻq” birlashmasi asosida sharqiy va gʻarbiy ikki qanotga boʻlinardi. Sharqiy qanot oʻqlari “choʻr”, gʻarbiy qanot oʻqlari esa “erkin” deb atalgan qabila sardorlari tomonidan boshqarilardi. Xullas, elni qabilaviy asosda tarkib topgan harbiy boʻlinmalaridan iborat ikki qanotga boʻlib boshqaruv oʻtmishda koʻpgina yirik turkiy qabilaviy ittifoqlarga xos edi. Harbiy yurishlar vaqtida ular oʻta jangovar qoʻshinni tashkil etardi. Qoʻshin “su” deb yuritilardi. U ikki turdagi askariy qismlar: piyoda “yadag” va “otligʻ su” lardan tashkil topar edi. Qoʻshinning bosh sarkardasi “suboshi” unvoni bilan ulugʻlangan. Bunday jangovar qoʻshin, shubhasiz, katta kuch va anʼanaviy puxta boshqaruv tartiblariga ega boʻlgan har qanday yirik davlatni ham dahshatga solar edi. Oʻrta Osiyoda hukmronlik oʻrnatilgan dastlabki davrda turk xoqonlari mamlakatning oʻtroq aholi yashaydigan obod viloyatlarini koʻchmanchilar ixtiyoriga topshirsalar-da, ammo eftallar kabi aholisining ichki hiyotiga deyarli aralashmaydilar.

Turk xoqonligida davlatning oliy hukmdori “xoqon” unvoniga ega bo‘lgan. Xitoy manbalari ma’lumotlariga ko‘ra, turkiylar xonni taxtga o‘tqazishda maxsus marosim o‘tkazishgan. Ya’ni, amaldorlar bo‘lajak xonni kigizga o‘tqazib, quyosh yurishi bo‘ylab 9 marotaba aylantirganlar, ishtirokchilar esa uni qutlab va ulug‘lab turganlar. So‘ngra xonni otga o‘tqazib, bo‘yniga ipak mato bog‘laganlar va undan “Siz necha yil xon bo‘lmoqchisiz?” deb so‘raganlar. U necha yil xon bo‘lishini aytgan va shu muddat tugagach taxtdan ketgan⁹⁶.

Qadimgi turkiy afsonalarda berilishicha, turklarning tasavvuriga ko‘ra, davlatchilikning markazi, davlatni o‘z qo‘lida birlashtiruvchi shaxs xoqon hisoblangan. Boshqaruvda xoqonlarning hukmron sulolasi asosiy bo‘lib u uchta kuch - osmon (tangri), yer-suvning kuch va irodasi hamda turk xalqining yaratuvchanlik faoliyati tufayli yuzaga keltiriladi.

Xoqondan keyingi shaxs, birinchi amaldor “Yabg‘u” (Bahodir) bo‘lib, u bosh sarkarda hisoblangan. Ammo, yabg‘u taxtga merosxo‘rlik qila olmas edi. Turk xoqonligi taxtiga vorislik tartibi turk davlatchiligi tuzilishi uchun xos bo‘lgan uluslarga bo‘linish tizimiga asoslanib belgilanar edi. Ushbu tizimga ko‘ra taxt aksariyat hollarda otadan o‘g‘ilga emas, akadan ukaga, amakidan jiyanga meros qolar edi. Taxt merosxo‘ri tegin (shahzoda) deb yuritilgan. Shahzodalar to taxtga o‘tirgunlariga qadar o‘zlariga berilgan uluslarni boshqarib turganlar. O‘rta Osiyodagi mahalliy hokimlarning faoliyatini nazorat qiluvchi amaldor, xoqonning nazoratchisi -“tudun” deb atalgan. Turk hoqonligi konfederativ davlat bo‘lgan. Turkiylar o‘z yurti va davlatini “el” deb atashgan. Birinchi turk xoqoni Buminxon elxon unvoniga ega bo‘lganligi bejiz emas⁹⁷.

Xoqonlik tarkibidagi ko‘plab qabila va elatlarni birlashtirish va boshqarib turish, ulardan ma’lum miqdordagi soliqlar va o‘lponlarni o‘z vaqtida yig‘ib olish maqsadida xoqonlikda maxsus ma’muriy va harbiy-siyosiy boshqaruv tizimi joriy etilgan edi.

Davlatni boshqarishda xoqonga uning yaqin qarindoshlari, eng avvalo, hukmron sulola a‘zolari va ular tomonidan barpo etilgan boshqaruv tizimi yordam berar edi. Qadimgi turkiy bitiklarga ko‘ra u 4 ga bo‘lingan: qarindoshlar; xoqonga ittifoqdosh bo‘lgan qabila va xalqlar; xoqonning o‘ng tomonida o‘tiruvchi amaldorlar va ma’muriy xodimlar, xoqonning chap tomonidan joy olgan amaldorlar va ma’muriy xodimlar⁹⁸. Xoqonning qarindoshlari- o‘g‘illari, amakisi, jiyanlari va og‘a-inilariga tegin unvoni berilgan. Xitoy manbalarining ma’lumot berishicha, qadimgi turk davlatidagi mansablarning asosiy shtati 28 ta bo‘lgan, bunda ularning faqat 5 tasi oliy mansabdor hisoblangan: Exu (yabg‘u), She (shad),

⁹⁶ Eshov B O‘zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., “O‘zbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 146-bet.

⁹⁷ O‘sha asarda 148-betda.

⁹⁸ Abdurahimova N.A, Isakova M.S, Suleymanova Z.M Davlat muassasalari tarixi.- T., “Sharq”, 2007-yil, 11-bet.

Dele (teginlar), Silifa (eltablar) va Tutunfa (tudunlar). Qolgan 23 kichik amaldorlardan iborat bo'lgan. Barcha mansablar meros qilib qoldirilgan edi⁹⁹.

Turk xoqonligi davlatining asosini yer bilan birga xalq tashkil etar edi. O'z davrida O'rta Osiyoda davlatchilikning mustaqil va an'anaviy shakllarini rivojlantirgan turkiylar davlati mavjud jamiyatning muayyan ijtimoiy tuzilmalariga va qadimgi turklarning davlat tomonidan tashkil etilgan hamda nazorat qilinadigan xo'jalik faoliyatiga tayanar edi. Tarixiy adabiyotlarda berilishicha, bu faoliyatning asosini ko'chmanchi chorvachilik tashkil etgan. Chorvador turklarda urug'-qabilachilik an'analari nihoyatda kuchli bo'lib, qabila va urug jamoalarining asosi katta oilalardan iborat bo'lgan. Ko'chmanchi chorvadorlar xalq ommasini turklar "budun" yoki "qora budun" deb atashgan¹⁰⁰.

Turklardagi qabila va urug jamoalarining katta oilalarida uy qullari ham mavjud bo'lar edi. Qullarning ko'payishi bilan sinfiy munosabatlar tarkib topa boshlagan. Lekin qulchilik ijtimoiy hayotga keng kirib kelmagan. Shu bois bo'lsa kerakki, manbalar xoqonlikda qullar mexnatidan keng foydalanish haqida amalda hech qanday ma'lumot bermaydi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, ko'proq ayollar mexnatidan foydalanilgan va qullar asosan uy ishlari bilan shug'ullanishgan. Ko'pincha jamoada ayollar qul qilib olib ketilar edi. Lekin, qul ayollardan ham og'ir ishlarda foydalanilmay, balki uy-ro'zgor ishlarida ishlatilinar edi. Qul erkakmi, ayolmi baribir qochib ketavergan. Qochgan qul ta'qib qilinmagan va uning uchun hech kim tovon to'lamagan. Turk xoqonligining markaziy boshqaruv tizimi asosan yirik siyosiy davlat tadbirlari (davlat osoyishtaligini saqlash, davlat sarhadlarini kengaytirish, soliq tizimi, ichki va tashqi savdo, diplomatik munosabatlar va bosh.) bilan mashg'ul bo'lib o'zlari zabt etgan hududlardagi boshqaruv tizimiga ma'lum darajada erkinlik berilgan. Shuning uchun ham Farg'ona, Sug'd, Shosh, Toxariston, Xorazm va boshqa mulklardagi boshqaruv tartibi asosan mahalliy sulolalar qo'lida bo'lgan. Misol uchun, Sug'd va Farg'onada oliy hukmdor - "ixshid", Toxaristonda - "malikshoh", Xorazmda - "xorazmshoh", Keshda - "ixrid", Buxoroda - "xudot", Ustrushonada - "afshin", Choch va Iloqda - "budun" deb atalgan¹⁰¹.

Turk xoqonligi davrida Sug'd hududlariga hozirgi Panjikentdan Karmanagacha bo'lgan yerlar kirgan. Buxoro esa, VII asrdan boshlab mustaqil mulklar ittifoqidan iborat bo'lgan. Sug'dning mahalliy hokimlari ayrim vaqtlarda Choch va Xorazmning mustaqil hukmdorlari birlashar edilar. Bunday yirik siyosiy birlashmalar ma'lum muddatlarda yirik shaharlarda o'z qurultoylarini o'tkazib turganlar.

⁹⁹ Alimova D.A, Rtveladze E.V O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari.-T., "Sharq", 2001-yil, 51-52-betlar.

¹⁰⁰ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 148-bet.

¹⁰¹ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 149-bet.

Farg‘ona Sug‘d siyosiy ittifoqiga kirmagan bo‘lib, u alohida mustaqil davlat edi. Uni afshin boshqargan bo‘lib, Farg‘onaliklar Tyanshan xalqlari bilan o‘zaro aloqada bo‘lganlar. Xorazm boshqa mulklarga nisbatan ancha mustaqil edi. Mamlakatni Afrig‘iylar sulolasiga mansub podshohlar boshqarib turgan.

Ta‘kidlash lozimki, Turk xoqonligi ma‘lum darajada to‘liq ishlab chiqilgan jinoiy qonunchilikka ega bo‘lgan. Sodir etilgan jinoyat uchun jazoning asosiy turlari - qatl etish, odam a‘zolarini kesib tashlash, zararni to‘lash, mol-mulk tarzida tovon to‘lashdan iborat edi. Misol uchun, manbalarning ma‘lumot berishicha, o‘lim jazosi davlatga qarshi jinoyatlar uchun (isyon ko‘tarish, sotqinlik) hamda nohaq yoki qasddan odam o‘ldirganlik uchun berilgan. O‘g‘irlik qilgan yoki buzuqlik qilgan shaxsning qo‘li yoki oyog‘i kesilgan. Shaxsga qarshi qaratilgan boshqa jinoyatlar yetkazilgan zararni o‘n barobar qilib to‘lash, jarohat yetkazgani yoxud mayib qilgani uchun mol-mulk tarzida tovon to‘lash, qizi, xotinini qullikka berish, suyagini sindirganlik uchun esa ot berish yo‘li bilan jazolanardi.

O‘rta Osiyoni ma‘lum hududini o‘z ichiga olgan G‘arbiy Turk xoqonligi ilk feodal monarxiyasi shaklida idora etiluvchi davlat sifatida tashkil topgan. Bu davlat nisbatan yagona hisoblangan, lekin uning hududi bir necha podshohliklarga bo‘linib ketgan, ularning orasidagi aloqalar unchalik mustahkam bo‘lmagan. Shu sababli G‘arbiy Turk hoqonligini qat‘iy markazlashgan davlat deya olmaymiz. G‘arbiy Turk xoqonligini monarxiya shaklidagi davlat bo‘lib, uning tepasida xoqon turgan. Xoqonga oliy qonun chiqarish hokimiyati tegishli bo‘lgan. Mahalliy mayda hukmdorlar xoqonga bo‘ysunib, unga soliqlar to‘lab turar va hadyalar yuborar edilar. Bunday soliqlarning, bojlarning miqdori va boshqalar haqida xoqonning amr-farmonlari bo‘lganligi tabiiy. Lekin bular bizgacha yetib kelgan emas. Ijro etuvchi hokimiyat ham xoqon qo‘lida bo‘lgan. Uning o‘zi ma‘muriyat boshlig‘i edi. Xoqon harbiy kuchlarining tepasida turib, urushlarda u shaxsan o‘zi qo‘shinlarni boshqarib turgan.

Xoqon monarx hisoblansa ham davlat ishlarini o‘ziga yaqin maslahatsiz yakka o‘zi hal qila olmagan. Uning atrofini qarindosh-urug‘lardan iborat bir guruh oqsuyaklar o‘rab turgan va unga maslahatlar berib turgan. Bu o‘ziga xos kengash bo‘lib, u hech qanday huquqiy hujjat bilan rasmiylashtirilmagan edi. Bundan tashqari G‘arbiy Turk xoqonligida, Sharqiy Turk xoqonligidagi singari xoqon tomonidan qurultoylar zadogonlar yigilishlari chaqirilib turgan. Ularda eng muhim davlat masalalari urush va tinchlik, o‘zaro nizo-adovatlarga oid va boshqa shu kabi masalalar muhokama qilingan. Qurultoylar xoqon faoliyatini yo‘naltirib turgan. Mahalliy joylarda hokimiyat qabila boshliqlari qo‘lida bo‘lgan. G‘arbiy Turk hoqonligida 10 ta qabila yashab, ular 2 ta raqobatchi guruhga bo‘linganlar. Har birining o‘z qabila oqsuqoli bo‘lgan edi. VI asrda Zarafshon, Qashqadaryo, Amudaryo havzalarida 9 ta alohida o‘lka mavjud bo‘lgan. Bular: Samarqand,

Kesh, (Shaxrisabz, Naxshab, Qarshi yaqinida) Ishtixon, Kushoniya, Buxoro, Amul va Andxoy edi. Ularning tepasida podsholar turgan. Eng katta podsholik Samarqand podsholigi hisoblangan. Manbalar shuni ko'rsatadiki, O'rta Osiyo knazliklarining qurultoyi Xorazmda chaqirilib, unda ular o'rtasida o'zaro ittifoq tuzilgan. Bu ittifoqqa faqat Termiz Toxariston va Farg'ona kirmagan. Ularning o'z knazlari bo'lib, mustaqil davlat bo'lganlar.

Shunday qilib, Turk xoqonligi tarkibida O'zbekiston hududida juda ko'p katta-kichik davlatlar bo'lib, ularning mahalliy sulolarning vakillari idora etar edilar. Turk xonligi qo'shini otliqlaridan va piyoda askarlardan iborat bo'lib, otliqlarni oqsuyaklarning vakillari, piyodalari esa oddiy xalq tashkil etgan. Xoqon va mahalliy boshliqlar o'zlarining shaxsiy gvardiyasiga ham ega bo'lganlar. Turk xoqonligining huquq tizimi haqida bir-bir ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Faqat shuni aytish kerakki, u O'zbekiston hududida asosan odat huquqi amal qilib kelgan. Umumdavlat qonunchiligi bo'lmagan. Chunki Turk xoqonligi markazlashgan davlat emas edi. U bir necha mayda knazliklarga bo'linib ketgan va ular orasidagi aloqalar juda zaif bo'lgan. (Shu sababli butun xoqonlikda yagona huquqiy tizim bo'lishi ham mumkin emas edi).

Xoqon -Turk xoqonligida ushbu unvon oliy unvon hisoblanib bu unvon ostida oliy hokimiyatni markazdan boshqarganini ko'rishimiz mumkin. Avvalo "xoqon" unvoni Sharqiy Turk xoqonligida ishlatilgan bo'lsa keyinchalik G'arbiy Turk xoqonligida ham qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin. G'arbiy Turk xoqonligida "xoqonlikka" o'tish davri uch bosqichda amalga oshiriladi.

I bosqich: "Yabg'ulik" (zpyv) VI asr 60-yillarning boshi va so'ngi choragi davrida bo'lgan;

II bosqich: "Yabg'u-xoqonlik" (cpyv xy'n) VI asr oxiri VII asr 30-yillari davomida shakllanganligini ko'rishimiz mumkin.

III bosqich: "Xoqonlik" (x'y'n) VII asrning 30- yillaridan to VIII asrning 2-choragigacha davom etib kelgan.

Teginlar - "shahzoda" (xoqonlik xonadoniga mansub) kishilarga va "Ashina" qabilasi va urug'idan bo'lgan shahzodalarga berilgan, ular voha ustidan nazoratni o'rnatgan.

Tudunlar - "noib" (biror elning yoki vassallar ustidan nazorat qilish va soliq yig'imlarini amalga oshirishni tashkil etishga mas'ul).

Tarxon -"imtiyozli harbiy amaldor" (xoqonlarning joylardagi mas'ul vakili) Tun yabg'u-xoqon (618-630) davrida kelgan Xitoy sayyohi Syuan Szyan hayratlangan voqealardan birida shunday deydi: "Xoqonning atrofida ipak chakmon kiygan va sochlari o'rilgan 200 ga yaqin "da-gan" (tarxon) deb ataluvchi sarkardalar joy olishgandi".

Chabish - "lashkarboshi" (qo'shin noziri) hisoblangan.

Eltabir - “noib” bir elning boshqaruvchisi yoki harbiy unvon.

Barluq - “sud” ishlari va fuqarolarning ustidan qonunning bajarilishi ustidan nazoratni oʻrnatgan.

Damochi -“tamgʻachi” Xitoy sayyohi Syuan Szyan Sharqiy Turkistonning vassal hukmdorlar xatlarini xoqonga bergan paytda xoqon xatlarni diqqat bilan kuzatgan va koʻzdan kechirib ularni “damochi” (tamgʻachi) deb ataluvchi kishiga saqlash uchun topshirganini yozadi. Bu maʼlumot xoqonlikda konsileriya - devon xizmati mavjud boʻlganidan darak beradi.

Toʻn yabgʻu hukmronligi davrida amalda mustaqil boʻlgan Oʻrta Osiyo davlatlari ustidan nisbatan qattiq siyosiy nazorat oʻrnatiladi. Chunki bu davlatlarning vassalligi faqat oʻlpon toʻlash bilan chegaralanar edi. Isfijobdan Toshkent vohasigacha, shimolda Janubiy Afgʻoniston va shimoli-gʻarbiy Pokistongacha boʻlgan hududlarga xoqon Toʻn yabgʻuning ishonchli vakillari - tudunlar yuborilib, ular soliqlar yigʻish va xoqon qarorgohiga yuboriladigan oʻlponlarni qattiq nazoratga oldilar. Mahalliy hokimlarga ularni xoqonlik maʼmuriy boshqaruviga qoʻshilganlik ramzi sifatida turk unvonlari berildi. Shu bilan birgalikda Toʻn yabgʻu nisbatan kuchli boʻlgan mahalliy hukmdorlar bilan shaxsiy munosabatlarini mustahkamlashga harakat qildi. Manbalarda Toʻn yabgʻuning Samarqand hokimiga oʻz qizini xotinlikka berganligi haqida maʼlumot bor. Xitoy manbasi Toʻn yabgʻu haqida maʼlumot berar ekan shunday xabar beradi: -“Gʻarb varvarlari hali hech qachon bunchalik qudratli boʻlgan emas”¹⁰².

Oʻta yakkahokimlik xususiyatiga ega boʻlgan Toʻn yabgʻu boshqaruvi talon-tarojchilik urushlari natijasida boyib ketgan qabila zodagonlari orasida norozilik harakatlarini kuchaytirib yubordi. Boshlanib ketgan oʻzaro kurashlarni bartaraf etishga harakat qilgan Toʻn yabgʻuning togʻasi Qoʻl Bahodir jiyanini oʻldirib oʻzini Qoʻl Elbilga xoqon deb eʼlon qiladi. Ammo, qabila boshliqlarining ayrimlari boshqa daʼvogarni qoʻllab-quvvatlaganlari tufayli yana qabilalararo kurashlar boshlanib ketadi. 630-634-yillarga kelib xoqonlik oʻzining Sirdaryoning gʻarbidagi Oʻrta Osiyo mulklaridan mahrum boʻldi. Gʻarbiy turk xoqonligining asosi boʻlgan dulu va nushibi qabilalari oʻrtasida oʻzaro kurashlar avj olib ketdi.

634-yilda nushibi qabilasi tomonidan qoʻllab-quvvatlangan Ishbara Elterish Sher xoqon hokimiyat tepasiga keldi. U harbiy maʼmuriy tartib boʻlgan “oʻn oʻq eli” boshqaruvini qayta tiklashga harakat qilib, qabila boshliqlarini oʻziga shaxsan tobe qilish maqsadida islohotlar oʻtkazdi. Undan tashqari, amaldagi nazoratni amalga oshirish maqsadida Ishbara har bir mulkka xoqon urugʻi aʼzosi - shodni joʻnatadi. Shodlar qabila zodagonlari bilan hech qanday aloqada boʻlmay, ularning markaziy hokimiyatga intilishini kuzatib borgan. Bu mahalliy hokimlarning siyosiy tashabbuslarini nihoyatda chegaralab qoʻyar edi. Ammo, Ishbara Elterish

¹⁰² Eshov B Oʻzbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T.: “Oʻzbekiston Milliy Universitet”, 2012-yil, 145-bet.

Sher boshchiligidagi xoqonlik hokimiyatining harbiy-siyosiy layoqati qaram mulklar va qabilalarni ushlab turishga qodir emas edi. 638-yilda dulu qabilasi o'zlariga jo'natilgan shodni xoqon deb e'lon qildilar. Shundan so'ng dulu va nushibi qabilalari o'rtasida og'ir va qonli urushlar bo'lib o'tib g'arbiy xoqonlik ikki qismga bo'linib ketdi. Shunday bo'lsada, xoqonlikdagi qabilalararo va sulolalararo urushlar 17 yil (640-657) davom etdi¹⁰³.

Shunday qilib, VII asrning o'rtalarida G'arbiy turk xoqonligi zaiflashib bir necha qismlarga bo'linib ketdi. Vaziyatdan foydalangan Xitoyning Tan imperiyasi qo'shinlari 657-659-yillarda Yettisuvga bostirib kirdilar. Xitoy bosqinchilariga qarshi kurashlar uzoq yillar davom etdi. Faqatgina VII asrning oxirlariga kelib xoqonlik o'z mustaqilligini tiklashga muvaffaq bo'ldi va xitoyliklar vakili Xusrav Bo'rishod mamlakatdan xaydab yuborildi.

O'z davrida Turk xoqonligidagi madaniy jarayonlar Buyuk ipak yo'lidagi keng ko'lamdagi, xalqaro aloqalar tufayli jamiyatdagi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy voqealar bilan o'zaro bog'liqlikda rivojlanib bordi. O'troq dehqonchilik vohalari aholisi va dasht qabilalari o'rtasidagi madaniy aloqalar ayniqsa kuchaydi. Bu davrdagi madaniy hayot moddiy madaniyat buyumlari, me'morchilik va san'at, din va yozuv kabilarda o'z ifodasini topdi.

Dehqonlar mavjud suv resurslari hamda lalmikor yerlar imkoniyatlaridan foydalanib, asosan don ekinlari hamda qovun, tarvuz, beda, uzumchilik, paxtachilik sohalaridan yuqori hosil yetishtirganlar. Mevali daraxtlardan bog'rog'lar yetishtirishga alohida ahamiyat berilgan. Shahar aholisi asosan hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul edi. Dehqonchilik va konchilikdagi taraqqiyot ko'lami va sifati o'zidan keyingi uch tarmoq hunarmandchilik, qurilish, savdo-sotiq ravnaqi uchun qatta turki bo'ladi. Shuning uchun bu vaqtda metalsozlik, zargarlik, kulolchilik, duradgorlik, shishasozlik keng rivoj topgan. Hunarmandchilik rivojiga turkiy aholi katta ta'sir ko'rsatdilar. Chunki ularda qadimdan ko'pchilik kasb-hunarlar juda rivojlangan edi. Turkiy xoqonlik ulkan hudud ichida zarur tinchlikni ta'minlaganligi natijasida "Buyuk ipak yo'li" samarali ishlashda davom etdi. O'lkaning asosiy savdo hamkorlari Eron, Xitoy, Hindiston va Vizantiya edi. Bu mamlakatlarga to'qimachilik, ipakchilik mahsulotlari, qimmatbaho toshlar va ulardan ishlangan buyumlar, taqinchoqlar, dorivorlar, nasldor arg'umoqlar, bir necha xil tuz, sharob, bog'dorchilik mahsulotlari, qazilma boylik va hokazolar olib borilgan. Ayniqsa Sug'd savdogarlarining mavqei kuchli bo'lgan. Shu ma'noda xitoylik muallifning quyidagi guvohligi e'tiborga sazovordir: "(Sug'diyonalik) erkaklar yigirma yoshga to'lishlari bilan qo'shni mamlakatga oshiqadilar va qayerda qulaylik va manfaat bo'lsa u erga ham qadam ranjida etadilar". O'rta Osiyoning shu davrdagi Marv,

¹⁰³ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.- T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 146-bet.

Poykand, Buxoro, Samarqand, Shosh, Isfijob, Suyob kabi shaharlari savdo-sotiqning markazlari edi. Xitoy bilan savdo munosabatlari ayniqsa, rivojlanib, 627-647-yillar mobaynida Xitoyga 9 marotaba savdo elchilari yuborildi. O'rta Osiyoda shu paytda 15 taga yaqin mayda davlatlar bo'lib, Buxoroda buxorxudotlar, Xorazmda xorazmshohlar, Shosh va Iloqda bo'dun va dehqonlar, Farg'onada ixshidlar hukmronlik qilishgan. Ularning hammasi Turkiy xoqonlikka qaram bo'lsa-da, amalda yarim mustaqil edilar. Ta'kidlash joizki, O'rta Osiyoning turk xoqonligi tarkibiga kirgan davridagi moddiy madaniyati o'zida mahalliy o'troq xalqlar va ko'chmanchi turklarning mushtarakligini aks ettiradi. Ularning umumiyliqi qurol-aslaxa, zeb-ziynat buyumlarining o'xshashligida, qimmatbaho metallardan ishlangan buyumlar ko'rinishida o'z aksini topgan. Tadqiqotchilarning fikricha, moddiy madaniyatdagi umumiylik, avvalo, O'rta Osiyo shahar va qishloqlari hamda turk xoqonlari manfaatlarining umumiyliqi bilan bog'liq edi.

Turkiylarning dini haqida "Vey-shu" va "Suy-shu" Xitoy yilnomalarida qayd etilgan. Unda turkiylar dini odatlari haqida shunday ma'lumotlar bor:

1-xoqon qarorgohiga Sharq tomonidan kiritilgan, bu bilan kun chiqish tarafga hurmat ma'nosi ifodalangan, ayni paytda quyoshga sig'inishni ham bildirgan.

2-har yili xoqon o'z amaldorlari bilan maxsus, g'orga borib, ota-bobolari ruhiga qurbonlik keltirgan.

3-har 5-marotaba oy chiqishida va o'sha oyning o'rtasida xoqon yaqinlarini yig'ib, daryo bo'yiga borgan osmon ruhi (tangri) ga qurbonlik keltirganlar¹⁰⁴.

Qabilalar o'rtasida ham turli xudolarga e'tiqod qilish bo'lgan. Tangri (osmon ruxi) barcha qabilalar uchun yagona asosiy xudo bo'lgan. Unga doimiy qurbonliklar keltirganlar. Ular ruh abadiyligi, narigi dunyo borligiga ishonganlar¹⁰⁵. Biror kishi qazo qilsa yoniga boshqa kishilar, buyumlarni ham qo'shib ko'mganlar. Masalan, 576-yil Istemi-yabg'a vafot etganida u bilan birga 4 ta harbiy asir o'ldirilib ko'milgan. Muqanxon vafot etganida unga oxiratda xizmat qilish uchun 20.000 kishi o'ldirilib, birga ko'milgan. Qiyomat kunini turkiylar "Qoldirilgan kun" deb ataganlar. Turkiylar qabr toshlari, ya'ni bitigtoshlar yoniga odamlarining tosh haykalchalarini qo'yishgan. Ular "Balballar" deyilgan. Bu balballar o'lgan odamning ruhiga bag'ishlangan yodgorlikdir. Shamanizm o'sha davrda turkiylarning asosiy dini bo'lib, keyinchalik ular ichida buddizim, xristianlik va boshqa dinlar ham tarqalgan. Tosh bitiglarida o'lgan odamga madhiyadan tashqari, ko'plab tarixiy xodisa va voqealar ham bitilgan. Bunday bitiglar ichida eng ma'lumlari Kul tigin bitigtoshi, Bilga xoqon bitigtoshi, To'nyuquq bitigtoshi va boshqalar mashhurdir. Bular birgalikda O'rxun-Yenisey

¹⁰⁴ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.- T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 150-bet.

¹⁰⁵ O'sha asarda 151-betda.

yozuvlari deb ataladi. Shuningdek, qog'ozga yozilib, Xitoydan topilgan 104 satrlik "Ta'birnoma" asarida ham turkiylar xayotining sahifalari yor.

Ko'k-turklar idorasi ostida yashayotgan turk arvoniy xalqlari orasida ham budda dini keng yoyilgandi. Buddaviy rohiblar dinlarini turk xoqonlariga va xalqiga qabul qildirmoq uchun jonlarini jabborga berishar edi. Chunonchi, Muqonxonning xalafi Topu (topo)xon (572-581) bir rohibning ta'sirida budda diniga kiradi va bundan keyin hukmdorlik mavqeini o'sishiga ishonadi. Biroq ushbu hodisa dinning yoyilishiga hech qanday ta'sir o'tkazmaydi. Ko'k-turklarning xoqoni Tung yabg'u 626-yilda ziyoratga kelgan bir rohibni hurmat bilan kutib olib, uning sharafiga bazm beradi. Biroq barcha g'ayrat va tashviqotga qaray, turklar o'z shomoni dinlariga sodiq qolganlar¹⁰⁶.

Turk xoqonligi davri O'rta Osiyoda ko'plab yirik shaharlar mavjud edi. Katta va kichik shaharlarda hunarmandchilik, me'morchilik, rassomlik, haykaltaroshlik kabilar rivojlanadi. Ularning ayrim namunalari o'sha davrda bunyod etilgan qasr va saroylarni bezagan devoriy suratlar va ganchkor naqshlar, haykallar va haykalchalar, tangalarda zarb etilgan ramzlar sifatida bizning kunlarimizgacha saqlanib kelgan. Ularda o'sha davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotdagi o'zgarishlar o'z aksini topgan. Surxon vohasidagi Bolaliktepa, Zarafshon vodiysidagi Panjikent, Varaxsha va Afrosiyob, Farg'onadagi Quva xarobalaridan topilgan devoriy suratlar manzaralari shular jumlasidandir.

Bu davrda ulkan hududlarda yashagan turli xalqlarning til va yozuvlari bir-birlariga ta'sir o'tkazgan edi. Arab yozuviga qadar turk-runiy, uyg'ur, moniy, sug'd, braxma, kxaroshtiy, xorazmiy va suryoniy yozuvlari mavjud edi. Sug'd, Xorazm va Toxariston aholisining alohida-alohida yozuvlari bor edi. Sug'd va Xorazm yozuvlari oromiy yozuvi asosida paydo bo'lgan bo'lsa, bu yozuvlar asosida Toxariston yozuvi paydo bo'ladi. Sug'd yozuvlari keng hududlarga tarqalgan bo'lib, bu jarayon Sug'diylarning yangi yerlarni o'zlashtirish faoliyati va savdogarlarning ipak yo'lidagi say-xarakatlari bilan bog'liq edi. Shu bois bo'lsa kerakki, Sug'd tilidagi yozma yodgorliklar O'rta Osiyo, Qozog'iston, Sharqiy Turkiston, Pokiston va Mo'g'uliston hududlaridan topib tekshirilgan. Sug'd yozuvi ish yuritishda, savdo va madaniy aloqalarda katta ahamiyatga ega bo'lib, qadimgi uyg'ur, mo'g'ul va manjurlar yozuvlari paydo bo'lishiga asos bo'ldi.

Bu davrda Xorazmda mahalliy yozuv keng tarqalgan va amalda bo'lgan. Tuproqqal'adan shoh arxivlarining topilishi bunga misol bo'la oladi. Boy bezaklar, sopol, metall idishlar, devoriy sur'atlar, kiyimlardagi tasvirlar bu yerda tasviriy san'atning rivojidan dalolat beradi.

¹⁰⁶ Usmon Turon Turkiy xalqlar mafkurasi. T., "Cho'lpon", 1995-yil, 64-bet.

Turklar sarrojlik, ruda qazib olish va undan qurol-yarog‘ yasashda ayniqsa mohir edilar. Turklar yasagan qurol-yarog‘ va zeb-ziynat buyumlari o‘zining xilmaxilligi va pishiqligi bilan ajralib turgan.

Bu davrda konchilik ishlari ham ancha rivojlangan. Oltin, temir, kumush, mis, qimmatbaho toshlar, turli ma’danlar Sug‘d, Shosh, Farg‘ona, Qashg‘ar, Tohariston kabi viloyatlardan qazib olinganligi manbalarda aniq ko‘rsatilgan.

O‘rta Osiyoning Turk xoqonligi tarkibida bo‘lishi o‘sha davr davlatchilik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot uchun muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Avvalo, Turk xoqonligi juda katta hududlardagi turkiy qabilalarning birlashuvi va jipslashuviga keng imkoniyatlar yaratib, O‘rta Osiyodagi ayrim turkiy xalqlar shakllanishiga asos soldi. Yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, avval Turk xoqonligi, keyin esa G‘arbiy turk xoqonligining qudratli va ko‘chmanchilarga xos shiddatli harbiy tashkiloti, Sug‘diylarning bevosita aralashuvi tufayli olib borgan diplomatik siyosati Xitoy, Vizantiya va Eronning O‘rta Osiyo ilk o‘rta asrlar davri xalqlari va elatlariga nisbatan olib borayotgan tajovuzkorlik siyosati yo‘liga mustahkam to‘siq qo‘ydi.

Bepoyon dasht va cho‘l hududlarida, serhosil va sersuv vohalarda tashkil topgan ulkan davlat birlashmalari kattagina hududlardagi shaharlar, hunarmandchilik, madaniyat, savdo-sotiq va o‘zaro aloqalarning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochib berdi. Masalaning yana bir eng muhim tomoni shundaki, Turk xoqonligi mavjudligi davr - ko‘chmanchilar madaniyati insoniyat sivilizatsiyasining o‘z yo‘nalishi va jihatlariga ega bo‘lgan o‘ziga xos va betakror tarmog‘i bo‘lib, o‘troq aholi madaniyati bilan aralashib, uyg‘unlashgan madaniyat paydo bo‘lishi davri bo‘ldi.

Tayanch tushunchalar

Turk, turkiy, Ashina, Muqonxon, Topu, Tung yabg‘u, “Vey-shu”, “Suy-shu, Istemi, yabg‘u, Xusrav I Anushervon, Muqanxon, Ishbara Elterish Sher, teginlar, qora budun, “o‘n o‘q el”, shod, tudunlar, tarxon, Syuan Tsan, chabish, eltabir, “barluq”, damochi, “ixshid”, “malikshoh”, “xorazmshoh”, “ixrid”, “xudot”, “afshin”, “budun”, “su”, “suboshi”, Exu, Dele, Silifa, Tutunfa, Oltoy, Manjuriya, Bolaliktepa, Panjikent, Varaxsha, Afrosiyob, Quva.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Turk xoqonligining tashkil topishidagi shart-sharoitlar nimalardan iborat edi?
2. Ushbu xoqonlikning boshqaruv siyosati qanday tashkil etilganligini gapirib bering?
3. Turk xoqonligi davrida sud, jazo organlari faoliyati nimalardan iborat bo‘lgan?

4. Turk xoqonligining yurtimizga kirib kelishi va G'arbiy turk xoqonligining bunda tutgan o'rni qanday bo'lgan?
5. Turk xoqonligining O'rta Osiyoga hukmronligi davrida O'rta Osiyodagi ijtimoiy-iqtisodiy, jarayonlar haqida gapirib bering?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. Mas'ul muxarrirlar: Alimova D.A, Rtveladze E.V.- T., "Sharq", 2001-yil.
2. Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.- T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil,
3. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi.- T., "G'afur G'ulom", 2004-yil.
4. Usmon Turon Turkiy xalqlar mafkurasi.- T., "Cho'lpon", 1995-yil.
5. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi.- T., "Sharq", 2000-yil.
6. Abdurahimova N.A, Isakova M.S, Suleymanova Z.M Davlat muassasalari tarixi.- T., "Sharq", 2007-yil.
7. Abulg'ozil. SHajarayi Turk.- T., "Cho'lpon", 1990-yil.
8. Gumilyov L.N. Qadimgi turklar.-T., "Fan", 2007-yil.
9. Nasimxon Raxmon. Turk xoqonligi.-T., 1990-yil.

Mavzu: O'rta Osiyoda arab xalifaligi davlat boshqaruvi.

Reja:

- 1. Arab xalifaligining tashkil topishi.**
- 2. Arablar hukmronligi davrida yer egaligi va soliq tizimi.**
- 3. Arablar davrida boshqaruv tizimlari va huquqiy munosabatlar.**
- 4. Arablar hukmronligi davrida iqtisodiy- ijtimoiy, va madaniy hayot.**

VI asrning oxiri va VII asr boshlarida, ya'ni islom dinining vujudga kelishi arafasida Somiy qavmiga mansub arab qabilalari o'rtasidagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasi bir xil emas edi. Yamanda savdo-sotiq rivojlanib ilk davlatchilik belgilari shakllanayotgan bir paytda, yarim orolning shimoliy qismida joylashgan shaharlarda hali ham ibtidoiy turmush tarzi saqlanib qolgan edi, sahrolarda ko'chmanchi chorvachilik bilan hayot kechirayotgan arab qabilalari esa hatto patriarxal urug'chilik tuzumining ilk bora yemirilish bosqichida turadilar. Aytmoqchimizki, Arabiston yarim orolida yashagan qabilalarning asosiy ko'pchiligi ularga qo'shni yashagan Misr, Vizantiya, Eron,

Mesopotamiya kabi qadimiy madaniyat markazlariga qaraganda tarixi taraqqiyotning ancha quyi bosqichida bo'lib, orqada qolgan edi.

Arabiston yarim orolining g'arbiy qismida Qizil dengiz sohillarida geografik qulay bir hududda joylashgan va Xijoz deb nom olgan tumanda bu davrda iqtisodiy taraqqiyot birmuncha ilgarilab ketgandi. Karvon savdo yo'llari bu hududni janubda Yaman orqali Habashiston va Hindiston, shimolda Shom yurti (Suriya) orqali Misr, Vizantiya va Sosoniylar Eroni bilan bog'lar edi. O'z davrida katta, iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan bu hududning markazi Makka shahri bo'lib, bu yerda yoz va qish fasllarida katta karvonlar tashkil etilgan (tarixchi Tabariy bergan ma'lumotlarga qaraganda ba'zan bu karvonlar 2000 tuyagacha etgan). Bu karvonlarning shimolga va janubga yuborilib turgani haqida Qur'oni Karimning 106-“Quraysh” surasida qayd etiladi¹⁰⁷.

Savdo karvoni yo'lida joylashgan Makkadan tashqari yana Yasrib (keyinchalik Madina), Toif, Xaybar kabi shaharlar ham rivojlanib, kengayib ahamiyati oshib bordi va VI asrlarga kelib gavjum savdo markazlariga aylandilar. Albatta bu davrda Makka shahri bilan biror-bir sohada bo'lsin raqobatlashadigan savdo markazi hali yo'q edi¹⁰⁸.

Makka shahri arab qabilalarini birlashtirishda markaziy o'rinni tuta bordi. Chunki V-VI asrlarda arab qabilalari ittifoqi mustahkam emas edi. Ular goh birlashar, goh tarqalib parchalanib ketar, qabilalar o'rtasida tez-tez nizolar kelib chiqardi va shu asnodan urushlar bo'lib turardi. Negaki, har bir urug` qabila turli dinlarga xristianlik, otashparastlik kabilarga sig'inar, ularning har qaysi birining o'z xudosi, o'z payg'ambari bo'lardi. Ko'p xudolilik va ko'p payg'ambarlik negizida tez-tez kelib chiqadigan va sodir bo'ladigan urug'lar va qabilalar o'rtasidagi urushlar xalq ommasining noroziligini kuchaytirib borar, arab qabilalari o'rtasida borgan sayin birlashishga intilish ishtiyoqi kuchayardi. Kuchli urug` jamoalar ibodatxonasi va ular sig'anadigan, topinadigan qadamjolarining ahamiyati osha borardi. Ojiz urug`-qabilalar topinishi va xudolari haqidagi ta'limotlar tobora o'rtadan surib chiqarila boradi¹⁰⁹.

Muhammad g'oyaviy ta'limotining asosini tashkil etgan yakkaxudolilik islom diniga qadar ham bo'lgan, Muhammad davrida ham bu g'oyani bayroq qilib ko'rganlar bor edi. Jumladan A. Hasanov “Makka va Madina tarixi”da payg'ambarlikni da'vo qilganlar jumlasiga: “Yamomada- Musaylima, Yamanda - Asvad, Markaziy Arabistonda-Sajjoh ismli bir ayol va Tulayxa, Madina

¹⁰⁷ Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima T., “Cho'lpon”, 1992-yil, 524 –bet.

¹⁰⁸ Shamsuddinov R, Karimov Sh Vatan tarixi.- T., “O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi”, 2009-yil, 50-bet.

¹⁰⁹ Shamsuddinov R, Karimov Sh Vatan tarixi.- T., “O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi”, 2009-yil, 50-bet.

(Yasrib)da Ibn Sayyod...”¹¹⁰ ni kiritadi. Muhammad yo`li g`alaba qozongach faqat uning nabiyligi (payg`ambarligi) e`tirof etilib, boshqalari esa musulmon tarixchiligida, muta-nabbiylar (ya`ni soxta payg`ambarlar) deb nom oladilar¹¹¹.

630-yilda Muhammad Arabistonning ayrim mintaqalarida paydo bo`lgan, soxta payg`ambarlar ustiga yurishlar qilib butun boshli Arabiston yarim orolini egallab kuchli davlatga asos soladi. Bu davlat Yamandan Sino yarim oroligacha, Qizil dengiz soxillaridan Markaziy Qizilqum sahrosigacha cho`zilgan yerlarni o`z ichiga olar edi.

Mudammad nasroniy yil hisobida 632-yil (hijriy yil hisobida 10-yili) 25-mayda o`z uylarida vafot etadilar. Payg`ambarimiz vafotidan so`ng u kishining ishonchli noiblari yoki o`rinbosarlari davlatni boshqarganlar. Ana shu tariqa tarixda “arab xalifaligi” paydo bo`lgan. Islom musulmonlarida asosan ilk to`rt xalifa alohida ahamiyatga ega. Bular - Abu Bakr. (632-634), Umar (634-644), Usmon (644- 656) va Hazrat Ali (656-661). So`ng xalifalik 661-750-yillarda ummaviylar sulolasiga o`tgan. Bu sulolaga Muoviya bin Abu Sufyon (661-680) asos solgan. Ummaviylardan so`ng xalifalik taxti Abbosiylar (750-1258) sulolasi qo`liga o`tgan. Bu sulolaning asoschisi Muhammad alayhissalomning amakilari avlodlaridan Abul Abbas As-Saffoq (749-754) edi.

Xalifalar ham dunyoviy, ham diniy hokimiyat boshlig`i edi. Qonun chiqarish, ijro etish, sud hokimiyati ham ularga tegishli edi. Ushbu to`rt xalifalar islomda “xulafo ar-roshidin” (“to`g`ri yo`ldan borgan xalifalar”), dindorlar o`rtasida choryorlar deb atalgan¹¹².

Arablar O`rta Osiyoni bosib olgach bu hududdagi hamma shahar va aholi joylarida o`z qo`shinlarini joylashtirdilar. Bu harbiy kuchlar o`z vaqtida mahalliy aholi ustidan nazorat qilib turardi. Arab xalifaligi tasarrufiga o`tgan Movaraunnahr hududida ko`pgina yirik yer egalari - dehqonlarning mavqei avvalgi holaticha saqlanib qoldi. Ular siyosiy jihatdan xalifa va uning noibiga bo`ysunar edilar.

Butun VIII asr davomida arab zodagonlarining dehqonlar bilan til topishuv hollari kuchayadi va aynan mana shu davrda yirik dehqon urug` aymoqlari qo`li ostidagi yer-mulklarning yuqori arab harbiy mulkdoriga o`tishi ro`y beradi. Arab qo`shini tarkibiga mahalliy aholi ichidan ko`plab erkaklar majburan safarbar qilindi. Harbiy harakatlar natijasida aholining bir qismi halok bo`ldi, bir qismi asirga olindi. Barcha shahar va qishloqlarda o`z harbiy garnizonlarini joylashtirgan arablar, shu harbiy kuchlarga tayanib aholidan turli soliqlar undirishar, ularni turli jamoa ishlariga safarbar qilishar edi.

¹¹⁰ Hasanov A. Makka va Madina tarixi T., “Mehnat”, 1992, 65-bet

¹¹¹ Shamsuddinov R, Karimov Sh Vatan tarixi.- T., “O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi”, 2009-yil, 50-bet.

¹¹² Muhammedov H Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi. II qism.- T., “Toshkent Davlat yuridik instituti”, 2005-yil, 343-bet.

Yirik yer egalari o'rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshilik arablarning aralashuviga sabab bo'lar yoki mulkning bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishini ta'minlar edi. O'rta asr mualliflari ma'lumotlariga ko'ra, dehqonlar qo'li ostida qishloq jamoalari bo'lib, bu jamoadan yer olgan kishilar xiroj to'laganlar. Dehqonlar mustaqil qo'rg'onlarda hayot kechirib, ularning yaxshi qurollangan harbiy bo'linmalari bo'lgan. Bunday bo'linmalarning askarlari chokarlar deb atalgan. Dehqonlar xalifa noibining mahalliy aholi orasidan bo'lgan vakiliga bo'ysunadilar. Mehnatkash aholi, asosan kadivarlar, kashovarlar hamda qullar dehqonlarda mavjud bo'lgan yer-mulklarning ma'lum ulushini ijaraga olib ishlashgan va buning evaziga soliq to'laganlar. Dehqonlar orasida yer-mulk, shaxsiy uy-joy va qo'rg'onlar masalasida nizo va janjallar chiqib qolsa, muammoni xalifa hal qilgan. Har bir huquqiy muammo islom qonun-qoidalariga binoan ko'rib chiqilgan¹¹³.

VIII asr o'rtalariga kelib Movaraunnahr hududida siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. Viloyatlardagi hokimlar va boshqa hukmdorlarning qo'li ostidagi ma'muriy-idora usuli o'z shaklini saqlab qolgan bo'lishiga qaramay, hokimlarning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi. Mahalliy davlat boshliqlarining ko'pchiligi o'z huquqlari va imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida islom dinini qabul qilgan edilar. Islom dinini qabul qilmagan zodagonlar o'z mol-mulklaridan mahrum etilar yoki katta miqdordagi tovon to'lar edilar.

Arablar iqtisodiy hayotni o'z qo'llaridan chiqarmaslik maqsadida bosib olingan hududlarda sosoniylar tartibidagi soliq tizimini joriy qildilar. Bular asosan quyidagilar edi:

1. Qavonin yoki mukati'a - mayda viloyatlar va tumanlardan xazinaga tushib turgan yig'in.

2. Maqrsima - hosilning ma'lum ulushi miqdorida to'langan. Uning hajmi sug'orishga bog'liq holda belgilangan.

3. Misoxa yer hajmiga qarab miqdori belgilanadigan soliq bo'lib, o'nta ekin ekilishi yoki ekilmasligiga e'tibor berilmagan¹¹⁴.

Bu soliq tizimiga yer solig'i - xiroj (hosilning o'ndan bir yoki o'ndan ikki qismi miqdorida), chorva, hunarmandchilik, savdo-sotiqdan zakot (qirqdan bir miqdorda) hamda islomni qabul qilmagan shaxslardan olinadigan - jizya solig'i ham qo'shilgan.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, arablarning O'rta Osiyoni bosib olingan hududlarini boshqarish markazi Marv shahri bo'lib, bu yerdan

¹¹³ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil,157-bet.

¹¹⁴ Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil, 157-bet.

turib xalifaning noibi Movaraunnahr hamda Xurosonni idora qilgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, VIII asrning o'rtalari va oxirlariga kelib Movaraunnahr va Xuroson hududlarida siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirib bo'lingan edi. Bu davrda Movaraunnahrda Sug'd, Shosh, Farg'ona, Xorazm, Ustrushona, Toxariston kabilardagi mahalliy hokimlar zimmasiga aholidan belgilangan soliqlarni yig'ish, ma'muriy boshqaruvni amalga oshirish asosida islom dini g'oyalarini aholi o'rtasida yoyish asosiy vazifa qilib belgilangan edi. Mahalliy hokimlar faoliyati xalifa tomonidan tayinlanadigan maxsus amirlar tomonidan katta nazorat ostiga olingan bo'lib, bundan tashqari ular xalifaning Xurosondagi noibiga itoat etishi shart bo'lgan.

Arablar istilosidan keyin Movaraunnahrda musulmon qonunchilik tizimi ham joriy etildi. Islom huquqshunosligining asosini tashkil etuvchi shariat muqaddas kitob - Qur'oni karim va Hadisi sharifga hamda fiqhshunos olimlarning turli savollarga javoblari va qarorlariga tayanar edi. Masalaning yana bir jihati shundaki, Islom dinining ko'p jihatdan afzalligi, ahloq va intizom nuqtai nazaridan ommaviyligi xususiyati arablar bosib olgan mamlakatlar aholisi tomonidan uning tez orada qabul etilishiga sabab bo'ladi. Qutayba singari uni bosqinchilik va zo'ravonlik bilan olib kelish mumkin emas edi. Qachonki islom mohiyatiga yetilgachgina unga rag'bat va e'tiqod kuchayib ketadi.

VIII asr o'rtalariga kelib Movarounnahr hudududa siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. So'g'diyonada buxorxudotlar va boshqa hukmdorlarning qo'li ostidagi ma'muriy idora usuli o'z shaklini saqlab qolgan bo'lishiga qaramay, hokimlarning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi. Mahalliy davlat boshliqlarining ko'pchiligi o'z huquqlari va imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida islom dinini qabul qilgan edilar. Islomni qabul qilmagan zodagonlar o'z yerlaridan mahrum etilar yoki tovon to'lar edilar.

Xalifa davlatni boshqarishda vazir ul vuzaro (ulug' vazir)ga tayangan. Harbiy ishlar, harbiy qo'shinlar amir ul-umaro qo'li ostida edi. Xalifa turli masalalarni devon ad-dar, ya'ni kengashda ko'rib chiqar edi. Devon ad-dar uchta asosiy devonga bo'lingan ular devon al-mashriq, devon al-mag'rib va devon al-xarajdan iborat bo'lgan. Movarounnahrda tegishli masalalar devon al-mashriqda hal etilar edi¹¹⁵.

Xalifa viloyat noiblarini lavozimiga tayinlash yoki bo'shata olish huquqiga ega edi. Xalifalikning huquqiy masalalari Qur'oni karim va Payg'ambar ko'rsatmalari, nasihatlariga asoslangan holda ko'rib chiqilgan.

¹¹⁵ Muhammedov H Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi. II qism.- T., "Toshkent Davlat yuridik instituti", 2005-yil, 345-bet.

Dehqonlarning arab zodagonlari bilan qon-qarindoshlik rishtalarini bog'lashi, ularga katta imtiyoz berar edi.

Birinchiidan, ular o'z hukmronlik mavqelarini saqlab qoldilar, ikkinchiidan, ma'lum miqdorda xalifa xazinasiga soliq berish bilan o'z yerlarini ixtiyorlarida qoldiradilar. Ijaraga berishni kuchaytirishi bilan ularning ijtimoiy nufuzi kadivarlarga nisbatan ancha yuqori pog'onaga ko'tarildi. Dehqonlarning qaramog'idagi kam sonli qullar ham ozodlikka chiqib ijarachilarga aylandilar. Yirik yer egalari dehqonlar arab xalifaligi davrida ham o'z yerlarining egalari bo'lib qoldilar, biroq ular endilikda ijaradorlarga aylanib, daromadning ma'lum qismini xalifalik xazinasiga jo'natish majburiyatini olgan edilar. Islomni qabul qilmaganlar soliq to'lovchilar sanalar va ular zilmmiyar deb atalar edi.

O'zbekiston hududi arablar tomonidan bosib olinganidan so'ng Arab xalifaligi tarkibiga kirgan. Arab xalifaligi feodal teokratik davlat bo'lib, uning tepasida xalifa turgan. Xalifaga davlatdagi barcha dunyoviy hamda diniy hokimiyat tegishli bo'lgan. Arab xalifaligi tomonidan bosib olingan viloyatlar tepasida xalifa tomonidan tayinlanadigan amirlar turgan. O'zbekiston hududini xalifaning Xuroson va Movarounnahr bo'yicha noibi idora etgan. Noib alohida shaharlar va aholi punktlarining hokimlarini, shayxlarini tayinlagan. Ular mahalliy aholidan o'lponlar yig'ish hamda jamoat tartibni saqlab turish kabi vazifalarni bajarib turgan. Ba'zi shaharlarning hokimlari ma'muriy-moliyaviy huquqlardan tashqari hatto harbiy kuchlarni ham boshqarganlar. Ko'p joylarga arablar o'z harbiy qismlarini joylashtirgan edilar. Ular mahalliy aholini tutqunlikda ushlab turganlar. Arablarning ma'muriy aparati va mirshablari bo'lgan, hokimlarning esa shaxsiy qo'riqchilari mavjud edi¹¹⁶.

Arab xalifaligining birinchi davrida xalifa saylanib qo'yilardi. Uma-viylar va Abbosiylar davrida xalifa lavozimi nasldan naslga meros bo'lib o'tadigan bo'lgan. Xalifa cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan despot bo'lib qolgan. Arab xalifaligining birinchi davrida xalifalar xalqdan alohida bo'lishga intilmagan hamda kamtarona hayot tarzida yashagan bo'lsalar, Umaviylar va Abbosiylar juda boy-badavlat turmush kechirganlar. Umaviylar va Abbosiylar davrida ancha keng va nisbatan markazlashgan byurokratik apparat tashkil etilgan.

Xalifa huzurida kengash (shuura) mavjud bo'lib, muhim ishlarni hal etgan. Xalifaning bevosita maslahatchisi va o'rinbosari, davlatda oliy mansabdor shaxs buyuk ministr bo'lgan. Ministr so'zi arabcha "og'irliklarni ko'taruvchi" degan ma'noni bildiradi. Buyuk ministr juda katta vakolatlarga ega edi. U xalifa nomidan davlatning daromad va xarajatlarini nazorat qilardi, amirlar va

¹¹⁶ O'sha asarda 346-bet.

sultonlarni tayinlardi. U xalifa devonxonasi boshlig'i hisoblangan. Saroydagi muhim mansablar: xalifaning shaxsiy qo'riqchilari boshlig'i; politsiya boshlig'i; boshqa mansabdor shaxslarni nazorat qiluvchi maxsus chinovnik edi.

Davlat boshqaruvining markaziy organlari devonlar deb atalardi. Arab xalifaligida quyidagicha devonlar bo'lgan:

Al-Xiroj - ichki ishlar devoni - moliyaviy ishlarga rahbarlik qilgan;

Al-Xatim - xalifa kotibiyati hisoblangan, yashirin politsiya funksiyasini ham bajargan;

Al-Rasoil - pochta va aloqa devoni bo'lgan. U pochталarni va davlat yuklarini yetkazib bergan. Yo'llarni, karvonsaroylarni, quduqlarni qurilishiga rahbarlik qilgan;

Al-Mustaqilot - harbiylarni hisobga olish, armiyani ta'minlab turish vazifasini bajargan.

Ushbu ko'rsatilgan to'rtta devon Umaviylar davrida tashkil topgan bo'lsa, Abbosiylar davrida devonlarning soni 10 taga yetadi. Devonlarning boshida xalifa tomonidan tayinlanadigan ministr, ya'ni rais-ud-devon turardi. Yuqoridagilardan tashqari, davlat xazinasini - bayt-al-mol ham bo'lib, u zakot solig'ini undirish ishlarini yuritgan¹¹⁷.

Dastlab armiya asosan arab qabilalaridan va ko'ngillilardan iborat edi. Xalifa oliy bosh qo'mondon hisoblangan. U armiyadagi oliy va o'rta darajadagi zobitlar tarkibini tayinlagan va almashtirib turgan. Umaviylar davrida har bir viloyatning o'z qurolli kuchlari (otryadlari) mavjud edi. Ularga tegishli viloyat hukmdorlari boshchilik qilgan. Abbosiylar davrida ulkan harbiy dengiz floti tashkil etiladi.

Sud hokimiyati ma'muriy hokimiyatdan ajratilgan edi. Mahalliy hokimiyatlar sudyalarning qaroriga aralashish huquqiga ega bo'lmaganlar.

Musulmon huquqi - shariat o'rta asrlardagi Sharq sivilizatsiyasining juda katta hodisasi hisoblanadi. Bu huquqiy tizim Arab xalifaligi doirasida vujudga kelib, rasmiylashgan va asta-sekin xalqaro ahamiyat kasb etib borgan. Uning rivojlanish jara-yoni arab davlatchiligining VII asr boshida (Muhammad salollulohu alayxi vassallam davrida) kichik patriarxal diniy jamoadan VIII-X asrlarda (Umaviylar va Abbosiylar davrida) yirik imperiyalardan biriga o'sib o'tishi jarayoni bilan chambarchas bog'liq.

Arab xalifaligi qulagandan so'ng musulmon huquqi nafaqat o'zining ilgarigi ahamiyatini yo'qotdi, balki yanada taraqqiy etdi, xuddi o'rta asrlarda Yevropadagi rim huquqi singari "ikkinchi marotaba dunyoga keldi" hamda o'rta asrlardagi Osiyo va Afrikaning u yoki bu darajada islomni qabul qilgan qator mamlakatlari

¹¹⁷ Muhammedov H Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi. II qism.- T.: "Toshkent Davlat yuridik instituti", 2005-yil, 346-bet.

(Misr, Hindiston, Usmoniylar imperiyasi va boshqa ko'pgina davlatlar)ning amaldagi huquqida ham musulmon huquqi arab istilosidan boshlab to "qizil imperiya" hukmronligi o'rnatilgunga qadar muhim o'zgarishsiz harakatda bo'ldi. Musulmon huquqi o'zidan oldingi Sharq huquqiy madaniyatining ko'pgina elementlarini, jumladan, islomga qadar Arabistonda va arablar tomonidan bosib olingan hududlarda harakatda bo'lgan huquqiy odatlar va an'analarni ham o'zida aks ettirdi. Masalan, Umaviylar davrida ancha vaqtgacha sosoniylar, Eron, Vizantiya huquqi, shuningdek, qisman rim huquqi ham ahyon-ahyon qo'llanib turilgan. Ushbu manbalar tashqi jihatdan va kam ahamiyatli bo'lsa-da, shariatning vujudga kelishida ma'lum o'rin tutgan. Lekin ularning oqibatda shariatning betakror va o'ziga xos, mustaqil va original huquqiy tizim sifatida shakllanishiga hech qanday aloqasi yo'q. Shariatning vujudga kelishida Muhammad (SAV) va dastlabki to'rtta xalifaning o'rni juda katta. Aynan ularning hukmronligi davrida musulmonlarning muqaddas kitoblari - Qur'oni Karim va Sunna tuzilgan.

Shariat eng boshidan (hech bo'lmaganda dastlabki ikki asr mobaynida) qat'iy diniy huquq sifatida vujudga keldi va rivojlandi. U islom ilo-hiyoti bilan uzviy qo'shib ketdi, uning diniy axloqiy tasavvurlarini mujassam etdi. Islom ta'limoti bo'yicha diniy qoidalar yagona Alloh tomonidan o'rnatilgan tartib va qonunlarning bir qismi bo'lib, ular bilan butun dunyo boshqariladi. Ayniqsa dastlabki vaqtlarda umuman shariat va xususan fiqh¹¹⁸ o'zida faqat huquqiy qoidalarni aks ettiribgina qolmay, diniy ta'limot va axloqni ham mujassam etgan. Shariatda din, axloq va huquqning bunday qo'shib ketganligi, bir-biridan ajralmaganligi, bo'linmaganligi o'ziga xos ifodasini shundan topgan ediki, uning normalari (qoidalari, ko'rsatmalari) bir tomondan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solgan, ikkinchi tomondan esa - musulmonlarning Alloh bilan munosabalarini (ibodat qilishlarini) belgilagan. Shariatning ilohiy tadbiiq etilishi va diniy-axloqiy asoslari huquqni tushunishning, shuningdek, qonuniy va noqonuniy hatti-harakatga baho berishning o'ziga xosligida o'z aksini topgan. Masalan, huquqning islom ilohiyoti bilan chambarchas bog'liqligi shariatda har bir musulmon tomonidan sodir etilishi lozim bo'lgan yoki mumkin bo'lmagan xatti-harakatlarning aniq ko'rsatib qo'yilganligida o'z ifodasini topgan. Shariatda barcha xatti-harakatlar dastlab ikki turga - harom va halolga ajratilgan. Keyinchalik shariat shakllanib tugallangan davrda beshta toifa vujudga kelgan. Bular: farz - bajarilishi qat'iy majburiy hisoblangan xatti-harakatlar; mandub (sunnat) - majburiy emas, lekin ma'qul, lozim deb hisoblangan normalar; muboh - ixtiyoriy normalar; makruh-noma'qul normalar; harom - qat'iy ravishda taqiqlangan xatti-harakatlar. Bular ham huquqiy, ham axloqiy-diniy mazmunga ega bo'lib, majburlochi, tavsiya qiluvchi,

¹¹⁸ Fiqh (arabcha - tushunish) - musulmon huquqshunosligi, shariat qonun-qoidalarini ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi islom ilohiyotining bir sohasi.

yo‘l qo‘yuvchi, lekin jazo qo‘llanilmaydigan, taqiqlovchi va jazoga loyiq (mustahiq) xarakterdadir. Shariat me‘yorlarining ilohiyligi, oldindan belgilab qo‘yilganligi musulmonlar irodasining shariat doirasidagi erkinligi haqidagi masalaning juda katta ahamiyatini belgilaydi. Bu masalaga duch kelgan diniy-falsafiy maktablar turli mavqeni egalla-gan. Masalan, shunday maktablardan biri - jabariylar¹¹⁹ ikki inson irodasi erkinligini butunlay inkor etgan. Ular inson taqdirini xudo mutlaq oldindan belgilab qo‘ygan, hech qanday iroda va faoliyat erkinligi yo‘q, bular faqat xudoda mavjud, inson esa ana shu faoliyatni o‘zlashtirib olish imkoniyatigagina ega, degan ta‘limotni ilgari surganlar¹²⁰.

Shariat uchun, ayniqsa uning rivojlanishidagi dastlabki bosqichlarda, musulmonning huquqlariga emas, balki uning Alloh oldidagi burchlariga e‘tibor berish xarakterlidir. Shariatda musulmonlarning bunday majburiyatlarini o‘rnatuvchi normalar juda ko‘p bo‘lib, ular musulmonning butun hayotini (har kuni besh vaqt namoz o‘qishi, ro‘za tutishi, dafn marsimlariga rioya qilishi va hokazo faoliyatini) belgilaydi. Shariat normalarining o‘ziga xos xususiyati aynan ushbu normalarning faqat musulmonlarga va musulmonlar o‘rtasidagi munosabatlarga tadbiq qilinishida ekanligi ham tasodifiy emas. Ilk islom va shariatga jamoa tuzumidan o‘sib chiqqan normalar qoidalar xosdir. Bunday normalarda kollektivchilik, rahmdillik, mayib-majruh va boshqa nochor kishilar haqida g‘amxo‘rlik elementlari saqlanib qolgan edi. Biroq albatta shariatda insonning xudo oldida o‘zligi haqidagi, unga so‘zsiz itoat etishi haqidagi tasavvurlar ham o‘z ifodasini topgan. Qur‘oni Karimda musulmon uchun sabr-toqat va mo‘minlik zarurligi alohida ta‘kidlanadi: “Sabr qiling, Alloh sabr qiluvchilar bilan”. Shu tariqa shariatda musulmonning xalifaga va davlat hokimiyatiga bo‘ysunish majburiyati mustahkamlangan: “Allohgga bo‘ysuning va uning elchisiga va oralaringizdagi hokimiyat egalariga itoat eting”.

Shariatning dastlab o‘ta ilohiy-diniy xarakterda bo‘lganligi uning huquqiy tuzilishi va tushunchalarining o‘ziga xosligini belgilagan, aql-idrokka asoslangan huquq ijodkorlik faoliyatiga to‘sqinlik qilgan. Biroq, VIII-IX asrlarda shariat patriarxal jamoa va qabilaviy idrok qilish doirasidan tashqari chiqib, feodallashayotgan ijtimoiy munosabatlar bilan to‘qnash kelgan va juda ko‘p musulmon ilohiyotchi huquqshunoslarining faol sa‘i-harakatlari sharofati bilan tobora ko‘proq darajada aql-idrokka asoslangan huquq sifatida namoyon bo‘la boshlagan. Musulmon huquqshunos olimlari shariatning asosiy va an‘anaviy qoidalarini saqlab qolgan holda sof yuridik tabiatga ega bo‘lgan ko‘pdan-ko‘p huquqiy ta‘limotlar va normalar ishlab chiqdilar. Abu Hanifa an-Nu‘mon ibn Sobit

¹¹⁹ Jabariylar (arabcha jabr qilish, majburlash degani) - VII asr oxiri va VIII asr boshida islom ilohiyotida paydo bo‘lgan ilk oqim tarafdorlari.

¹²⁰ Muhammedov H Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi. II qism.- T., “Toshkent Davlat yuridik instituti”, 2005-yil, 353-bet.

(699-767 yillar), Malik ibn Anas Abu Abdulloh (721-795-yillar), Abu Abdullo Muhammad ibn Idris ash-Shofi'iy (767-820-yillar), Ahmad Abu Abdulloh ash-Shayboniy ibn Hanbal (tug'ilgan yili ma'lum emas-825 yillar) va boshqalar musulmon dunyosida juda mashhur va nufuzli bo'lganlar¹²¹.

Abu Hanifa sunniylikdagi hanafiya mazhabining asoschisi va imomi, ilohiyotchi fiqhshunoslardan biri bo'lib, shariat huquqini tartibga solgan, qiyosni tadbiq etgan, istihon (manbalar asosida chiqarish mumkin bo'lgan xulosa yoki hukmlardan musulmonlar jamoasi uchun maqbulrog'i va foy-dalirog'ini qabul qilish) prinsipini ishlab chiqqan, mahalliy huquq norma-larini (odatni) shariat bilan kelishtirib qo'llashni joriy etgan, huquqshunos-likka ratsionalizm elementlarini kiritgan. Undan yozma asarlar qolmagan, lekin ayrim manbalarga ko'ra, u "Buyuk huquqshunoslik" ("Al-fiqh al-akbar") nomli mashhur kitobning muallifi hisoblanadi.

Malik ibn Anos molikiya mazhabining asoschisi, ilohiyotchi faqih-lardan biri bo'lib, islom diniy huquq tizimini ishlab chiqishda konservativ mavqeda turgan, Muhammad (SAV) davridagi an'analarni yoqlab chiqqan, ya'ni "ashob al-hadis" ("hadis tarafdorlari") oqimining yirik namoyondasi bo'lgan. Uning yagona asari - "Al-Muvatta" ("Ommaviy", "Barchaga tushunarli" ma'nosida) bo'lib, ilk hadis to'plamlaridan biri hisoblanadi.

Muhammad ibn Idris ash-Shofi'iy sunniylikdagi shofi'iya mazhabining asoschisi va imomi, ilohiyotchi faqihlardan biri bo'lib, Makkada ya-shagan, hadislar va fiqxnini o'rgangan, 810-yildan Bog'dodda o'z ta'limotini targ'ib qilgan. Shofi'iy o'z asarlarida islom huquqini an'anaviy normalar bilan bog'lashga intilgan. U fiqh asoslariga to'la ta'rif bergan, ijmo'dan foydalanishga e'tibor qilgan. Uning asosiy asarlari shogirdlari tomonidan "Kitob al umma" to'plami shakliga keltirilgan.

O'rta asrlardagi, ayniqsa dastlabki paytlardagi, musulmon huquqini tavsiflovchi muhim belgilardan biri uning nisbatan yaxlitligi, butunligida edi. Unda yakka xudo - Alloh haqidagi tasavvurlar bilan birga universal xarakterga ega bo'lgan yagona huquqiy tartibot haqidagi g'oya ham o'rnatilgan. Darhaqiqat, dastlab Arabiston yarim orolida vujudga kelgan musulmon huquqi xalifalikning chegaralari kengaya borishi bilan ko'pdan-ko'p yangi hududlarga tarqalgan.

Biroq, musulmon huquqi avvalo hududiy emas, diniy, masjidlarga oid prinsip asosida maydonga chiqqan. Har bir musulmon u qayerda, qaysi mamlakatda bo'lishidan qat'i nazar, shariatga rioya qilishi, islomga sodiq qolishi lozim. Islomning asta-sekin keng tarqala borishi va jahon dinlari-dan biriga aylanishi bilan shariat o'ziga xos jahon huquqiy tizimi bo'lib qolgan. Shariatning ana shunday yaxlit, bir butun huquqiy tizim sifatida maydonga chiqishi uning g'arbiy

¹²¹ Muhammedov H Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi. II qism.- T., "Toshkent Davlat yuridik instituti", 2005-yil, 354-bet.

Yevropa mamlakatlari huquqidan farq qiluvchi muhim jihatlaridandir. Ma'lumki, g'arbiy Yevropa mamlakatlarda huquq xilma-xilligi, bir butun, yaxlit emasligi, harakat doirasining cheklanib qolganligi, ichki qarama-qarshiliklari va boshqa jihatlar bilan tavsiflanadi.

Shariat diniy huquq sifatida Yevropa mamlakatlaridagi kanonik (diniy, muqaddas, qat'iylashgan, o'rnak bo'lib qolgan) huquqdan ham farq qilib, ijtimoiy va cherkov hayotining faqat aniq ko'rinib turgan sohalarini-gina emas, balki keng qamrovli va juda ko'p masalalarini o'z ichiga olgan huquqiy tizim sifatida maydonga chiqadi. Musulmon huquqi shariat dastlab Osiyo va Afrikaning bir qator mamlakatlarida o'rnatilgan bo'lsa, so'ngra vaqt o'tishi bilan uning harakat doirasi O'rta Osiyo, Kavkaz orti, Shimoliy, shuningdek, qisman Sharqiy va G'arbiy Afrikaga, Janubiy-Sharqiy Osiyodagi qator mamlakatlarga ham tarqaladi. Biroq islom va shariatning bunchalik shiddat bilan va keng tarqalishi unda tobora mahalliy xususiyatlarning namoyon bo'lishiga olib kelgan. Buning natijasida alohida huquqiy institutlarni sharhlash va muayyan huquqiy nizolarni hal qilishda shariatda turli qarama-qarshiliklar, turli xil yondoshuvlar yuzaga kelgan. Oqibatda esa islomda turli oqimlar, yo'nalishlar va mazhablar paydo bo'lgan¹²².

Ijtimoiy va davlat tuzumi xususiyatlar Arab xalifaligi ijtimoiy munosabatlarining o'ziga xos tomoni shunda ediki, unda Yevropa mamlakatlaridagi singari tabaqaviy tuzum o'rnatilmadi. Bu yerda aholi turli guruhlari huquqiy holatidagi o'ziga xos belgi, avvalo, musulmonlar va nomusulmonlar, arablar va boshqa xalqlarning huquqlari noteng va har xil ekanligida edi.

Shariat bo'yicha kishining huquqiy layoqati va muomila layoqati islomga e'tiqod qilishiga qarab belgilanadi. Musulmonlar musulmon bo'lmaganlar oldida imtiyozli hisoblanadilar. Hatto qul musulmonlar erkin nomusulmonlarga nisbatan imtiyozli huquqlaridan foydalanadilar. Shariat bo'yicha faqat musulmonlar to'la huquqiy layoqatga ega. Boshqa dindagilar - zimmiylar to'la huquqiy layoqatga ega emas, deb hisoblanganlar. Ular islom davlatida musulmon hukmdorlarga tobe bo'lib yashayotgan hamda o'zlarining jon va mol-mulklarini musulmonlar omon saqlamoqlari uchun har yili juz'ya solig'i (jon solig'i) to'lab turmoqni o'z zimmalariga olgan g'ayridinlar hisoblanadi. Bu haqda Qur'oni karimning 10-pora 9-Tavba surasining 29-oyatida shunday deyiladi: "Allohga va oxirat kuniga ishonmaydigan, Alloh va Rasuli harom qilgan narsalarni harom sanamaydigan, haq din (Islom)ni din qilib olmaydigan ahli kitoblardan iborat kishilarga qarshi to ular o'zlarini past tutib, juz'ya (solig)ni naqd bermagunlaricha - jang qilingiz!". Juz'ya solig'ini to'lab turgan zimmiylar va musulmon hukmdorlar o'rtasidagi ahdga

¹²² Muhammedov H Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi. II qism.- T., "Toshkent Davlat yuridik instituti", 2005-yil, 355-bet.

qat'iy rioya qilmoqlari haqida Payg'ambarimiz hadislarini Imom Al-Buxoriy ham o'z kitobida ta'kidlab o'tgan¹²³.

Zimmiylarga nisbatan shariat normalari faqat ular musulmonlar bilan bitimlar tuzganlarida yoki jinoyat sodir etganlarida qo'llanilgan. Boshqa hollarda, ular o'z fuqarolik-huquqiy aloqalariga amal qilganlar va o'z oqsoqollari tomonidan idora etilganlar. Zimmiylarning musulmonlar bilan nikohga kirishi, musulmonlardan qullarga ega bo'lishi taqiqlangan. Ular ot minib yura olmaganlar, faqat xachir va kichkina eshaklarda yurishlari mumkin edi. Ular uchun yana boshqa bir qancha taqiq va cheklovlar mavjud edi¹²⁴.

Arab xalifaligida ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi qullarning huquqiy holatiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Musulmon huquqi bo'yicha qullar huquq subyekti bo'lmagan, lekin ular o'z xo'jayinlarining roziligi asosida erkin kishilar bilan shartnoma tuzishlari va mulkka egalik qilishlari mumkin edi. Musulmon qulni erkinlikka qo'yib yuborish savobli ish hisoblangan.

Erkinlikni qo'lga kiritgan qullar mavalilar deb yuritilgan. Lekin ularning erkinligi to'liq bo'lmagan. Ularning ahvoli xuddi Rim imperiyasidagi erkinlikka chiqarilgan qullarning ahvoliga o'xshash edi. Mavalining mol-mulki u o'lgandan so'ng merosxo'ri bo'lmasa, xo'jayiniga o'tgan. Arablar tomonidan bosib olingan xalqlarning aholisi ham mavalilar deb atalgan.

Bundan tashqari u oliy sudya, cheklanmagan ijroiya va harbiy hokimiyatga ham ega edi. Zabt etilgan qabilalar unga itoat etishardi; u bilan shaxsan ittifoqlar tuzilardi. U aholining butun-butun guruhlarini quvg'in qilish yoki ularni jazolash to'g'risida qaror qabul qilar, soliqlar va ularni undirib olish usulini belgilar, qo'lga kiritilgan o'ljalarini erkin tasarruf etardi. Muhammad (SAV)ning obro'siga doir mutlaq va shaxsiy o'ziga xos xususiyati shundan iborat ediki, u hech qanday kengash, hech qanday majlis o'tkazishni joriy etmagandi. Aytilishicha, garchi u o'z tevarak-atrofidagilardan tez-tez maslahat so'rab tursa-da, lekin ularda hamisha taso-difiy va aslo majburiy bo'lmagan tavsiyalar haqida gap borardi.

Butun ijtimoiy hayot masjid qonunlari doirasida borardi. Bu yerda barcha muhim davlat va jamoa masalalari hal etilardi, ommaviy ibodatlar o'tkazilardi, hukmlar e'lon qilinar va ijro etilardi. Masjidga tirkab qurilgan suffa deb ataluvchi zal o'quv xonasi, masjid hovlisi esa harbiy o'quv maydoni hisoblanardi.

Payg'ambar (SAV)ning Madinada barpo etilgan davlatdagi davlat-huquq vaziyati o'ziga xos darajada noyob va betakror edi, chunki Muhammad (SAV) Qur'on bo'yicha "Allohning payg'ambari va payg'ambarning so'nggisidir". Shu tariqa payg'ambar lavozimini meros qilib olishga avval boshdanoq barham

¹²³ Imom al-Buxoriy. "Hadis". 1997, 2-jild, 346-bet.

¹²⁴ Muhammedov H Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi. II qism.- T., "Toshkent Davlat yuridik instituti", 2005-yil, 356-bet.

berilgan edi: Muhammadning (SAV) Alloh vakili sifatidagi mavqei faqat uning shaxsi bilan cheklangan bo'lib, uning izdoshlariga meros bo'lib o'tishi mumkin emas edi. Lekin musulmon dinshunoslarining fikricha, Muhammad (SAV) yerdagi noib, ya'ni musulmonlar jamoasi - ummaning yo'l boshchisi sifatida bevosita Allohning o'zi tomonidan e'lon qilingan bo'lib, uni faqat xalifalar meros qilib olishlari mumkin edi.

Arabcha – “xalifa” so'zi merosxo'r yoki o'rinbosar ma'nosini bildiradi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, xalifalar (arabcha “xillaafa”) diniy vazifalar bilan birga dunyoviy vazifalarni ham bajarardilar. Shu tariqa ular davlat va hukumat boshlig'i, shuningdek, musulmonlar ommaviy ibodatlarining ma'naviy rahbari ham edilar. Xalifa hokimiyatining manbai quyidagilar edi:

Birinchidan: uning musulmon jamoasi tomonidan saylanishi;

Ikkinchidan: xalifaning vasiyat tariqasidagi farmoyishi.

Vaqt o'tishi bilan haqiqiy real hokimiyatni qo'lga kiritish usuli odatdagi usulga aylandi. Xalifa o'z talabini qondirgan har qanday kishini o'ziga voris qilib tayinlashi mumkin edi. Xalifalar xalifa oilasining a'zolaridan biri bo'lishi yoki hech bo'lmasa Muhammad (SAV) payg'ambarning urug'idan, ya'ni qurayshlar qabilasidan chiqqan bo'lishi, kamolatga yetgan va tanasida kamchiliklar bo'lmasligi lozim edi. Bundan tashqari muayyan axloqiy sifatlarga va ma'lumot darajasiga ham ega bo'lishi talab qilinardi¹²⁵.

Muhammad (SAV) va uning to'rt bevosita merosxo'rlari davrida musulmon davlati vujudga kelishi tongotarida hukumatning shakli va vazifalari o'ziga xos bir qator xususiyatlarga ega bo'ldiki, ular keyinroq musulmon davlati huquqiy tizimining yanada rivojlanishini belgilab berdi. Keyinchalik tashqi ko'rinishi jihatidan bu davlatga Eron va Vizantiya ta'sir ko'rsatgan bo'lsa ham ular muhim o'zgarishlarga olib kelmadi. Lekin musulmon davlatining aniq ifodasi: monarxiya shakli, hukmdorning shaxsiy obro'si va davlat boshqaruvining teokratik xarakterda bo'lishi namoyon bo'lib qoldi.

Xalifaning nufuzi muayyan hududga egalik qilishga yoki hukmronlikka emas, balki ishonch, umumiy manfaatlar kabi shaxsiy xislatlarga, o'zining yagona va noyob asoschi bilan aloqasiga asoslanardi: xalifa xudoning marhamati bilan hukmron bo'lgan edi. U o'sha vaqtda odat tusiga kirib qolgan va mavhum davlat obro'siga asoslangan dunyoviy unvonlardan birortasiga ega emasdi. U xalifa, demak, payg'ambarning noibi ediki, bu narsa favqulodda shaxsiy unsumni anglatardi. Xalifa so'ngra tom ma'nodagi imom, ya'ni diniy marosimlar o'tkazilayotgan vaqtda ummaning yo'l boshchisi, nihoyat “dindorlarning boshlig'i

¹²⁵ Muhammedov H Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi. II qism.- T., “Toshkent Davlat yuridik instituti”, 2005-yil, 358-bet.

(“amir al-mo‘minin” degan rasmiy unvonga ega bo‘ldi, u birinchi navbatda harbiy-siyosiy ishlarga, ikkinchi navbatdagina xalifalikning diniy ishlariga e‘tibor qilardi. Amir unvoni aslida maxsus yoki favqulodda xususiyatga ega emas. “Amara” - buyurmoq so‘zining ildizi va “amir” iborasi buyruq berishga, ayniqsa harbiy ishda buyurish huquqiga ega bo‘lgan har qanday shaxsni bildiradi. Masalan, har bir harbiy boshliq amir bo‘lgan. Musulmon davlatidagi harbiy boshliq faqat dindorlarga qo‘mondonlik qilganligi sababli uni ko‘pincha amir al-mo‘minin deb atashgan. Tez orada bu unvon, chamasi, ikkinchi xalifa Umar davridan boshlab musulmonlar jamoasi - ummaning oliy rahbariga berilgan. Demak, bu hol yuz bergach, u tezda rasmiy tus olgan va bu unvonga faqat xalifa haqli bo‘lgan. Xalifa klassik musulmon davlati nazariyasiga ko‘ra sof diktatorlik vazifasiga ega deb qabul qilinsa ham, o‘z hukmronligini umma nomidan emas, balki bevosita Alloh nomidan olib borgan.

Xalifa Umar dastlabki mustaqil sudyalarni tayinlaydi, harbiy nafaqalar uchun harbiy-qabila ro‘yxatlarini joriy etadi. Harbiylarning bunday ro‘yxatini tuzish xalifa tomonidan qaror qabul qilinganidan keyin zarur bo‘lib qoldi. Mazkur qarorga binoan bosib olingan barcha yer mulklari harbiylar o‘rtasida taqsimlanishi kerak bo‘lsa ham, muayyan yer solig‘i to‘lash yo‘li bilan avvalgi egalari mulki bo‘lib qoladi. Davlat bu pullarni olib, o‘z jangchilariga nafaqa to‘laydi. Bu xuddi yer maydonlaridan olinadigan tovon - rentadan iborat edi. Bu arablarda katta yangilik bo‘lib, ular boshqarishdagi rasmiyatchilik usullariga unchalik o‘rganmagan edilar. So‘ngra soliq tizimi hisoblash va hisobot tuzish ishlarini talab qilardi. Shu sababli bosib olingan yerlarda ularni joriy etishda ma‘lum darajada Vizan-tiya va Eron tajribalaridan foydalanildi. Davlat yerlari va egalari tashlab ketgan yerlar bundan mustasno bo‘lib, ular bevosita davlat mulki bo‘lib qolardi.

Tayanch tushunchalar

Xalifa, xalifalik, ijtimoiy, payg‘ambar, fiqh, jabariylar, shialik, Ali avlodlari, Devon ad-dar, qavonin, maqosima, misoxa, renta, “amir al-mo‘minin”, “Amara”, amir, quraysh, zimmiylar, Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali, Asvad, Sajjoh, Tulayxa, Ibn Sayyod, “ashob al-hadis”, Al-Muvatta, xiroj, zakot, jizya, Yaman, Hijoz, Makka, Madina, “xulafo ar-roshidin”, choryorlar, shayxlar, ummaviylar, abbosiylar, jabariylar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Arablarning O‘rta Osiyoga bostirib kelishi va islom dinini mahalliy xalq ongiga singdirilishi haqida gapirib bering?

2. Arablar davrida mahalliy va markaziy hokimiyatning roli qanday edi?
3. Aynan bu davrda soliq siyosatining mohiyati nimalardan iborat bo'lgan?
4. Musulmon huquqining vujudga kelishi va uni amalda qanday darajada tadbir etilganligini gapirib bering?
5. Arablar davrida ijtimoiy sohada qanday yangiliklar qilinganligini aytib o'ring?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahbuba Xamidova O'zbekiston davlati va huquqi tarixi (o'quv qo'llanma). Toshkent., "Sharq", 2005-yil.
2. Shamsuddinov R, Karimov Sh Vatan tarixi.- T., "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi", 2009-yil.
3. Hasanov A. Makka va Madina tarixi T., "Mehnat", 1992-yil.
4. Muhammedov H Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi. II qism.- T., "Toshkent Davlat yuridik instituti", 2005-yil.
5. Abdirahimova N.A, Isakova M.S, Suleymonova Z.M Davlat muassasalari tarixi. –T., "Sharq", 2007-yil.
6. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – T., SHarq, 2000-yil.
7. Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil,
8. Sagdullaev A. va boshqalar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – T., Akademiya, 2000-yil.
9. Alimova D.A, Rtveladze E.V O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari.- T., "Sharq", 2001-yil.
10. Sagdullayev A.S, Eshov B O'zbekiston tarixi. II-nashr.-T., "Universitet", 1999-yil.

Xulosa

Hozirgi vaqtada tarixchi olimlar tomonidan o'lkani uning boy madaniyati aholining turmush kechirish tarzi, azaliy qadriyat va an'alarini bilishga shuningdek, davlatning siyosiy hokimiyatining tashkil topishi va faoliyatini chururroq o'rganishda ilmiy tahlillar orqali yoritishga dav'at etmoqdalar. Shu nuqtai nazardan ham "O'rta Osiyo va O'zbekistonning davlat muasasalari tarixi" nomli o'quv-uslubiy qo'llanmada ham ilmiy tahlillar, manbalarga e'tibor qaratilgan holda yozilganligi bilan ahamiyatlidir.

Davlat va davlat muasasalari tarixini, O'rta Osiyodagi turli qabilalarni ilk davlatchilik an'alarini biz zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto" orqali bilib olamiz. "Avesto"da ijtimoiy-iqtisodiy hayotni, hokimiyatni boshqarishning axloqiy, hukmdorlarning xislatlarini, siyosiy huquqiy muammolariga oid ko'plab masalalarni keng yoritilganligini ko'rishimiz mumkin.

Bu ta'limotdagi siyosiy huquqiy qadryatlarning g'oyat muhim xususiyatlaridan biri insoniyatga qirg'in keltiruvchi urush va mojoralarning qoralanganligi tinch-totuv yashash, sulhparvarlik kabi g'oyalarni ilgari surganligini ko'ramiz. "Avestoda" xalq faravonligini ta'minlash diniy odatlarni ado qilish shuningdek, hukmdor, qabila va qabilalar ittifoqining vazifa vakolatlari ularning xislatlariga ham urg'u berib o'tilgan. Masalan: Yerni odil hukmdor pokiza qalb egasi, ezgu niyatlar bilan boshqarilishi kerakligi uqtiriladi. Umuman Zardushtiylik ilgari surgan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-huquqiy fikrlar harbiy demokratik tipidagi qabilalar birlashmasi emas, balki boshqaruvning markazlashgan tizimi va uning faoliyatiga asos bo'lgan qonunlar, qat'iy tartib - intizomga tayanadigan davlatlarga asoslanishi kerakligi ko'rsatiladi. Qo'llanmada "Avesto"ni yaratilishi va undagi odatlar, davlat hokimiyati amaldorlarning vazifa va vakolatlari ham o'z aksini topgan.

Ahamoniylar va yunonlarni O'rta Osiyoga qilgan bosqinchilik yurishlari, mahalliy qabila rahnamolarining ularga qarshi harbiy harakatlari natijalarini bilishga imkon beradi. Bunda tashqari, ushbu qo'llanmada ahamoniylar, yunonlarning davlat boshqaruv odatlarining kirib kelishi satrapliklar faoliyati, ularning majburiyatlari, soliq yer egaligi sud-jazo organlari faoliyati hamda harbiy qo'shin tuzulishi ta'minoti bo'yicha ma'lumot berilgan.

Shuningdek uslubiy-qo'llanmada Qang', Eftaliylar, Turk xoqonligi davlatlarining tashkil topishi ularning boshqaruv apparati, davlat amaldorlarining vazifalari va nomlanishini hamda o'zbek xalqining etnik shakllanishida bu xalqlarning jamiyatda tutgan o'rniga baho berilib o'tilgan. Qolaversa arablar davri tarixi, davlat tuzimining ham yoritilib o'tilganligi, undagi boshqaruv tizimlari, huquqiy munosabatlarga ham urg'u berib o'tilgan. Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanmani keng kitobxonlar hukmiga havola etamiz.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xafsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.- T., O'zbekiston, 1997-yil.
2. Karimov I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q.-T.: "O'zbekiston", 1998-yil.
3. Karimov.I.A "Adolatli jamiyat sari".- T., 1998-yil.
4. Karimov I. A Asarlar, 7-tom, T., "O'zbekiston" 1999-yil.
5. Abdirahimova N.A, Isakova.M.S, Sulaymonova.Z.M Davlat muassasalari tarixi.T., "Sharq". 2007-yil.
6. Alimova D.A, Rtveladze E.V O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari.- T., "Sharq", 2001-yil.
7. Asqarov A.A O'zbekiston tarixi.- T., "O'qituvchi",1994-yil.
8. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchilik tarixi. T.: "Sharq". 2000-yil.
9. Abulg'ozir. SHajarai Turk. -T., Cho'lpon, 1990-yil.
10. Boynazorov F Qadimgi dunyo tarixi.- T., "Iqtisod-Moliya", 2006-yil.
11. Boynazorov F Qadimgi davr tarixi.- Jizzax., "Sangzor", 2002-yil .
12. Бичурин. Н. Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии и древние времена. Т. II. М-Л, 1950.
13. Eshov B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi.-T., "O'zbekiston Milliy Universitet", 2012-yil.
14. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi.- T., "Yangi asr avlodi", 2012-yil.
15. Eshov B. O'zbekiston tarixi.- T., "Yangi asr avlodi", 2014-yil.
16. Gumilyov L.N. Qadimgi turklar. - Toshkent: Fan, 2007-yil.
17. Hasanov A. Makka va Madina tarixi T., "Mehnat", 1992-yil.
18. Istoriya gosudarstvennosti Uzbekistana tom I.- Toshkent.: "O'zbekiston", 2009-yil.
19. Jo'rayev U , Usmonov Q, Norqulov A Tarixdan hikoyalar.- T.: "Cho'lpon", 2011-yil.
20. Karimov Sh, Shamsiddinov R Vatan tarixi.- T.: 1997-yil.
21. Lunin.I.V "История" T.: "Fan", 1978.
22. Muhammedov H Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi. II qism.- T.: "Toshkent Davlat yuridik instituti", 2005-yil.
23. Murtazayeva R.H umumiy tahriri ostida O'zbekiston tarixi. T.: "Yangi asr avlodi", 2003-yil.
24. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi. T.: G'afur G'ulom, 2004-yil.
25. Mahbuba Xamidova O'zbekiston davlati va huquqi tarixi (o'quv qo'llanma). Toshkent.: "Sharq", 2005-yil.
26. Nasimxon Raxmon. Turk xoqonligi. - Toshkent, 1990-yil.

27. Qudratov.S.S. O'rta Osiyoning ilk shahar va davlatlarining paydo bo'lishi.- Termiz., 1998-yil.
28. Qadimgi O'zbekistonda buddaviylik va buddaviy meros.- T.:“O'zbekiston”, 2011-yil.
- 29.Sagdullayev A, Aminov B, Mavlonov O', Norqulov N O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti.- T.:
- 30.Sagdullayev S O'zbekiston tarixi.- T.:“Universitet”, 1997-yil.
- 31.Sadullayev A, Kostetiskiy V, Norqulov N O'zbekiston tarixi. T.: “O'qituvchi”, 1999-yil.
32. Sagdullaev A. va boshqalar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – T., Akademiya, 2000-yil.
33. Sagdullayev A.S, Eshov B O'zbekiston tarixi. II-nashr.-T., “Universitet”, 1999-yil.
- 34.Tojiboyeva X Farobiy buyuk jamiyatshunos olim. T.: “Turon Zamin Ziyos”, 2016-yil.
- 35.Usmonov.Q, Sodiqov.M, Burxonov.S O'zbekiston tarixi. T.: “Iqtisod-Moliya”. 2006-yil.
36. Usmonov Q, Sodiqov M, Oblomurodov N O'zbekiston tarixi.- T.: “Abdulla Qodiriy “, 2002-yil.
37. Usmon Turon Turkiy xalqlar mafkurasi. T., “Cho'lpon”, 1995-yil.
38. Xamidova M . O'zbekiston davlati va huquqi tarixi.- T.: “Sharq”, 2005-yil.
- 39.Xodjaniyozov G' Qadimgi Xorazm mudofaa inshootlari.- T.: “O'zbekiston”, 2007-yil.
- 40.Ziyokor gazetasining 2000-yil mart, aprel, may sonlaridagi maqolalarga qarang: Tilab Mahmudov. Avesto haqida.-Toshkent .: 2000- yil.
- 41.Shoniyozov K. Qang' davlati va qang'lilar. T.: “Fan”, 1990-yil.
- 42.Shamsuddinov R, Karimov Sh Vatan tarixi I.- T.: “O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi”, 2009-yil.
- 43.Shamsuddinov R, Karimov Sh Vatan tarixi II.- T.: “O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi”, 2009-yil.
- 44.O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 3-tom. Toshkent.: 2002-yil.
- 45.O'zbekiston xalqlari tarixi. 1-jild.- T.: “Fan”, 1992-yil.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-mavzu. O’rta Osiyo va O’zbekistonda davlat muassasalari tarixi fanining predmeti, ob’kti, maqsadi va vazifalari	4-11
2-mavzu. O’zbekiston hududida qadimgi davlatlar va muassasalarining vujudga kelishi.....	11-22
3-mavzu.O’rta Osiyoda Ahamoniylar davri davlat boshqaruvi.....	22-32
4-mavzu.Qadimgi Qang’ va Davon davlatlarida davlat muassasalari tizimi.....	32-45
5-Mavzu: Yunon Makedonlar va Salavkiylar davrida boshqaruv va davlat.....	45-55
6-mavzu. Kushon davlatida davlat muassasalari tizimi.....	55-70
7-mavzu. Eftalitlar davlatida davlat boshqaruv.....	70-80
8-mavzu. Turk xoqonligida davlat boshqaruvi tizimi.....	81-93
9-mavzu. O’rta Osiyoda arab xalifaligi davlat boshqaruvi.....	93-106
Xulosa.....	107
Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro’yxati.....	108-109